

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
І М. В.Н. КАРАЗІНА**

На правах рукопису

ЖУРАВЛЬОВ ДЕНИС ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 94 (477.54/. 62) “165-175”

**ВІЙСЬКОВА СПРАВА В СЛОБІДСЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКАХ У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ XVII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.**

Спеціальність 07.00.01 - Історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Калініченко В.В.
доктор історичних наук,
професор

Харків 2002

З М І С Т

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	7
1.1. Історіографія теми	7
1.2. Джерельна база дослідження	20
Розділ 2. Виникнення, організація, оснащення та роди військ у слобідських козацьких полках другої половини XVII – першої половини XVIII ст.	30
2.1. Принципи організації та комплектування слобідських полків	30
2.2. Укріплені лінії на території слобідських козацьких полків у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.	53
2.3. Міські фортифікації Слобідської України	60
2.4. Артилерія у слобідських козацьких полках	76
2.5. Річковий військово-транспортний флот	89
2.6. Ручна вогнепальна та холодна зброя	92
Розділ 3. Бойове використання слобідських козацьких полків у війнах другої половини XVII – першої половини XVIII ст.	112
3.1. Участь слобідських козацьких полків у боротьбі з турецько – татарськими нападами в другій половині XVII – на початку XVIII ст.	112
3.2. Участь слобідських козацьких полків у бойових діях на початку Північної війни	121
3.3. Бойові дії на Слобідській Україні під час Північної війни (1708-1709 рр.)	127
3.4. Боротьба слобожан проти нападів татар у 1710-1711 рр.	134
3.5. Участь слобідських козаків у Гилянському поході 1725-1730 рр.	138
3.6. Участь слобідських козаків у війні за польський спадок (1733-1735 рр.)	144
3.7. Слобідські полки в бойових діях російсько-турецької війни 1735-1739 рр.	147
3.8. Участь слобідських козаків у війні за австрійський спадок (1740-1748 рр.) та у Семирічній війні (кампанія 1757 р.)	155
Висновки	170
Джерела та література	175

ВСТУП

Власні збройні сили і сьогодні є необхідним атрибутом абсолютної більшості державних утворень. З набуттям Україною в 1991 р. статусу незалежної держави і утворенням її збройних сил важливим як ніколи є вивчення історії українського війська, української військової традиції, що яскраво проявила себе саме в добу існування козацтва в різних регіонах України. Одним із таких регіонів є Слобідська Україна, де в другій половині XVII – XVIII ст. існували козацькі полки, котрі зіграли надзвичайно важливу роль у заселенні краю та в захисті від кочовиків. Тому, на думку автора, потреба в комплексному дослідженні військової історії козацьких військових формувань, зокрема, слобідського козацтва, є на сьогодні очевидною.

Наукова актуальність теми обумовлена недостатнім рівнем дослідженості саме військового аспекту історії слобідських козацьких полків. Абсолютна більшість праць авторів, що займалися дослідженням даної теми в XIX – XX ст., присвячена проблемам заселення Слобідської України, козацькому військово-адміністративному устрою, соціально-економічній історії регіону тощо. У цих працях військово-історичний аспект або відсутній, або є периферійним питанням, котрому приділено небагато уваги.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обрана тема дисертації є складовою частиною досліджень кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна “Соціально-економічний розвиток та політичне становище України у другій половині XVII – XVIII ст. ”

Темою кандидатської дисертації є військова справа в слобідських козацьких полках у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.

Об'єктом дослідження автора дисертації виступає військова історія слобідських козацьких полків другої половини XVII – першої половини XVIII ст.

Предметом даного дослідження є комплекс історичних закономірностей, що спричинив появу, розвиток і занепад на території Слобідської України такого явища як слобідські козацькі полки, зумовив подібні та відмінні риси розвитку військової справи у даному регіоні в порівнянні з рештою українських земель.

Хронологічні рамки теми обмежені часом утворення більшості слобідських козацьких полків як військово-адміністративних одиниць на російському прикордонні (кінець 50-х – початок 60-х рр. XVII ст.) та скасуванням російським урядом козацького військового устрою в даному регіоні та перетворенням полків на регулярні частини російської армії (1765 р).

Територіальними межами дослідження є територія п'яти колишніх слобідських козацьких полків: Ізюмського, Острогозького, Охтирського, Сумського та Харківського, тобто сучасних Харківської, Сумської, північної частини Луганської та Донецької областей України, а також південних районів Белгородської та південно-західних районів Курської та Воронежської областей Російської федерації.

Метою дисертаційного дослідження є, використовуючи комплексний аналіз історичних джерел та спеціальної наукової літератури, з'ясувати причини появи слобідських полків, чинники, що протягом довгого часу впливали на розвиток тут військової справи, розкрити особливості цього розвитку, нарешті, з'ясувати місце слобідських полків у військовій структурі тогочасного степового прикордоння Російської держави.

У відповідності до мети дослідження дисертант поставив перед собою такі **завдання**:

- охарактеризувати стан військової справи в слобідських козацьких полках другої половини XVII – першої половини XVIII ст.;
- проаналізувати розвиток окремих галузей військової справи, а саме: принципів організації та утримання слобідського козацького війська у згаданий період, бойового використання окремих родів військ (кінноти, піхоти, артилерії), роль укріплених ліній, міських фортифікацій та річкового флоту у військовій історії Слобідської України даного періоду;

- дослідити участь слобідських козацьких полків у війнах та збройних конфліктах другої половини XVII – першої половини XVIII ст.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що:

- вперше здійснено всебічний, комплексний аналіз військової справи в слобідських козацьких полках протягом усього часу їх існування;
- вперше проаналізований стан розповсюдження різних видів озброєння в середовищі слобідського козацтва XVII – XVIII ст.;
- вперше з'ясовані кількісні та якісні характеристики слобідської полкової та міської артилерії, уточнена її роль у боротьбі з кочовиками;
- вперше проаналізовані склад, роль і місце слобідського річкового військово-транспортного флоту у військовій структурі збройних формувань російського прикордоння;
- повніше досліджено історію фортифікаційних споруд Слобідської України – укріплених ліній та міських фортифікацій;
- вперше у вітчизняній історіографії докладно висвітлене питання участі слобідських козацьких полків у війнах та збройних конфліктах, у яких брала участь Росія наприкінці XVII – у першій половині XVIII;
- на відміну від попередніх досліджень, що здебільшого стосувалися лише боротьби слобідського козацтва зі степовою загрозою, автор спробував всебічно висвітлити якомога більше аспектів більш ніж сторічного бойового шляху слобідських козацьких полків, зокрема, їхню участь у далеких походах у складі збройних сил Росії.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в можливості їх використання при подальшому науковому дослідженні військової історії України XVII – XVIII ст., у процесі написання узагальнюючих праць з історії козацьких військових формувань, при підготовці підручників та навчально-методичних посібників з історії України. Результати дослідження можуть бути використані в спецкурсах та загальних курсах з історії України у вищих навчальних закладах.

Методологічною основою дослідження стали принципи об'єктивності, історизму та діалектичного підходу до вивчення подій. Для виконання поставлених завдань автор використав загальнонаукові методи аналізу та класифікації, а також спеціально-історичні методи: історико-порівняльний метод, методи синхронного, діахронного та структурно-функціонального аналізу.

Основні положення дисертації були апробовані: на засіданні Харківського історико-філологічного товариства (травень 2001 р.), на 53-й науковій конференції молодих вчених “Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії” при ХНУ (27-28 квітня 2000 р.), на міжнародній конференції, присвяченій 100-річчю XII археологічного з'їзду, а також в опублікованих працях дисертанта – трьох статтях у фахових виданнях та одних тезах.

Структура дисертаційної роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота побудована згідно з проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія теми

Хронологічно історію дослідження військової справи в слобідських козацьких полках можна розділити на кілька етапів.

Перший великий етап – це праці, створені дореволюційними істориками.

Одними з перших за хронологією праць, що мали відношення до військової історії Слобідської України, були дві історичні розвідки видатного українського письменника Г.Ф.Квітки - Основ'яненка, присвячені історії слобідських полків[44] та гарматам Харківської фортеці [45]. У першій розвідці викладено коротку історію слобідських полків з моменту їхнього виникнення до 1765 р., причому автор включив до тексту розвідки кілька царських указів XVII-XVIII ст.; друга розвідка містить в собі деяку цікаву інформацію з історії слобідської козацької артилерії та її долі після 1765 р.

Важливим кроком на шляху розвитку історіографії Слобідської України стала поява “Историко-статистического описания Харьковской епархии” архієпископа Харківського і Чернігівського Філарета (Д.Г.Гумільовського) [114]. Праця архієпископа Філарета, котра містить велику кількість джерельних матеріалів, зібраних допитливим автором із залученням багатьох втрачених на сьогодні першоджерел, являє собою неабияку цінність при вивченні історії заселення Слобідської України, формування козацьких полків, боротьби з нападами татар, далеких походів слобідського козацтва тощо. Не будучи систематичним викладенням історії слобідського козацтва (адже автор і не ставив собі це за мету), праця архієпископа Філарета є, тим не менше, спробою узагальнити та викласти відомі на середину 50-х рр. XIX ст. дані про становлення Слобідської України як окремого регіону. Розкидані по всьому тексту книги дані військового характеру

(описи укріплень, козацького устрою, бойових дій тощо) і на сьогодні не втратили свого наукового значення.

Натомість праця М.Гербеля, колишнього офіцера, була, за його ж власними словами, першою в Російській імперії спробою написання історії армійського полку (Ізюмського)[20, с.1]. Його “Изюмский слободской казачий полк”, так само, як і дещо пізніші за часом появи “Слободские казачьи полки ” П.Головинського[22], доволі детально розглядають (на основі тих поглядів на військову справу, що панували на початку другої половини ХІХ ст.) військовий аспект козацького устрою відповідно Ізюмського і всіх слобідських полків, їхній бойовий шлях у війнах ХVІІ – ХVІІІ ст. Проте попри ці, безперечно сильні сторони згаданих робіт, котрі зберігають певну наукову цінність і сьогодні, їх важко назвати комплексними, котрі охопили б усі аспекти військової справи в слобідських козацьких полках, адже вони не аналізують детально такі важливі питання як козацька артилерія, фортифікації Слобідської України, козацьке озброєння тощо. Не надто широкою (здебільшого це стосується праці М.Гербеля) є джерельна база згаданих робіт.

А ось вже праці Є.Альбовського[3], відомого дослідника історії Слобожанщини, притаманне ширше залучення джерел, більш детальне дослідження військової історії Харківського полку. Колишньому офіцерові Харківського драгунського полку, Є.Альбовському вдалося створити одну з кращих праць з даної проблематики, проте, зрозуміло, через сто років і вона потребує значних доповнень і уточнень. Крім того, Є.Альбовський не ставив собі за мету охопити всі аспекти військової історії всіх слобідських полків.

Якщо М.Гербель, П.Головинський та Є.Альбовський у своїх працях приділяли чимало уваги саме військовому аспекту історії Слобідської України, то такі вчені, як І.І.Срезневський[104], В.Данилевич[25, 26], М.Петров[87] та І.Теличенко[110] у своїх статтях та розвідках здебільшого досліджували, спираючись на віднайдені та опубліковані ними архівні документи, окремі сторони козацького ладу на Слобідській Україні (проблеми заселення регіону, час і обставини утворення козацьких полків, історія фінансів, окремих осіб із числа слобідської старшини тощо). Статті та розвідки згаданих авторів, прямо не

стосуючись історії слобідського козацького війська, все ж містять інколи дуже цінні матеріали, необхідні для реконструкції загальної картини стану військової справи на Слобожанщині. Нерідко історики XIX ст. користувалися документами, котрі не дійшли до наших днів. Так, І.І.Срезневський розлого цитував один із складених у середині XVIII ст. “Екстрактів” з цікавими даними про слобідські полки цього періоду. Безумовно, цей чинник тільки збільшує наукову цінність згаданих робіт.

Вивчати військову історію слобідських полків неможливо без знання класичних військово-історичних праць другої половини XIX ст., авторами котрих є Ф.Ласковський[52, 53, 54], Д.Ф.Масловський [63, 64], О.Байов[12]. По-перше, ці праці нерідко містять важливу інформацію про участь слобідських козаків у війнах Російської імперії XVIII ст. (російсько-турецькій війні 1736-1739 рр., Семирічній війні тощо), про укріплені лінії та мистецтво фортифікації в Росії та на Україні в XVII – XVIII ст. По-друге, на основі суджень авторів, професійних військових істориків, можна скласти певне уявлення як про загальний стан військової справи в Російській державі згаданого періоду, так і про стан знань про цей предмет у другій половині XIX ст., на час написання цих праць. До сильних сторін вищезгаданих робіт належить також широке використання авторами специфічних джерел військового характеру, картографічних джерел тощо. До цієї ж групи праць слід віднести й своєрідний довідник з історії різноманітних козацьких формувань Російської імперії, створений В.Х.Казіним[43] (перше видання з’явилося ще в 1912 р.), що, зокрема, містить короткі відомості військового характеру про слобідські полки. Слід враховувати, однак, що згадані автори, військові регулярної російської армії, розглядали той же слобідський козацький устрій виключно з точки зору військових інтересів Російської імперії.

Поява праць найвидатнішого дослідника Слобідської України Д.І.Багалія [6, 7, 11] знаменувала собою початок детального, комплексного, всебічного дослідження козацького ладу XVII – XVIII ст. на Слобожанщині. Спираючись на засади позитивістської історіографічної парадигми, Д.І.Багалій надзвичайно детально дослідив питання масового заселення Слобідської України в середині XVII ст., заснування населених пунктів, проблеми земельних відносин і взагалі питання

соціально-економічного життя регіону, побуту слобожан XVII-XIX ст. Не останнє місце серед цих проблем займають і питання боротьби Московської держави й українських переселенців проти нападів кочовиків на Слобідську Україну, поява та функціонування тут козацького військово-адміністративного ладу, проблеми військового будівництва міст та укріплених ліній. Згадана проблематика знайшла своє відображення у відповідних розділах відомих робіт Д.І. Багалія[11, 6, 7]. Зібраний видатним дослідником величезний масив даних, котрі стосуються найрізноманітніших аспектів історії даного регіону, зокрема, військово-історичної проблематики, не втратив свого значення й сьогодні. Проте очевидним є також те, що Д.І.Багалій не створив жодної праці, котру можна було б назвати комплексним військово-історичним дослідженням минулого Слобідської України козацької доби.

Переселенські рухи з різних регіонів України на Слобожанщину розглядаються і в другій частині восьмого тому монументальної “Історії України-Руси” іншого визначного українського вченого – М.С.Грушевського[23]. Висновки, до яких прийшов М.С.Грушевський по розгляді цього переселенського процесу (висвітливши й певні військові моменти початкового етапу історії Слобідської України, наприклад, фортифікації, боротьбу уходників і ранніх переселенців з татарами), є досить контroversійними: з одного боку, заселення українцями Дикого Поля на схід від польсько-російського кордону сприяло утворенню “значних кадрів воєнної людності, непридавленої шляхетським ярмом, яка потім могла взяти участь в великім народнім руху й цею участю його зміцнити”[23, с.78]. Але негативний момент, на думку М.С.Грушевського, все ж переважав: масові втечі українців на схід при перших невдачах Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького призвели до того, що “народня енергія пішла в сторону меншого супротивлення. Енергія екстензивна ще раз взяла перевагу над інтензивною. Справа самостійності України була вбита – за ціну її територіального розширення”[23, с.78]. Можливо, думку сформульовано надто різко, але думка про те, що українське за походженням та духом слобідське козацьке військо виникло на території, підконтрольній Росії, і зіграло помітну роль саме у війнах, результати котрих пішли більшою мірою на користь Росії, а не населенню розташованій поруч Української козацької держави,

заслуговує на увагу. Хоча, безумовно, не слід недооцінювати й розширення українських етнічних земель, досягнутого завдяки козацькій шаблі у безперервній важкій боротьбі зі Степом. Безперечна цінність розділів праці М.С.Грушевського, присвячених заселенню Слобідської України, - саме у державницькій, загальноукраїнській постановці питань; певне значення зберігають також дані, що стосуються раннього етапу заселення Слобожанщини, етапу, що передував утворенню тут козацьких полків.

Важливі проблеми, пов'язані з непростими стосунками гетьманського уряду, Запорізької Січі та слобідської адміністрації на початку XVIII ст. висвітлені в третьому томі “Історії запорозьких козаків” знаного українського історика Д.І.Яворницького[136].

Протягом перших десятиліть XX ст. слобідську козацьку тематику, або принаймні питання, що з нею перетиналися, розробляли численні учні та послідовники Д.І.Багалія та М.С.Грушевського: В.Юркевич, В.В.Іванов, С.Томашівський, Б.Крупницький, В.Дубровський тощо. В.Юркевич у своїй надзвичайно цінній монографії [135] детально дослідив час, причини, умови заселення Слобожанщини, процес заснування міст, формування полкового устрою, конфлікти переселенців з України з місцевою російською адміністрацією тощо, ввівши в науковий обіг чимало джерельного матеріалу російського походження, зокрема, перепис усіх станів у Харківському полку (т.зв. “розборные книги черкасам”), складений на вимогу Розрядного приказу в 1660 р.[134] Стаття В.В.Іванова[40], присвячена слобідським полковим та сотенним прапорам першої половини XVIII ст., до сьогодні залишається єдиним спеціальним дослідженням даної теми. Статті В.Дубровського, С.Томашівського та Б.Крупницького, прямо не стосуючись слобідських козацьких полків, допомагають краще зрозуміти важливі військово-історичні питання, пов'язані, відповідно, з Гилянським походом 1725 р. (в якому активну участь взяли слобідські козаки) та Східним походом Карла XII (1708-1709 рр.), під час якого бойові дії відбувались і на території Слобідської України. Ці праці цінні ще й тим, що автори широко використовували джерельні матеріали

західного (здебільшого шведського) походження, не використані попередніми дослідниками.

До наших часів неабияку цінність являє двотомна синтетична праця І.Крип'якевича та Б.Гнатевича[49], присвячена історії українського війська з найдавніших часів і до початку ХХ ст. В її першому томі автори коротко розглядають і військову справу в слобідських козацьких полках.

Розділ Х “Нарису історії України ” Д.Дорошенка[29, с.214-229], присвячений історії Слобідської України XVII - XVIII ст., цікавий не стільки фактичним матеріалом, скільки поглядом одного з перших українських істориків державницького напрямку на роль та місце слобідських полків в історії України, розуміння ним особливостей слобідського козацького устрою.

З 1917 р. розпочався новий етап в історіографії слобідських полків. Після Жовтневої революції поступово в усіх сферах історичної науки запанувала марксистсько-ленінська ідеологія. З середини 30-х рр. ХХ ст. – обов'язковий класовий підхід, а з другої половини 40-х років – і ультрапатріотичне ставлення до ролі Російської держави в усіх війнах та збройних конфліктах (зокрема й періоду XVII – XVIII ст.), до входження різноманітних неросійських земель та територій до складу Росії – все це було більшою чи меншою мірою притаманне працям цієї доби. Але не ці риси є визначальними при оцінці наукового значення цих робіт. Для кращих із них характерні глибокий науковий підхід, широке використання джерельних матеріалів (і введення в науковий обіг великої кількості джерел), детальний аналіз предмету дослідження.

Так, сказане цілком стосується праць А.Г.Слюсарського – відомого дослідника соціально-економічних відносин на Слобідській Україні[102, 103]. Для дослідника військової тематики особливий інтерес становлять ті розділи його праць, котрі стосуються козацького устрою Слобожанщини, поділу козаків на різноманітні категорії, а також промислів і ремесел в даному регіоні (видобутку селітри, заліза, кременю, виробництво пороху тощо). Так само певну цінність для дослідника військової справи козацької доби має монографія, автором якої є О.С.Компан[47], що досить докладно аналізує розвиток ремесла в містах Правобережної,

Лівобережної та Слобідської України XVII-XVIII ст., зокрема, розвиток зброярства. Цінні дані щодо виробництва ручної вогнепальної та холодної зброї, а також гармат, в містах України містить стаття П.Гнипа[21] та нарис В.О.Сидоренко[100], автори яких детально аналізують види й типи зброї, що вироблялась на Україні протягом XVI – XVIII ст., з'ясовують специфіку української козацької зброї на прикладі експонатів музейних колекцій міст України, а також писемних джерел. Ще один важливий аспект військової історії слобідського козацтва, мистецтво фортифікації, знайшов часткове висвітлення в статті Я.Г.Іванюка, присвяченій міським укріпленням Сум та Охтирки у XVII – XVIII ст.[41] Автор статті не лише систематизував відомий джерельний матеріал по даній проблемі, але й зробив спробу прослідкувати основні тенденції до змін стосовно різних видів міських укріплень згаданих полкових центрів Слобідської України.

Важливі питання про місце різних військових формувань степового прикордоння, зокрема, слобідських полків, у військовій структурі Російської держави другої половини XVII ст. розглянуто в праці О.Чернова[129], при написанні котрої була використана різноманітна документація Розрядного приказу, котрому на ранньому етапі існування підпорядковувалися слобідські козацькі полки (ці документи стосуються як повсякденної боротьби на кордоні, так і походів козаків за межі регіону).

Вичерпний аналіз причин та ходу будівництва, а також бойового функціонування укріплених ліній XVII ст. (Белгородської та Ізюмської), безпосередньо пов'язаних з військовою історією Слобідської України, містять праці В.П.Загоровського[37; 38]. Автором детально досліджені питання про роль українського населення, зокрема козаків, а також російських ратних людей у побудові згаданих фортифікаційних споруд, зроблено певні висновки про їхню бойову ефективність, котрі значно розходяться з традиційними, здебільшого негативними оцінками, котрі панували раніше. “Изюмская черта” В.П.Загоровського взагалі є єдиним серйозним дослідженням цієї маловідомої сторінки історії Слобідської України та Півдня Росії.

Фактично єдиною комплексною монографією, що охоплює всі аспекти військової справи лівобережного, запорізького та, дещо меншою мірою, слобідського козацтва першої половини XVIII ст., до сьогодні залишається відома праця О.М.Апанович [4], відомої дослідниці козацької доби в історії України. В написаній із залученням великої кількості архівних та опублікованих джерел, а також спеціальних військово-історичних праць, монографії О.М.Апанович ретельно проаналізовано військову організацію українського козацтва, поділ на роди військ та допоміжні служби, бойове використання козацьких підрозділів (здебільшого під час російсько-турецької війни 1736-1739 рр.), належної оцінки дано бойовим вмінням та навичкам українських козаків. Разом із тим обрані автором вузькі хронологічні межі (перша половина XVIII ст., а фактично – період російсько – турецької війни 1736-1739 рр.), даючи змогу вельми глибоко вивчити предмет дослідження, водночас не сприяють створенню широкої картини, що включала б у себе причини виникнення, еволюцію військової справи, відмінності козацького ладу в різних регіонах України (щоправда, автор і не ставила перед собою такого масштабного завдання, тому даний момент аж ніяк не можна вважати недоліком згаданої надзвичайно цінної для будь-якого дослідника козацької доби монографії).

Чималий інтерес з точки зору можливостей порівняльного аналізу являє собою стаття В.А.Дядиченка, присвячена українському козацькому війську кінця XVII – початку XVIII ст.[32], опублікована в ювілейному збірнику до 250-річчя Полтавської битви (і тематично прив'язана до питання бойових дій на Україні під час Північної війни).

Важливе значення для розуміння принципів організації боротьби з кочовиками на степовому прикордонні Російської держави до появи слобідських полків, функціонування укріплених ліній, сторож тощо має фундаментальна праця А.А.Новосельського[74]. Авторіві вдалося також розкрити причини підвищеної агресивності татар щодо осілого населення лісостепу, підрахувати збитки, що їх завдавали російському прикордонню щорічні набіги кочовиків.

До сьогодні для будь-якого дослідника, що займається військово-історичною проблематикою, велику цінність зберігає вперше видана ще на початку 30-х рр. XX

ст. енциклопедична праця В.Є.Маркевича[57], присвячена історії ручної вогнепальної зброї з найдавніших часів до початку ХХ ст. В.Є.Маркевич, знаний вітчизняний зброєзнавець, в своїй чудово ілюстрованій праці скрупульозно проаналізував увесь спектр питань, що стосуються походження, виробництва, типів, бойового застосування як ручної вогнепальної, так і металльної зброї в різних країнах; чимало уваги присвячено, зокрема, Росії та Україні XVII - XVIII ст.

Певний науковий інтерес становить також праця А.І.Бегунової[13], котра містить невеликий огляд типового козацького озброєння XVI-XVIII ст., а також піднімає питання про різні види захисного спорядження XVI-XVII ст., котре, як відомо, інколи вживалося козацькою старшиною гетьманських та слобідських полків.

Праця І.С.Прочка[95] присвячена іншому роду військ – артилерії, її зародженню та еволюції, зокрема, в Російській державі. Дана праця, що вперше вийшла друком у 1945 р., важлива для розуміння загальної картини стану й тенденцій розвитку артилерії в Росії XVII-XVIII ст.; автор докладно аналізує еволюцію матеріальної частини артилерії в добу до появи регулярної армії.

Розгляд слобідських фортифікацій та з'ясування питання про втрати козаків у різних збройних конфліктах неможливі без урахування певних даних з історії та теорії фортифікації та методів підрахунку втрат, вживаних щодо періоду XVII-XVIII ст. Ці аспекти військової справи знайшли належне висвітлення в працях В.В.Яковлева [138] та Б.Ц.Урланіса[113], цінних не лише своєю теоретичною частиною, але й старанно підібраним фактичним матеріалом.

Чимало радянських авторів займалися й іншою складовою історії військової справи – дослідженням історії воєн і збройних конфліктів, які так чи інакше або зачіпали територію Слобідської України, або в них брали участь слобідські козаки. Цінні праці, що стосуються Азово-Дніпровських походів 1695-1696 рр., часів повстання С.Разіна, К.Булавіна належать перу, відповідно, В.А.Дядиченка[32], К.І.Стецюк[105, 106], А.П.Пронштейна та Н.О.Мінінкова [94]. Питання, пов'язані з бойовими діями на Слобідській Україні під час Північної війни, знайшли висвітлення на сторінках праць Є.В.Тарле[109], М.І.Павленка та

В.О.Артамонова[85]; участь населення Слобідської України в партизанській війні проти армії Карла XII детально (хоч і дещо тенденційно) досліджувалася В.Є.Шутим[132; 133].

Якщо вищезгадані дослідники здебільшого спиралися на російські джерела епохи Північної війни, то відомий український історик О.Оглоблін, мешкаючи після 1945 р. в діаспорі, у відповідних розділах своєї фундаментальної монографії, присвяченої діяльності І.С.Мазепи[75], намагається якомога точніше з'ясувати причини партизанської війни та відтворити хід бойових дій на Слобожанщині 1708-1709 рр., спираючись на свідчення як російських та українських, так і великого масиву шведських джерел. Заслуговують на увагу думки автора щодо місця Слобідської України в політичних планах гетьмана І.С.Мазепи та причин того, чому ці плани не знайшли в даному регіоні підтримки.

Кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст. знаменував собою початок нового етапу у розвитку вітчизняної історіографії взагалі й історіографії Слобідської України зокрема. Цей етап був пов'язаний зі здобуттям Україною політичної незалежності, відходом від старих доктрин і штампів у змалюванні історичних подій, переоцінкою багатьох історичних осіб та явищ минулого. Для історичних праць цього періоду характерне різноманіття науково-теоретичних підходів, плюралізм в оцінках тих чи інших подій минулого. Кілька праць, створених у даний період, містять більш чи менш детальний огляд військової справи козацьких часів. Це стосується, зокрема, ґрунтовних монографій І.К.Свєшнікова[98], І.С.Стороженка[107], присвячених розвитку військової справи запорозького та “городового” козацтва часів їхнього розквіту – доби Б.Хмельницького. Автори згаданих праць на основі археологічних та писемних джерел детально аналізують озброєння, спорядження, військове мистецтво, структуру, військово-політичну доктрину часів Хмельницького, що надає дослідникові військової історії слобідських полків чудову нагоду для порівняльного аналізу, тим більше, що основні структурні елементи організації та матеріальної частини війська Української козацької держави та слобідських полків були подібними.

Неабиякий інтерес у дослідника військової історії України має викликати і праця Б.Якимовича[137], котра фактично є другою спробою (після згаданої вище двотомної праці І.Крип'якевича та Б.Гнатевича) створення синтетичного курсу історії українських збройних сил з найдавніших часів. Праця Б.Якимовича, створена з урахуванням досягнень сучасної військово-історичної науки, з позицій української державницької школи доволі детально висвітлює ранню історію козацтва, епоху Української козацької держави, історію запорозького, слобідського козацтва тощо.

Історія зброярства на Україні, розвиток окремих видів озброєння знайшли відображення у цінній книзі А.Панібудьласки та Б.Канцелярука[86]; аналіз деяких особливостей козацького озброєння та зважена оцінка сильних і слабких сторін іррегулярної кінноти за умов боротьби з різними супротивниками містяться у праці російського дослідника В.В.Тараторіна[108], присвяченій історії кінноти з найдавніших часів до початку XIX ст.(дана праця є однією з небагатьох сучасних комплексних робіт з історії кінноти).

А ось праця відомого сучасного українського історика О.І.Гуржія[24], прямо не стосуючись військового аспекту козацького ладу, зачіпає важливі питання про кордони слобідських полків, склад населення Слобожанщини XVII ст. та інші питання, розуміння яких є необхідним для з'ясування характеру й особливостей розвитку військової справи в слобідських козацьких полках XVII – XVIII ст.

Окремі питання, пов'язані з участю українського козацтва у війнах проти Туреччини та Кримського ханства, висвітлено в працях російського дослідника О.Б.Широкорада[131] та українського – В.М.Заруби[39]. Останній автор, спираючись на численні архівні матеріали спробував (не без успіху) проаналізувати також специфіку бойового використання різноманітних українських козацьких частин (найманих сердюків та компанійців, гетьманських, слобідських полків) у війнах останньої третини XVII ст.

Відзначимо також появу в 90-х рр. XX ст. кількох цінних праць з історії Слобідської України та слобідського козацтва, що належать перу місцевих істориків та краєзнавців. Зокрема, неабияку цінність являє своєрідний довідник по козацькій старшині Харківського полку другої половини XVII ст., створений харківським

дослідником В.Л.Маслійчуком[62]. Окрім ретельно підібраних матеріалів біографічного характеру стосовно полкової та сотенної старшини, а також даних, що висвітлюють історію окремих населених пунктів Харківського полку, праця містить також роздуми автора щодо ролі та місця Харківського полку та його старшини в подіях бурхливого життя на степовому прикордонні; автор розглядає також питання, пов'язані з військовими функціями козацької старшини.

Цікаві дані щодо ранньої історії Можеського острогу (а згодом - міста Валки), важливого елемента оборонної системи Ізюмської лінії, певну інформацію про мистецтво фортифікації XVII ст. містить праця І.Ф.Скотаря[101]. Деякі спірні питання, зокрема, щодо полковництва І.Сірка у Харківському полку в другій половині 60-х рр. XVII ст., намагається розв'язати український краєзнавець І.Ю.Саратов у своєму нарисі, присвяченому славетному запорозькому кошовому[97]. Зокрема, спираючись на дані московських архівів, автор досить переконливо захищає ту точку зору, згідно з якою І.Сірко таки був протягом кількох років (до свого переходу на бік повсталого І.Брюховецького в 1668 р.) офіційно визнаним Москвою харківським полковником і вів активну боротьбу проти кочовиків. Натомість менш цінним видається нарис історії Харківського козацького полку, вміщений у праці С.В.Потрашкова[93], котра здебільшого присвячена історії регулярних підрозділів XVII – XVIII ст., створених після ліквідації козацтва на Слобідській Україні. Та частина, що стосується козацької доби, базується на загальновідомих фактах і не вносить нічого нового у наші уявлення про тогочасну військову справу.

Окрім праць українських та російських дослідників, що безпосередньо чи опосередковано стосуються теми нашого дослідження, слід відзначити також кілька робіт західних авторів, що з тих чи інших причин являють інтерес для дослідника козацької доби взагалі і слобідських полків зокрема.

Неабияку цінність являє собою перший том скороченого українського перекладу праці всесвітньо відомого англійського філософа історії А.Дж.Тойнбі[111]. Серед багатьох інших проблем автор монументального “Дослідження історії” розглядає і феномен козацтва, що з'явився в умовах

неспокійного прикордоння цивілізації та степу. Появу козацьких осередків на річках Східної Європи, Кавказу та Середньої Азії (найдавнішим із яких, на думку А.Тойнбі, є українське козацтво) англійський філософ історії розглядає як відповідь на виклик кочового світу, відповідь вельми своєрідну, сповнену творчої сили, таку, що сприяє перетворенню ландшафту зі зручних для кочового способу життя степів на зону хліборобської осілої цивілізації. На особливу увагу заслуговують роздуми автора щодо ролі географічних чинників (лісу, річок) у процесі боротьби козаків як форпосту цивілізації з кочовим світом.

До наших часів велике наукове значення зберігають також класичні, вперше видані в першій половині ХХ ст. військово-історичні праці англійського історика Б.Ліддел Гарта[55] та німецького – Г.Дельбрюка[27]. Для дослідника бойового шляху козацтва вони цікаві своїм зваженим підходом до проблем участі в бойових діях минулих століть іррегулярних кінних підрозділів, грамотне використання яких давало, на думку обох авторів, величезну перевагу армії тієї держави, котра мала вдосталь подібної кінноти, цінної для проведення “малої війни” (важливої частини “стратегії непрямих дій” Ліддел Гарта, а також компоненту “стратегії вимотування супротивника”, сформульованої Дельбрюком). Саме такий підхід допомагає глибше зрозуміти специфіку, сильні й слабкі сторони іррегулярної кінноти (зокрема, слобідського козацтва), оцінити його роль у бойових діях ХVІІІ ст., коли воно разом із іншими підрозділами армії Російської імперії зустрілося в бою з європейськими регулярними арміями, як правило, позбавленими подібної кінноти.

Певний інтерес для дослідника, що займається питаннями участі слобідських козаків у вирішальному етапі Північної війни, становить праця сучасного шведського історика П.Енглунда[34].

Як ми можемо пересвідчитися, процес дослідження проблем, пов'язаних з темою даної дисертації, мав своїм результатом появу численних праць різної наукової ваги. Рівень дослідженості даної теми в історичній літературі на сьогодні залишається неоднорідним – деякі аспекти (козацький устрій, заснування міст-фортець Слобідської України) досліджені значно краще за решту. Логічним продовженням досліджень у цьому напрямку була б поява узагальнюючих праць, в

котрих детально і всебічно розглядалися б усі аспекти військової справи протягом усього часу існування слобідських козацьких полків. Завдання створення подібної праці залишається й досі актуальним.

1.2. Джерельна база дослідження

Обсяг опублікованих джерел з історії слобідських полків є значним, що й не дивно, враховуючи стійкий дослідницький інтерес до історії регіону.

Найбільшим за об'ємом та значенням є, безумовно, масив різноманітних актових матеріалів другої половини XVII – першої половини XVIII ст., опублікованих у XIX – XX ст.

Для дослідника історії слобідських полків XVII ст. (з моменту їх утворення і до ліквідації у Розрядного приказу та приказу Великої Росії в Москві, котрим тривалий час були підпорядковані слобідські полки) велику цінність становлять описи документів Розрядного приказу, а саме – книг та стовпців Белгородського столу (відділу) даного приказу, “записних”, ”будівельних” книг, “смотренних списків” та книг міст, що склалися воєводами міст Слобожанщини та белгородською канцелярією, опублікованих у багатотомному виданні, підготовленому працівниками Московського архіву міністерства юстиції Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. [76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83]. Величезний масив офіційних документів, описи яких наводяться у даному виданні, нерідко стосується різних аспектів військової справи на Слобідській Україні. В них висвітлюється стан укріплень Слобожанщини, зміни в особовому складі полків протягом другої половини XVII ст., боротьба проти татар, далекі походи слобожан, розвиток артилерії та річкового флоту в даному регіоні тощо.

Чимало актових матеріалів, зокрема, докладних “будівельних”, ”кошторисних” та ”записних” книг, складених у Белгороді та містах Слобідської України, що підпорядковувалися Белгородському розряду, та відісланих до Москви, містять опубліковані на межі XIX – XX ст. “Акты Московского государства”[1, 2] та ”Дополнения к актам историческим”[28]. Опубліковані тут документи є важливим

джерелом з історії слобідських фортифікацій, артилерії та перипетій боротьби з татарами на півдні Слобожанщини протягом усієї другої половини XVII ст.

Важливу інформацію стосовно історії Острогозького полку (боротьби козацтва зі степовиками, далеких походів, розвитку річкового флоту) у другій половині XVII ст. містять відписки, “будівельні” книги, списки полчан, царські грамоти козакам, опубліковані в першому томі “Материалов по истории Воронежской и соседних губерний”[66].

Велике значення мав у другій половині XIX ст. і зберігає дотепер відомий двотомник “Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства”[8, 9], що містить документи та матеріали, віднайдені та опубліковані Д.І.Багалієм. Зокрема, саме тут було вперше опубліковано важливі документи з історії Слобідської України: дані перепису слобідських полків майора Хрущова (1732 р.) та “Экстракт о слободских полках” (1734 р.), докладні описи міст, “розбірні книги черкасам” – переписи боекдатних козаків та міщан слобідських міст та сіл другої половини XVII – початку XVIII ст., інші офіційні російські документи, скарги та чолобитні козаків та старшини. Дані документи висвітлюють процес заселення краю, окремі епізоди боротьби козацтва з татарами, участь козаків у війнах Російської держави тощо. Подібні ж документи російського діловодства та документи українського походження, що стосуються історії Харкова, увійшли до іншого збірника документів, підготованого та виданого Д.І.Багалієм – “Материалов для истории г. Харькова в XVII веке”[10].

Надзвичайно цінним джерелом з історії раннього етапу існування Харківського полку є “розбірні книги черкасам”(перепис козаків, селян та міщан , що проживали в містах та селах полку) 1660 р. Даний документ був знайдений і опублікований В.Юркевичем[134]. Перепис дає змогу проаналізувати рівень озброєності та боекдатності козаків полку, ступінь розповсюдження серед них тих чи інших видів зброї.

Певні важливі дані про військову організацію ранніх переселенців на Слобожанщину середини XVII ст., їхнє озброєння, передумови формування

слобідських козацьких полків містять офіційні російські документи, опубліковані у відомому ювілейному збірнику “Воссоединение Украины с Россией”[17, 18, 19].

До цієї ж групи російських джерел офіційного характеру можна віднести також відому “Книгу Большому чертежу”[46]. По суті – це збірник розлогих пояснень до найменших деталей карти Російської держави, складеної в першій третині XVII ст.(до сьогодні сама карта не збереглася); особливу цінність являють собою пояснення, що стосуються території Дикого поля із детальним зазначенням місць проходження татарських сакм (шляхів), перелазів, місць розміщення російських сторож тощо.

Існує також чимало публікацій офіційних російських документів, що стосуються XVIII ст. Серед них варто відзначити “Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине”[67], що містять накази, реляції, рапорти, листи, в яких йдеться про перебіг подій Північної війни, татарські вторгнення та народні заворушення на Слобідській та Лівобережній Україні; нерідко згадані документи містять цінну інформацію не лише про події згаданого періоду, але й про озброєння, оснащення тогочасної старшини та козаків.

При дослідженні питання про участь слобідських козаків у численних війнах Російської імперії у XVIII ст. особливого значення набувають збірники документів тогочасних військових установ (документи Військової колегії, уривки з журналів бойових дій, рапорти, донесення, скарги, що надходили до Москви та Санкт-Петербурга з головних квартир діючих російських армій). Стосовно подій Північної війни таким збірником є перший том “Материалов военно-ученого архива Главного штаба”[65], що містить журнал бойових дій корпусу Б.П.Шереметева, котрий діяв у Прибалтиці на початку Північної війни, зокрема, важливі дані щодо участі у боях слобідського козацтва. Значно інформативнішим у цьому плані є “Журнал, или Поденная записка государя императора Петра Великого”[36], остаточно відредагований вже після закінчення Північної війни, проте саме він є одним із основних джерел інформації з російського боку, зокрема, про Ерестферську (1701 р.) та Гуммельсгофську (1702 р.) битви, в яких брали участь і слобідські козаки на чолі з Ф.В.Шидловським.

Важко переоцінити значення офіційних документів Військової колегії – описів міст-фортець Сумського та Охтирського полків 1718 р., опублікованих О.З.Мишляєвським[73], для вивчення історії слобідських фортифікацій (адже це єдиний опублікований опис слобідських фортець першої третини XVIII ст.), а також, опосередковано, для вивчення бойових дій 1708-1709 рр. на Слобідській Україні, під час яких було сильно спустошено саме територію згаданих полків (особливо Охтирського). Супроводжувані докладним коментарем професійного військового історика, дані описи є важливим джерелом з ратної історії Слобідської України першої третини XVIII ст.

Важливим, хоч і тенденційним саме щодо ролі іррегулярних військ у бойових діях, джерелом є тритомна збірка “Всеподданейших донесений графа Мініха”[69, 70, 71], що містить реляції, накази, розпорядження головнокомандувача діючої російської армії протягом російсько-турецької війни 1735 - 1739 рр. фельдмаршала Б.-К.Мініха. Згадана документація має велике значення для відтворення ходу подій війни, участі в ній слобідського козацтва, проте загальновідоме негативне ставлення Мініха саме до українських козацьких частин (котрі він одночасно хотів бачити і зразковими землекопами-будівельниками, і постачальниками неймовірної кількості припасів, худоби та возів, і першокласними воїнами під його “блискучим” командуванням) вимагає обережності при використуванні даного джерела.

Неабияке значення для висвітлення бойового шляху слобідських козаків під час Семилітньої війни (1756 - 1763) має збірник матеріалів “Семилетняя война”[99], що стосується дій російських військ протягом усєї війни. Вміщені в даному збірнику відомості, списки, накази по армії, уривки з журналів бойових дій, реляцій головнокомандувачів, якісні картографічні матеріали, зібрані в Додатку (зокрема, детальна карта битви під Гросс- Єгерсдорфом 1757 р.) дають змогу визначити роль, місце та наслідки участі слобідських козацьких полків у цій останній для них війні.

Важливим джерелом з історії останніх років існування слобідських полків, після виснажливого походу до Пруссії 1757 р., є “Экстракт об изнеможении слободских полков”[33], що складається, з одного боку, зі скарг та даних про важке становище слобідських полків, а з іншого – з резолюцій та відповідей на скарги

Військової колегії (документ створено в 1761 р.). Даний документ проливає світло на причини важкого становища, в якому перебували полки на початку 60-х рр. XVIII ст., а також на спроби російського керівництва подолати багато в чому ним же спричинену кризу.

З-поміж неопублікованих архівних матеріалів, що зберігаються в ЦДІА України в м. Києві, слід відзначити важливі фонди 1725 (Харківська полкова канцелярія[115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126]) та 1817 (бригадна канцелярія слобідських полків[127, 128]). Лише деякі документи з цих фондів (котрі охоплюють період з останнього десятиліття XVII ст. і до скасування слобідських козацьких полків у 1765 р.) були використані попередніми дослідниками історії Слобожанщини (Є.Альбовським, О.Апанович тощо). Численні справи даних фондів містять у собі офіційну вихідну та вхідну документацію згаданих установ: рапорти сотенних та полкових канцелярій, протоколи смотрів та результати оглядів укріплень Слобідської України, промеморії, донесення, відомості стосовно наявного особового складу полків та сотень, кількості козаків, відправлених у походи, втрат, яких зазнавали слобідські полки в ході бойових дій. Згадана документація містить також чимало важливої, а інколи навіть унікальної інформації про озброєння козаків, стан справ у слобідській артилерії, особливості фортифікації тощо. Висвітлені в згаданих документах і окремі сторони бойової діяльності слобідських козаків в ході воєн і походів першої половини XVIII ст. – Гилянського походу, війни за польський спадок, російсько-турецької війни 1735-1739 рр., Семирічної війни. Водночас особливістю офіційної документації полкових та бригадної канцелярій слобідських полків є те, що нерідко в ній стан справ у полках не відбивався з належною точністю, інформація не могла не зазнавати перекручень на догоду вищим органам державного та військового керівництва імперії. Це слід обов'язково враховувати при роботі з даним джерелом.

Важливі дані, необхідні для якомога повнішого висвітлення теми даної дисертації, містять літописи та історичні твори XVII – XVIII ст. Приміром, літопис С.Величка [16] висвітлює питання політики українських гетьманів стосовно слобідських полків, участь слобожан у складі російсько-українських військ у

боротьбі проти турецько-татарської експансії у другій половині XVII ст. (зокрема, важливі епізоди Чигиринських, Кримських та Азово-Дніпровських походів). Важливим є й усвідомлення літописцем окремішності, українського характеру слобідських полків як військово-адміністративних одиниць, хоч і підпорядкованих російській адміністрації.

Унікальні факти містять уривки фамільного літопису роду харківських та ізюмських полковників Квіток, віднайдені архієпископом Філаретом та опубліковані Д.І.Багалієм[5]. Короткі, але інформативні записи (автором яких є, на думку Д.І.Багалія, був І.Г.Квітка) стосуються участі слобожан у війні за польський спадок, у походах 1737 та 1738 рр. у Крим тощо. Якщо в більшості інших джерел (російського, українського чи західного походження) про участь слобідського козацтва у бойових діях у війнах XVIII ст. лише згадується, то тут саме ця тематика виступає на перший план, що робить дані записки, попри їхню очевидну уривчастість та неповноту, важливим історичним джерелом.

Певний інтерес становить також відоме джерело описово-статистичного характеру – “Описи Харківського намісництва” 1785, 1787 та 1788 рр.[84] Розкидані в тексті описів поодинокі згадки про стан фортець, судноплавні річки Слобожанщини другої половини XVIII ст., а також цінні картографічні матеріали – плани слобідських міст з укріпленнями, що ще існували на момент складання описів, допомагають повніше уявити собі ступінь розвитку фортифікації в регіоні в останні роки існування тут козацького устрою; деяке значення мають також статистичні дані описів, що стосуються кількості та структури населення регіону.

Важливе значення для вивчення окремих етапів бойового шляху слобідських полків, певних аспектів їхнього військового устрою мають також мемуарні та епістолярні джерела.

До цієї групи джерел у нашому випадку слід віднести “Записки” відомого російського дипломата кінця XVII – початку XVIII ст., сучасника Північної війни І.А.Желябужського[35], які досить детально відбивають картину бойових дій у Прибалтиці на початку війни (тобто саме тоді, коли в ній вперше взяли участь слобідські полки). Це джерело важливе для розуміння характерних особливостей

війни, котру вело російське командування із залученням великої кількості різноманітних іррегулярних підрозділів.

Важливі подробиці про бойові дії, зокрема, на Слобожанщині у 1708-1709 рр. містять уривки зі щоденників, спогадів та листів шведських офіцерів –соратників Карла XII, опубліковані ще 1909 р. С.Томашівським[112]. Спогади шведських очевидців стосуються окремих деталей важливого моменту кампанії 1708-1709 рр. – спроби Карла XII здійснити прорив у московському напрямку через територію центральної Слобожанщини (в згаданих спогадах йдеться про бої під Веприком, Красним Кутом, “малу війну” козаків та місцевого населення проти шведів, облогу Полтави тощо).

Велике, іноді першочергове значення для дослідника подій Булавінського повстання та подій Північної війни на Україні має великий комплекс листування Петра I зі своїми соратниками за 1707-1709 рр. та інших різноманітних документів, включених до багатотомного видання “Писем и бумаг императора Петра Великого”[88, 89, 90, 91]. Численні листи царя інколи мають характер цілком офіційних документів, містять накази, резолюції, що зближує їх з групою актових матеріалів; вони містять цінну інформацію про бойове використання слобідського козацтва при придушенні повстання на Дону, у бойових діях проти шведів, про настрої населення Слобожанщини тощо.

Важливим джерелом, що висвітлює маловідомі сторінки минулого слобідського козацтва, є знаний “Щоденник” Я.Марковича[58, 59, 60], особливо та його частина, що стосується Гилянського походу гетьманських, слобідських, донських козаків та російських регулярних військ у Дагестан та Гилян (1725-1726 рр.). Стриманий, сухуватий опис подій є цінним свідченням очевидця, на той час – звичайного підпрапорного в гетьманському війську, містить цікаві подробиці щодо перебігу бойових дій, умов життя козаків під час затяжного походу. Водночас для даної частини щоденника майбутнього генерального підскарб'я Української козацької держави характерна відсутність будь-яких оцінок згаданих подій, наявна лише констатація невітшних фактів.

Певний інтерес при вивченні тієї ролі, що її зіграла іррегулярна кіннота в складі російської армії протягом російсько-турецької (1735-1739 рр.) та Семилітньої (1756-1763 рр.) воєн становлять також “Записки о России” К.Манштейна[56] та спогади А.Т.Болотова[14]. Професійний прусський військовий, що певний час перебував на російській військовій службі, Крістоф Манштейн в своїх мемуарах висвітлює, зокрема, важливі події російсько-турецької війни 1735-1739 рр., в якій він особисто брав участь як піхотний офіцер Дніпровської армії фельдмаршала Мініха, котрого Манштейн нерідко досить невинувато прославляє як великого й успішного полководця. Водночас Манштейн доволі низько оцінює бойові якості українського козацтва, та й інших іррегулярних військ (за виключенням запорожців і донців), від яких, на його думку, можливо і є певна користь у боях з турками та татарами, але вони, мовляв, споживають надто багато фуражу та продовольства і тому невинуваті[56, с.408]. Така оцінка іррегулярних військ була характерна і для значної частини вищого військового керівництва Росії середини XVIII ст. Вона була зумовлена поверховим, зневажливим ставленням до усякого роду “нерегулярних” частин як до слабо дисциплінованих, не навчених шагістиці та неспроможних вирішити долю битви двох лінійно вишикуваних армій XVIII ст. Причина такого ставлення коріниться в буквальному копіюванні європейських зразків побудови збройних сил, в складі яких нерідко не було місця іррегулярним частинам (через зрозумілі історико-географічні причини), котрі насправді, в умілих руках, є могутньою зброєю виснаження ворожої армії. Сказане до певної міри стосується і цікавих спогадів російського вченого, а за часів Семилітньої війни – піхотного офіцера А.Т.Болотова. Його дещо наївний, але детальний і цікавий опис перебігу подій під час походу російської армії до Східної Пруссії 1757 р. також позначений негативним ставленням автора до нерегулярної кінноти (зокрема й донців) як до малоцінних, непотрібних орд мародерів і грабіжників, з чим аж ніяк не можна погодитися. Зрозуміло, що тонкощі удаваної атаки пруської кінноти слобожанами та донцями під Гросс-Єгерсдорфом залишилися незрозумілими для А.Т.Болотова, на що вказував ще Д.Ф.Масловський[63, с.289-291]. Але, з урахуванням

вищесказаного, і мемуари Манштейна, і спогади Болотова є, безумовно, важливими джерелами зі згаданої проблематики.

Своєрідними джерелами з історії військової справи в Росії відповідно початку та середини XVIII ст. є історико-публіцистичний трактат “Книга о скудости и богатстве” відомого російського економіста та публіцист І.Т.Посошкова[92] та “Материал для истории Слободского казачьего полка” ізюмського старшини М.О.Милорадовича[68]. Автори обох творів змальовують стан збройних сил Російської імперії (у творі Милорадовича йдеться про стан слобідських полків 60-хрр. XVIII ст.), подають інформацію щодо боєздатності окремих родів військ, характеристики вогнепальної зброї тих часів, і пропонують шляхи покращення якості підготовки військ (проект, запропонований Милорадовичем, передбачав перетворення слобідських козацьких полків на гусарські [68, с.26], тобто те, що справді було здійснено царським урядом у 1765 р.)

Деякі важливі для розуміння специфіки війни на степовому прикордонні дані містяться також у загальновідомих творах Г.-Л. де Боплана[15], О.Рігельмана[96], Ж.-Б. Шерера[130]. Це, передусім, інформація стосовно тактики та озброєння основних ворогів козаків – кримських та ногайських татар (яка майже не зазнала змін протягом XVII – XVIII ст.), особливостей війни у степу, специфіки сприйняття феномену козацтва західноєвропейськими авторами тощо.

Серед літературних творів XVIII ст., що так чи інакше стосуються даної тематики, слід згадати викладений (у скороченому вигляді) Д.І.Багалієм твір відомого українського панегіриста XVII – початку XVIII ст. І.Орновського “Багатий сад” (1706 р.), присвячений харківському полковнику Ф.Донцю та взагалі роду Донців[6, с.557-563]. Даний твір містить цікаві подробиці про боротьбу козацтва Харківського полку з татарами, участь козаків у походах кінця XVII - початку XVIII ст. тощо. Зрозуміло, однак, що згаданий твір, будучи за формою та змістом панегіриком, інколи вимагає критичного ставлення до певних тверджень автора, завданням котрого було героїзувати життя та діяльність об’єктів оспівування.

Ще один літературний твір XVIII ст., “Псальма терська та бербениська” козака Гадяцького полку З.Дзюбаревича[61, с.232-233], добре відбиває ставлення простого

українського козацтва до участі в далеких завойовницьких походах (зокрема, йдеться про Перський похід Петра I 1722 р.), чудово передає усвідомлення козацтвом усього трагізму того становища, до якого потрапило українське військо у XVIII ст., коли воно було змушене своєю кров'ю та потом допомагати будувати ту імперію, котра все послідовніше вела наступ на права та свободи як Гетьманщини, так і слобідських полків.

Загалом джерельна база дослідження є цілком достатньою та достовірною для повноцінного висвітлення усіх важливих аспектів обраної теми.

РОЗДІЛ 2.

ВИНИКНЕННЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ, РОДИ ВІЙСЬК У СЛОБІДСЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

2.1. Принципи комплектування та організації слобідських козацьких полків

При дослідженні військової справи в слобідських козацьких полках XVII – XVIII ст. перш за все слід звернути увагу на проблему організації полків як військових підрозділів, на те, яким чином відбувалося поповнення особового складу, мобілізація, забезпечення полків, адже це безпосередньо впливало на їхню боєздатність.

Козацькі полки Лівобережної, Правобережної та Слобідської України будувалися на майже однакових засадах комплектування: це було станове військо, доступ до якого мали лише козаки, особливий стан, що, володіючи спадковими землями, звільнявся від звичайних податків та повинностей, одержував право займатися промислами та торгівлею, користувався правом пропінації (вільне виготовлення та торгівля спиртним), підлягав своїй, козацькій, юрисдикції [4, с.14]. Добре ілюструє таке розуміння козаками окремішності свого стану чолобитна острогозьких козаків цареві від 1700 р., де йдеться про те, що полку 26 травня 1796 (1688р.) була видана грамота за службу, “о томъ, что съ казаковъ пошлинь при торговле взымать не велено, а велено намъ, холопамъ Твоимъ, черкасомъ всякими своими промыслы промышлять, винокурню и шинки держать и шинковать и всякими заводы владеть вечно, безоброчно и безпошлинно, противъ нашей братьи казаковъ черкаскихъ Сумскаго, Ахтырскаго и Харьковского полковъ, вместо Твоего, Великаго Государя, годового денежнаго и хлебнаго жалованья за наши, холопей Твоихъ, полковые службишки” [66, с.310-311]. Дозволяючи слобожанам-переселенцям вільно займатися промислами, російський уряд нічого не втрачав, бо

взамін одержував козацькі підрозділи, що перебували на власному утриманні (тобто щодо них не виникало проблеми, котра дуже гостро стояла щодо гарнізонів Чугуєва, Царборисова та інших російських форпостів у Дикому Полі – проблеми забезпечення). Зрозуміло, що на практиці місцеві воєводи, котрим підпорядковувалися українські переселенці до (а частково - і після) створення полків, намагалися-таки брати з них мита, податки та хабарі, що мало своїм наслідком не лише скарги, подібні до згаданої чолобитної острогожців цареві, але й, у випадку особливо значних здирств та самоуправств воєвод та приказних людей, призводило, у вибухонебезпечній атмосфері прикордоння, й до відкритих виступів місцевого населення проти утисків його козацьких прав (поширення повстання Брюховецького на Слобожанщину в 1668 р. та Разіна в 1670 р.[106, с.189-192] є тому підтвердженням). Уряд, не зацікавлений у провокуванні заворушень, зрідка намагався стримувати надто ретивих чиновників на місцях, часто їх змінюючи.

Наділені згаданими правами та пільгами завдяки царським жалуваним грамотам, слобідські козаки мало відбувати свою основну повинність, військову службу, по одному козаку від козацького двору, як за відносно мирних часів (саме відносно мирних, бо про повністю мирні часи на степовому прикордонні Російської держави XVII - початку XVIII ст. годі було мріяти), так і за часів відкритого збройного протистояння Російської держави та її сусідів. Але на станову систему комплектування козацького війська великий вплив справляла майнова диференціація серед козацтва – явище, якого неможливо було уникнути. Зубожіння частини козаків з часом сягало такого рівня, що вони вже не могли відбувати військової служби “кінно й оружно”, як це завжди вимагалось від козацтва цього періоду. На Слобідській Україні, що перебувала під безпосереднім військово-адміністративним керівництвом органів російської влади, категорія збіднілих козаків-підпомічників знайшла юридичне оформлення навіть раніше, ніж на Лівобережжі. В грамотах Петра I всім п'яти існуючим на 1700 рік полкам ідеться про те, аби на кожен полк приходилася певна кількість козаків-бути 3500 чоловік у п'яти полках [4, с.25]. Решта козаків офіційно виключалася з реєстру та іменувалася підпомічниками, на них покладался обов'язок “допомагати” в несенні служби

кінним виборним козакам-компанійцям. Підпомічників приписували до козацьких дворів на основі поіменних розписів, за краще забезпеченими матеріально козаками – по 2-4 підпомічники, за гірше забезпеченими – по 5-7; по кілька десятків підпомічників приписувалося старшині, залежно від службового становища [8, с. 201 -202]. Так, у 1732 р., тобто до реформ князя О.Шаховського, сумський полковник мав 9 дворів підпомічників, охтирський – 23, ізюмський – 11 дворів, острогозький – 10; сумський полковий суддя – 15 дворів, охтирський – 42. харківський – 10, ізюмський – 10, острогозький – 15; сумські сотники мали від 5 до 15 дворів підпомічників, охтирські та острогозькі – в середньому по 13, харківські та ізюмські – по 10 дворів підпомічників [9, с. 158]. У 1732 р. найбільше підпомічників (616 дворів, 2029 душ) мала старшина Охтирського полку, в решті полків ця цифра становила близько 300 дворів і від 1000 до 1500 душ [9, с. 158]. Загалом же у п'яти слобідських полках до старшини було приписано 1823 двори підпомічників (6743 душі)[9, с.158], що складало непропорційно високий відсоток до загальної чисельності підпомічників (17,3 %). Після реформи Шаховського кількість підпомічників, що надавалися старшині, була дещо зменшена (так, харківський полковий суддя мав тепер 6 дворів, сотники – по 3 двори тощо [7, с. 104]), але натомість чимало підпомічників отримували офіцери новостворених регулярних рот і навіть рядові драгуни[7, с.104].

Взагалі-то фактичний поділ слобідських ”черкас” на дві нерівноцінні у військовому відношенні категорії існував уже задовго до 1700 р. Документи середини XVII ст. фіксують, окрім черкас (козаків) полкової служби, ще так званих черкас городової служби. На думку Д.І.Багалія, це були міщани, озброєні мешканці міст Слобідської України, котрі мали доглядати за станом фортифікацій міст, за мостами, шляхами в містах тощо [7, с. 93]. Гірше підготовані та споряджені, ніж полкові козаки (так, у 1683 р. у Валках з 210 черкас городової служби 69 були озброєні лише рогатиною, а 77 не мали зброї взагалі [8, с. 124]), вони мали не лише допомагати відбивати напади татар на їхнє місто, але й брати участь у недалеких походах (в межах Слобідської України), причому нерідко – кінними [87, с.328]. На відміну від полкових козаків, черкаси городової служби не користувалися

вищезгаданими козацькими привілеями і підлягали юрисдикції російського воєводи [7, с. 80]. Ця категорія проіснувала до початку XVIII ст., коли і козаків полкової, і черкас городової служби разом було поділено на дві нерівновеликі групи, компанійців та підпомічників. Наприклад, у Харківському полку такий поділ здійснив полковник Ф.Г.Донець у 1705 р.[7, с. 93]. У 1704 р. в Харкові було 576 “черкас городової служби,” з них у 1705 р. в компанійці було записано 80, в підпомічники – 366 чоловік; решта 130, котрі залишалися черкасами городової служби ще кілька років, мали надалі виконувати свої функції: “выполняют караулы въ городахъ и для посылокъ”[8, с.181]. Але тепер їм у цьому мали допомагати підпомічники, а з часом ці функції було повністю перекладено на останніх.

Так було значно збільшено кількість виборних та підпомічників у слобідських полках, адже, наприклад, у 1678 р. черкас городової служби на Слобожанщині було 13360 (полкових козаків тоді ж – 13535 чоловік) [129, с.167].

Але козаки городової служби XVII ст. зовсім не були ідентичними підпомічникам XVIII ст., адже головним завданням останніх було “допомагати” виборним нести військову службу, що вимагало чималих витрат (на Лівобережжі Генеральна військова канцелярія вирахувала, що повне спорядження виборного козака коштувала 21 крб. 22 коп. [4, с.23]). Підпомічники мали постачати виборним гроші на провіант, зброю, одяг, коней, особливо тоді, коли козак ішов у далекий похід [8, с.201], обробляти їхні землі, коли компанієць був у поході чи на форпості, виконувати функції погоничів для козацького війська та регулярних російських військ, нести внутрішню сторожу при сотенних правліннях та при полкових канцеляріях [4, с. 22]. Зрозуміло, що за умов залежності підпомічників від виборних останні нерідко вдавалися до зловживань, коли виборні козаки. старшини або офіцери регулярних рот, що з’явилися на початку 30-х рр. XVIII ст., змушували підпомічників працювати на себе у набагато більшому обсязі, ніж це було потрібно для забезпечення нормального несення полкової служби [7, с.104].

На практиці ситуацію погіршувало також те, що підпомічники не усувалися від несення військової служби: за особливо важких часів (наприклад, наприкінці російсько-турецької війни 1736-1739 рр.) вони були джерелом поповнення полків,

хоча це поповнення важко назвати повноцінним (адже необхідність забезпечувати всім необхідним виборного козака, і разом із тим самому йти в похід, безперечно, підривали господарство такого підпомічника, що з'являвся на службу з поганим конем і невідповідною зброєю [3, с.149]). Крім того, під час походів підпомічники часто обслуговували козацькі обози, виконуючи, таким чином, певні допоміжні функції [4, с.28].

Кількість виборних козаків і підпомічників ніколи не залишалася сталою в жодному з полків (за рахунок міграцій в межах Слобожанщини, втеч козаків та членів їхніх родин, неспроможних нести службу, а також за рахунок соціальної мобільності, що в принципі дозволяла заможному підпомічникові стати компанійцем, а збіднілому виборному бути виключеним із компуту). Але загалом кількість і тих, і інших з плином часу зростала: якщо в 1700 р. компут для п'яти слобідських полків складав 3500 виборних козаків, то в 1733 р. він був встановлений у 4200 козаків, не рахуючи 500 регулярних козаків, що входили до новостворених регулярних рот драгунського типу [7, с.84]. У 1743 р., після ліквідації урядом імператриці Єлизавети Петрівни слобідського драгунського полку, кількість виборних у полках зросла до 5000 чол.[7, с.85] Усього ж виборних козаків разом із “синами і свояками” (котрі виступали резервом для поповнення числа виборних) у 1732 р. налічувалося 23565 чол., підпомічників же – 145 тисяч, [102, с.376]. У 1763 р. виборних чоловічої статі разом із родичами в усіх полках налічувалося 58 731 чоловік, підпомічників – 218 тисяч [4, с. 48].

Як уже зазначалося, кількість виборних і підпомічників була різною в різних полках. Так, в Сумському полку в 1732 р. було 4778 виборних разом із членами сімей (чоловічої статі), і 15215 підпомічників з родичами [9, с.159](співвідношення 1 : 3,2). В Ізюмському полку тоді ж було 2498 виборних і 1682 підпомічників [9, с.159] (1,5 : 1). Але загалом, як видно з наведених вище цифр по п'яти полках, кількість підпомічників у XVIII ст. була значно більшою за кількість виборних.

Окрім виборних козаків та підпомічників, наприкінці XVII – на початку XVIII ст., зі зростанням тенденції до майнового розшарування слобідського козацтва окреслюється такі групи як підсусідки та куріньчики, котрі ще далі, ніж

підпомічники, відходить від військової служби. Підсусідки являли собою зубожілих козаків, що, не маючи власних ґрунтів, жили по чужих дворах, існуючи за рахунок своїх заробітків, обслуговуючи в поході старшину [9, с.154-155]. Зрідка до числа підсусідків переходили заможні козаки, що прагнули уникнути відбування військової служби, адже козака в похід мав виставляти двір, а його у підсусідків якраз і не було. Загальна кількість підсусідків у слобідських полках у XVIII ст., коли ця категорія офіційно оформилася, була значною, але, як правило, меншою за кількість виборних або підпомічників. Так, у 1732 р. в Охтирському полку був 1631 підсусідок, в Сумському – 3207, в Харківському – 580, виключення становив Ізюмський полк, де було 7560 підсусідків [9, с.159]. У 1734 р., після реформи Шаховського, підсусідків було прирівняно до тих категорій населення, що сплачували податки та відбували повинності; незначну їх кількість було переведено до виборних козаків [4, с.30].

Привілейованою, хоч і нечисленною, верствою в слобідському козацькому війську були т.зв. підпрапорні – як правило, діти старшини, що не підпорядковувалися сотникам, а перебували в прямому підпорядкуванні полковника. Ця категорія козаків, створена в 1714 р. [9, с.150], мала бути добре спорядженою та навченою; її основне призначення “Екстракт о слободских полках” визначає наступним чином: ”подпрапорные учреждены из старшинских детей для пополнения службы, которые бывают в присутствии при полковом прапоре и посылаются в партии и для разных дел и конвоя с командами и служат оные с своих ґрунтов” [9, с.150]. У 1732 р. найбільше підпрапорних було в Охтирському полку (53), найменше – в Острогозькому (14), всього ж їх було 180 в п’яти полках [9, с.150]. Призначав підпрапорних полковник, для несення служби їм також надавалися підпомічники (по 5-6 дворів [9, с.150]).

Не була однорідною і категорія виборних козаків (компанійців). Система самозабезпечення за рахунок промислів та торгівлі не могла не вести до розшарування виборного козацтва, в середовищі якого з’являлися заможніші козаки, що служили “без усякої підмоги”, та ті, кому для служби були потрібні підпомічники [9, с.158]. Так, у 1748 р. в Люботинській сотні Харківського полку до

реєстру було внесено 28 виборних козаків, з яких 14 несли службу “без подмоги”, а ще 14 мали від 2 до 9 підпомічників [124, арк.4-5].

Але й наявність підпомічників не завжди гарантувала, що козак-компанієць з'явиться на службу доброкінним та відповідно озброєним. Часті й довгі війни, відсутність козаків удома руйнували їхні господарства; законні та незаконні побори з підпомічників, що збиралися на утримання полкових адміністрацій та на потреби розквартированих на території Слобідської України регулярних полків вели до зубожіння родин підпомічників. В результаті службу несли виборні козаки з неповним комплектом озброєння, без коней (так, у 1733 р. у Салтівській сотні Харківського полку шість козаків, що мали йти в похід, не мали коней, один – рушниці, один – шаблі [117, арк.38-39]), або й узагалі піші та без зброї. Як правило, остання категорія виборних козаків з'являлася в ході довгих виснажливих воєн; інколи вона могла складати в окремих сотнях гетьманського та слобідського військ до 50% особового складу [4, с.28-29]. Використовувалися ця категорія козаків здебільшого для несення служби в містах і фортечках, для будівельних, ремонтних робіт тощо.

Поява подібної групи серед виборного козацтва, так само, як і зубожіння підпомічників, поширення практики, коли старшини та заможні козаки висилали замість себе в походи наймитів, непридатних до військової служби – все це було тривожними сигналами для уряду, зацікавленого (принаймні за часів існування Дикого Поля) у збереженні боєздатності слобідського козацтва. Саме це, а не “турбота” про покритих, було причиною появи відомого указу Петра I про “шукачів козацтва”(1723 р.)[4, с.17-18], згідно з яким дозволялося повернення до козацького стану тим, чиї батько та дід були козаками. Проте такі заходи суперечили інтересам місцевої старшини та російських поміщиків на Лівобережжі та Слобожанщині, котрі активно займалися саме покріпаченням зубожілих козацьких родин. Тому вже з початку 30-х рр. XVIII ст. чинність згаданого указу була обмежена, а фактично – зведена нанівець [4, с.18]. Щоправда, незначна кількість козаків у полках непокоїла царський уряд, що намагався не допустити, аби кількість та боєздатність слобідського козацтва впала до критичного рівня.

Загалом, у соціальному розумінні, слобідське козацтво було явищем до певної міри консервативним, але не застиглим. З одного боку, частина козацтва “відпадала” від війська і покріпачувалася, або вибувала сама через неможливість несення військової служби. З іншого ж – слобідське військо час від часу поповнювалося за рахунок підсусідків, підпомічників, а також міщан (черкас городової служби) та селян (на ранньому етапі існування війська), котрих приваблював ідеал козака. з вільними зайняттями промислами, торгівлею тощо.

Коротко розглянувши основні категорії слобідського козацтва, тепер варто торкнутися військового аспекту такого на загал відомого і відносно добре дослідженого явища, як полково-сотенний устрій Слобідської України.

Як відомо, у військово-адміністративному відношенні Слобідська Україна поділялася (в остаточному варіанті, після зникнення нетривалих Балаклійського та Колонтаївського полків, а також появи у 1680-х рр. Ізюмського полку) на п'ять полків, що підпорядковувалися белгородському воєводі, котрий стояв на чолі Белгородського розряду й однойменного полку (постійна військово-територіальна система “розрядів” з'явилася в Росії ще наприкінці XVI ст., Белгородський розряд виник у 40-х рр. XVII ст. [129, с.170 - 171]). Воєвода Белгородського розряду мав організовувати оборону краю від кочовиків, слідкувати за внутрішньополітичною ситуацією, не допускаючи виникнення заворушень проти царської влади та перешкоджаючи міграції “черкас” з меж Російської держави (заохочуючи, відповідно, емігрантів з земель Речі Посполитої)[62, с.14].

Через те, що слобідські полки фактично стали форпостом на шляху татарських вторгнень, вони з самого моменту їх утворення підпорядковувалися Розрядному приказу, котрий керував обороною південних районів країни, призначенням воєвод, прикордонною службою, бойовими діями на кордоні. В 1688 р. полки було переведено до Великоросійського відділу Посольського приказу[9, с.145], причому великоросійським у даному випадку царський уряд вважав степ, в якому поселилися “черкаси”, котрих продовжували вважати іноземцями. Тому, як слушно зауважує В.Маслійчук, говорячи про слобідські полки як про підпорядкований військовій системі Росії суспільний організм, слід враховувати, що їхнє “внутрішнє життя,

“військовий звичай”, і головне, усвідомлення себе “черкасами”, людьми з особливою ”черкаскою обыкністю ”, дає нам всі підстави стверджувати, що уряд слобідських полків був цілком опертий на суто українські норми і традиції. В існуючому тоді правовому полі слобідські козацькі полки були підрозділами чужоземними”[62, с.24]. Тогочасні документи підтверджують таку думку: так, козаки Харківського полку отримали в 7192 (1684) р. від російського уряду підтвердження прав на безмитну торгівлю ”за их службы для их иноземчества”[9, с.145-146]. У XVIII ст., з початком активної вестернізації Росії і входженням багатьох неросійських земель до її складу, слобідські полки непомітно втратили вищезгаданий статус, а їхня тісніша підпорядкованість російським владним структурам надала чималий простір для експериментів з ними – експериментів, спрямованих на надання полкам характеру напіврегулярних або й регулярних частин російської армії, з повною нівеляцією їх національних особливостей. З виникненням у XVIII ст. колегій замість приказів слобідські полки у військовому відношенні перейшли у відання Військової колегії (1724 р.) У 1706 р. козацькі полки Лівобережної та Слобідської України були об’єднані у т.зв. Українську дивізію, котрою командував російський генерал, котрий крім власне військових функцій (організація мобілізації козаків, боротьби з татарськими вторгненнями тощо), виконував і певні судові функції [4, с.13]. У підпорядкуванні командира Української дивізії перебував бригадир слобідських полків. Бригадир – звання у регулярній армії Петра I, що було проміжним між званням полковника та генерал-майора. Хронологічно першим бригадиром на Слобожанщині став ізюмський (з 1694 р.) та водночас харківський (з 1706 р.) полковник Ф.В.Шидловський [67, с.3]. Певна логіка у наданні Шидловському чина бригадира була, адже саме два полки й склали у тогочасній регулярній армії бригаду. У 1709 р., після Полтавської битви, Ф.Шидловського було зроблено “генерал-майором над всеми слобоцкими великороссийскими полками”[67, с.19-20] (тут варто звернути увагу те, що російським генерал-майором став виходець із слобідської старшини, являючи собою вельми яскравий приклад для наслідування). Згодом компетенція бригадира розширилася на всі п’ять полків; функції, котрі він мав виконувати, Б.К.Мініх у 1739

р. сформулював так: ”дабы о содержании полковъ доброе попечение имели”[70, с.240-241]. Рекомендуючи на цю посаду спочатку А.Дуніна (в 1738 р.), а потім – охтирського полковника О.Лесевицького (після смерті Дуніна в 1739 р.), Мініх заявляв, що основною функцією бригадира має бути забезпечення нормального постачання російської армії протягом війни, але водночас бригадир має слідкувати, аби слобідські полки ”не пришли в крайнее разорение”[71, с.275-276]. Дієвими, з чималим хистом військового та адміністратора були вже згадані бригадири Ф.Шидловський, О.Лесевицький (про останнього відомо, що він, ще будучи полковником охтирським, “в польскомъ, крымскомъ, очаковскомъ и днепровскомъ походахъ, не щадя живота своего служилъ”[71, с.241]), а також передостанній бригадир слобідських козацьких полків – В.П.Капніст, людина цікавої долі (грек за національністю, дворянин республіки Венеція, у 1737 – 1750 рр. – миргородський полковник; відбив кілька значних татарських нападів [71, с.83]), котра була бригадиром з 1751 до 1757 р., коли В.П.Капніст героїчно загинув у битві під Гросс-Єгерсдорфом[3, с.184].

На чолі кожного слобідського полку, так само, як і в Гетьманщині, стояли полковник та полкова старшина (значення котрих через відсутність гетьмана та генеральної старшини було надзвичайно важливим).

Чималими на Слобідській Україні були військові функції полковника. Він відповідав перед белгородським воєводою, а пізніше - перед бригадиром слобідських полків та командиром Української дивізії за швидкість і якість проведення мобілізації козаків до походу. У разі нападу татар полковник (у XVII ст. разом із воєводами міст Слобідської України) мав енергійно і вчасно сконцентрувати основні сили полку і дати відсіч ворогу. Після ліквідації воєводського правління в більшості міст Слобожанщини на початку XVIII ст. полковник стає відповідальним і за стан усіх фортифікаційних споруд у полку (побудовою яких він нерідко керував – так, у 80-х рр. XVII ст. Г.Ф.Донець, харківський полковник, керував спорудженням великих ділянок Ізюмської лінії[38, с.208-210]). Уряд, турбуючись про стан нерегулярних фортець Слобідської України,

часто видавав укази про необхідність ремонту міських укріплень та ліній, і полковники мали відповідати за виконання цих указів[123, арк.1-3].

Полковник нерідко сам очолював у поході полк (так, зокрема, було в 1701-1702 рр. в Прибалтиці, де всіма слобідськими полками командували їхні полковники [65, с.77]), або збірний загін з козаків кількох полків (ізіумський полковник Ф.Шидловський в Прибалтиці в 1702 р.[65, с.73], харківський полковник Г.С.Квітка в Гилянському поході 1725-1727 рр.[58, с.179]). Слобідські полковники інколи особисто брали участь у боях: у сутичці з татарами у 1692 р. було смертельно поранено ізіумського полковника Костянтина Донця [6, с.560], в бою з повсталими булавінцями у 1708 р. було вбито сумського полковника Андрія Кондратьєва [88, с.704]. Були, на жаль, і приклади іншого роду – так, останній харківський полковник М.П.Куликовський замість того, аби очолити свій полк у важкому поході до Пруссії в 1757 р., втік з походу додому, навіть нічим не полатившись за свій вчинок, бо знайшов достатньо впливових захисників [7, с.77].

Покладалися на слобідських полковників і розвідувальні та контррозвідувальні функції. До них надходили розвідувальні дані про плани та наміри ворога; і ці дані полковник мав швидко передавати далі. до канцелярії Белгородського воєводи у XVII ст., і до Військової колегії - у XVIII ст.[88, с.697]. Крім того, деякі полковник, як-то Ф.Шидловський, Г.Кондратьєв, Г.Донець посилали розвідників на Дон, Запоріжжя, Правобережжя, навіть у Волощину та Галичину [62, с.34]. Полковник відповідав і за ведення контррозвідки на території полків (справа в тому. що деякі місцеві мешканці, так звані “воровские черкасы”, інколи переходили на бік татар. беручи участь у нападах на Слобідську Україну як провідники [11, с.262], а також шпигуючи на користь татар: у 1688 р. в Охтирському полку було викрито Івана Сліпченка-Мальованого, що шпигував на користь казикакерменського бея [62, с.32]).

За вірну службу полковники отримували цінні нагороди з Москви (“государево жалование”): відразу після Чигиринського походу 1677 р. охтирський, харківський і сумський полковники отримали чимало грошей, значні відрізки кармазину та соболів; крім того, за вдалі розвідувальні дії на Правобережжі та взяття язиків по парі соболів та відрізку цінної тканини отримали харківський полковник Г.Донець

та сумський – Г.Кондратьєв [10, с.80]. Особливістю Слобідської України було те, що посаду полковника часто займали представники тієї ж самої родини, фактично утворюючи “династії”. Так, родина Донців (згодом – Донців-Захаржевських) дала Харківському полку двох полковників (Григорія Єрофійовича та його сина Федора Григорійовича); Костянтин Григорійович (ще один син Григорія) та його син Михайло Костянтинович Донці були полковниками Ізюмського полку наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Ще один представник славного роду – Михайло Михайлович Донець-Захаржевський був передостаннім полковником Сумського полку [7, с.71]. Чотирьох полковників Сумському полку дав рід Кондратьєвих (від засновника полку – Герасима Кондратьєва до його правнука Дмитра), стільки ж, але Острогозькому та Харківському – рід Тевяшових; Охтирський полк у XVIII ст. по черзі очолювали чотири полковники з роду Лесевицьких. Знаними старшинськими родами Слобожанщини були також Квітки, Перекрестови, Осипови, Куликовські, Шидловські [7, с.71-72].

За відсутності полковника полк у поході очолював наказний полковник (призначався белгородським воєводою або слобідським полковником). Крім того, у великому за територією Харківському полку у 70-х рр. XVII ст. наказний полковник (а ним у цей час нерідко був енергійний Г.Могилка [87, с.331]) відав південною частиною території полку, зокрема залогами містечок Ізюмської лінії (до виділення у 80-х рр. XVII ст. окремого Ізюмського полку), наглядаючи за спорядженням, постачанням козаків, споруджуючи та ремонтуючи укріплення, відбиваючи напади татар. Зникає ця посада водночас і в Гетьманщині, і в слобідських полках десь на початку XVIII ст. [62, с.38]

Важливі військові функції виконував також слобідський полковий обозний. Ця посада з'явилася практично водночас в Українській козацькій державі та на Слобожанщині, а саме – у 70-х рр. XVII ст. До обов'язків обозного входило керівництво козацьким обозом та артилерією в поході, і саме йому були підпорядковані козацькі “пушкарі та армаші”. Обозний мав слідкувати, аби в полку була достатня кількість пороху, у випадку його нестачі цей старшина мав організувати купівлю пороху та боєприпасів (що, наприклад, здійснював у 1736 р.

харківський полковий обозний І.Квітка [121, арк.2,16]). За відсутності полковника та наказного полковника обозний міг керувати полком, обороною міст від татар, очолювати команду козаків у поході (подібно до І.Квітки у Польському поході 1732-1733 рр.[119, арк.9]). Слід зауважити, що цілком заслуговує на увагу думка В.Маслійчука про те, що загалом у вітчизняній історіографії роль полкового обозного нерідко дещо переоцінювалась, адже поруч із ним у XVII – на початку XVIII ст. в слобідських полках існувала посада “обозного осавула”, чії обов’язки частково дублювали функції обозного [62, с.39], адже він так само видав амуніцією та спорядженням козаків полкової служби.

Набагато меншою мірою стосувалися військової служби обов’язки полкового судді, хоча він теж брав участь у походах, а також йому, за тимчасової відсутності полковника та обозного, доповідали сотенні канцелярії про стан бойової готовності козаків у сотнях (як це було, наприклад, у 1748 р. у Харківському полку [124, арк.3-114]).

Натомість посада осавула (котрих у слобідських полках XVII – XVIII ст. могло бути два, один із яких – вищезгаданий “обозний осавул”, а міг бути один [9, с.55]) була дуже тісно пов’язана саме з військовою справою. До обов’язків осавула (і його помічника, що фігурує в документах XVIII ст. як “підосавул при полковій канцелярії” [9, с.149]) входило не лише стеження за порядком у полку, а й виконання певних “ад’ютантських” функцій при полковникові (через це в тогочасній західноєвропейській літературі цього старшину нерідко називали “ад’ютантом” [130, с.54]), а також нагляд за виконанням наказів полковника старшиною та козаками. Крім того, осавул у слобідських полках, так само як і в Гетьманщині, наглядав за станом озброєння та підготовки особового складу полку, нерідко вирушав у степи з розвідагонами задля взяття “язиків”, служив гінцем у важливих справах, в т.ч. до Москви (наприклад, харківський полковий осавул Ф.Васильєв у 1682 р. їздив до Москви з чолобитною [10, с.81-82]). Часто полковий осавул очолював полк або окрему команду козаків, що йшли в похід чи поверталися з нього (у 1757 р. у поході до Східної Пруссії харківським полком командував полковий осавул Земборський [3, с.187]).

З самого початку масового заселення Слобожанщини українцями в середині XVII ст. в тогочасних російських документах згадується “прапорщик” (“знаменщик”) [17, с.436], пізніший хорунжий. Хорунжий, так само, як і осавул, виконував особливі доручення полковника, очолював загони, що діяли проти татар на кордоні слобідських земель, брав участь у походах, оберігаючи разом із підпрапорними полковий прапор (корогву) [3, с. 118]. На жаль, ні полкові, ні сотенні знамена XVII – XVIII ст. до нас не дійшли. Відомо, що перші прапори з’явилися на Слобожанщині разом із ранніми переселенцями: так, у 1639 р. запорозький старшина В.Іванкієв вивіз до Усерда два прапори [17, с.280]. Російський уряд видавав слобідським полкам прапори – як, наприклад, 1659 р. острогозькі козаки отримали новий прапор замість згорілого під час пожежі [81, с.534]. Відомий український вчений І.І.Срезневський, що мав у своєму розпорядженні один із “Екстрактів про слобідські полки”, складених у XVIII ст., так змальовував полкові та сотенні слобідські знамена: ”Всякий полк был отличен от других полков знаменем, на котором изображался лик святого, почитавшегося покровителем полка, и разделялся на сотни, отличавшиеся одна от другой сотенными значками с изображением креста и нумера сотни. Были собираемы со всего полка деньги на украшение хоругви, и полк гордился богатством украшений своей хоругви” [104, с. 7-8]. За даними Є.Альбовського, полковий прапор Харківського полку в Пруському поході 1757 р. був білого кольору, сотенні значки – меншого розміру, жовті [3, с.187]. Знамена мали держак, “копіє” (наконечник), хоча з походу ці полкові та сотенні символи нерідко поверталися не в кращому вигляді (у тому ж-таки 1757 р. більшість знамен повернулися з походу пробиті, без держаків та наконечників [3, с.187]). Зберігалось знамено в спеціальному шкіряному чохлі (“чемодані”)[3, с.187]. Що стосується зображень на прапорах, то це дійсно були зображення святих (взагалі характерні для XVII ст. і більш ранніх часів) – Іоанна Хрестителя, Георгія Побідоносця, Миколи Чудотворця, Андрія Первозванного, апостола Петра, а також архангела Михайла, часто – Богородиці, а на полковому прапорі Острогозького полку 30-х рр. XVIII ст. – навіть зображення Бога-Отця (Саваофа)[40, с.746-747], тощо. Сумнівно, однак, що на сотенних значках (менших розмірів, ніж полковий

прапор) зображався номер сотні, а не алегоричний символ або герб сотенного міст, адже в тогочасних документах слобідські сотні завжди фігурують під своєю назвою (номер вживався тоді, коли в одному місті було дві чи більше сотень – наприклад, у Харкові, Лебедині тощо [9, с. 187-191]). За даними В.В.Іванова, слобідські прапори також несли на собі зображення геральдичних фігур (здебільшого хрестів різних видів), місяця, зірок (наприклад, на прапорі Недригайлівської сотні Сумського полку)[40, с.746]. Стан і кількість сотенних значків у полку на практиці, схоже, сильно залежали від спроможності й бажання козаків та старшини. Так, у 1734 р. харківська полкова канцелярія доповідав князеві О.Шаховському про те, що в полку є полковий і сотенні прапори [118, арк.20]), але в якому вони стані і які мають зображення, полковникові було невідомо [118, арк.20]. Тому, хоча формально слобідська сотня XVII – XVIII ст. мала виступати в похід як єдине ціле, під своїм прапором, на практиці кількість прапорів, що брали з собою в походи слобідські козаки, не дорівнювала кількості сотень (через те, що основною тактичною одиницею стала козацька команда, а не сотня). Команда ж, очевидно, могла діяти на полі бою під полковим чи якимось із сотенних прапорів, залежно від своїх розмірів та складу.

Укомплектований подібним чином рядовими та старшинами слобідський козацький полк поділявся на сотні, кількість і розмір котрих постійно змінювалися. Так, під час утворення Острогозького полку в 1652 р. в ньому було 7 сотень [7, с.69], а у 1734 р. – 18 сотень [9, с.159]. В Харківському полку в 1660 р. лише в полковому місті було 6 сотень [134, с.173], згодом у Харкові було дві сотні, а в усьому полку в 1730 р. – 20 сотень [115, арк.88-89], у 1734 р. – 18 сотень [9, с.159]. У 1734 р. в усіх полках Слобідської України було 98 сотень [9, с.159], у 1755 р. – 100 сотень [63, с.173 Приложений]. Загальновідомо, що сотенна старшина – сотник, отаман, хорунжий, один або два осавула (“осавульця”) [125, арк.53-54] – виконували на своєму сотенному рівні ті ж функції, що й полкова старшина. У військовому відношенні сотня була найнижчою офіційно визнаною мобілізаційною ланкою: саме по сотнях розсилалися з полкової канцелярії накази про мобілізацію [116, арк.34], сотенна старшина надавала інформацію про кількість і стан наявних козаків,

їхнього озброєння та коней [124, арк.4-11,23-24,30-39, 72]. Але при всій важливості сотні як мобілізаційної та територіально-адміністративної одиниці вона значно меншою мірою, ніж слобідський полк, могла виступати як окрема тактична одиниця в бойових умовах. На нашу думку, основною причиною цього було надзвичайне кількісне та якісне різноманіття особового складу слобідських козацьких сотень. Справді, сотня лише на самому початку існування слобідських полків інколи мала в своєму складі близько 100 козаків (наприклад, у сотнях Харківського полку в 1660 р. [134, с.146-171]). Але в абсолютній більшості випадків слобідська сотня, так само, як і в інших регіонах України, могла нараховувати як набагато менше, ніж 100 козаків (14 козаків і 4 старшин у Пенській сотні Сумського полку в 1755 р. [9, с. 191]), так і значно більше (142 козака в Куп'янській сотні Ізюмського полку того ж року [9, с. 186]). Але, як правило, сотня на Слобідській Україні наприкінці XVII, а особливо у XVIII ст. мала або трохи, або значно менше, ніж 100 діючих козаків-компанійців (так, у 1755 р. всі сотні Харківського полку мали менше ніж по 100 козаків [9, с.191-195]). Нерівноцінними були різні сотні і за станом озброєння. Так у 1762 р. на фоні багатьох достатньо забезпечених зброєю сотень Харківського полку негативно виділялася Перекопська сотня, в котрій козаки мали на озброєнні лише 6 цілих пістолетів, решта ж холодної та вогнепальної зброї була попсована і не підлягала ремонту; схожа ситуація була тоді ж у Вовчанській сотні згаданого полку [127, арк.7]. За козацької системи самозабезпечення козаки навіть однієї і тієї ж сотні могли бути споряджені по-різному, що сильно впливало на їхню боєздатність [124, арк.38-39]. Враховуючи все вищесказане, стає зрозумілим, чому російське командування нерідко дробило слобідські полки й сотні, виділяючи з них “команди” для виконання окремих завдань, причому ці “команди” створювалися не за територіальною ознакою, а виходячи з того чи іншого рівня боєздатності козаків (як правило, для виконання бойових завдань відбиралися найкращі козаки, добре озброєні та з запасними кінями [22, с.137; 63, с.264]). Решта залишалася охороняти табір, склади чи супроводжувати загальноармійські обози [99, с.183]. Тому фактично основною тактичною одиницею слобожан в бою був не стільки полк чи сотня, а команди різної чисельності. В залежності від складності поставленого

завдання це могли бути і 30, і 300, і 2000 козаків з одного чи кількох полків [1, с.663; 87, с. 331; 63, с.251].

Але, маючи обмежене застосування на полі бою, полково-сотенний устрій був, тим не менше, ще й основою мобілізаційного процесу в козацькому війську. Швидкість і якість проведення мобілізації чималою мірою залежали від того, чи була це підготовка до далекого походу, чи до виправи в межах регіону. Типова для XVIII ст. картина мобілізації слобідських та лівобережних полків була добре досліджена О.М.Апанович, на її думку, мобілізація в цей час значно ускладнювалася великою кількістю інстанцій, по яких проходив наказ про виступ у похід [4, с.41]: Військова колегія, командир Української дивізії, бригадна канцелярія слобідських полків, полкові, нарешті, сотенні канцелярії. В полки спускався генеральний розпис, скільки козаків треба мобілізувати, полкова старшина розбивала цей розпис по сотнях, враховуючи їхні реальні мобілізаційні можливості на той момент. Сотенна старшина збирала козаків у сотенному містечку і рапортувала про їхній стан до полкових канцелярій [124, арк.3]. Врешті-решт полки збиралися в полкових містах, звідки поспішали на “рандеву” з регулярними російськими військами у місці, призначеному вищим російським командуванням. На практиці подібна схема мобілізації постійно порушувалася, незважаючи на погрози штрафів і жорстоких покарань (навіть смертної кари) винуватцям затягування чи невиконання плану мобілізації [4, с.44]. Врешті-решт мобілізація виявлялася неповною. Нерідко від походу відкуповувалися слобідські старшини та заможні козаки, посилаючи замість себе наймитів, погано споряджених і недосвідчених. У подібному випадку ці наймити мали бути виявлені і відправлені додому якнайскоріше; інколи це так і відбувалося, як, наприклад, у 1734 р., коли 57 козаків Харківського полку, що виступили в Польський похід, виявилися “малолетними”, тобто не досягли нижньої вікової межі в 17-18 років, або “къ военному делу неспособными” [117, арк.53-57]. На велику кількість козаків-наймитів скаржився і Мініх у 1736 р., вважаючи небажання справжніх козаків і старшини йти в похід основною причиною того, що слобідські та гетьманські полки “въ великой неисправности и беспорядке находились” [69, с.243-244]. Штрафи й кари за звичаєвим правом (побиття киями

біля ганебного стовпа тощо), вочевидь, мало допомагали – козаки просто розбігалися з полків, не витримуючи тягаря військової служби, і сотник Острогозького полку І.Лисаневич, котрий складав у 1763 р. козацький компут (реєстр) свого полку, рапортував до бригадної канцелярії про те, що він “довольно усмотреть могъ, что во всехъ местахъ обретено безпрестанно уменьшающееся число людей”, як і те, що “сие такое есть зло, которое не убываетъ” [128, арк.66-67]. Навіть взяття під варту членів родин утікачів, насильницька доставка козаків у полки не допомагали [4, с.44]. Спробами поставити козацькі військові структури під свій якомога повніший контроль пояснюється і заборона від 1734 р. козакам слобідських полків переходити зі Слобідської України до інших регіонів. У 1749 р. козаки втратили право переходити навіть з одного полку до іншого [7, с.85]. Подібні заходи, так само, як і направлення до слобідських та лівобережних полків під час російсько-турецької війни 1736-1739 рр. російських офіцерів для нагляду за проведенням мобілізації [12, с.328] (усе це водночас становили частину довготривалої урядової кампанії, котра мала на меті посилення контролю за мобільністю населення регіону), мало своєю метою добитися якомога повнішої, швидшої та повноціннішої мобілізації слобідського козацького війська. Але вже неодноразово згадувані причини (прив’язаність козаків до господарства, їхнього основного джерела існування, відразу до далеких виснажливих походів за чужі незрозумілі інтереси, економічний занепад козацьких господарств внаслідок постійних воєн у XVIII ст.) диктували свою логіку і при проведенні козацької мобілізації, котра у XVIII ст. проходила важче й повільніше, ніж у попередній період, коли основним і довгий час єдиним обов’язком слобідських полків був захист власної території від одвічних ворогів – кочовиків.

Поруч із рядовими козаками та старшинами мобілізації під час бойових дій нерідко підлягала ще одна група військових та обслуговуючого персоналу – так звані “полкові служителі”. До цієї категорії входили пушкарі, польові сторожі, що ще існували в 1732 р.. у кількості 24 чол. на 5 полків [9, с.151], поштарі, ратушна сторожа, митні службовці, цирульники, коновали. Після реформ О.Шаховського на початку 30-х рр. XVIII ст. в полках з’явилася посада полкового лікаря (один на

полк) [110, с.14]. Взагалі ж певні нескладні медичинські функції виконували також цирульники; нерідко козаки та старшина лікували себе самі, використовуючи народні методи, що, зважаючи на рівень тогочасної військової медицини, було цілком виправданим. Поранені нерідко знаходили прихисток і догляд у шпиталях при монастирях (у XVII ст. – у Святогірському, Дивногірському та ін.[11, с.525]). Полковий лікар слобідських полків у 1740 р. отримував 150 крб. платні на рік, а також близько 100 крб. на медикаменти [110, с. 14]. Якщо ж догляд і ліки не допомагали, до вічного життя слобідських козаків готували полкові священики. що так само. як і лікар, перебували на службі (по одному на полк), отримуючи платню грішми, борошном та пшоном [9, с.151]. Слобідські полкові священики нерідко брали участь у далеких походах разом із козаками, фактично виконуючи функції капеланів [63, с.173 Додатків].

Доволі пізно з'явилися в слобідських полках полкові музиканти (вони згадуються лише в документах XVIII ст., саме тоді, коли полки намагалися перебудувати на регулярний лад; в тогочасних арміях духові та ударні музичні інструменти широко застосовувалися для подачі різноманітних сигналів). У 1732 р. у всіх слобідських полках було 5 литаврщиків, 3 “сурмачів” та 18 “трубачів” [9, с.149]. Згідно зі штатом кожен полк (після 1732 р.) мав одного литаврщика та 5-6 “трубачів” [63, с. 173 Додатків]. Окрім практичної функції (подача сигналів про наступ, відступ, збір на полі бою), козацька бойова музика стала також своєрідним клейнодом.

Утримання всіх згаданих полкових служителів (котрих насправді було значно більше, вище мова йшла лише про тих, що безпосередньо мали відношення до військової справи), полкової артилерії (про яку йтиметься далі), фортець тощо вимагало чималих коштів. У XVII ст. грошові та натуральні збори покладалися на селян, “черкас городової служби” та черкас полкової служби. З офіційним виділенням із козацького війська підпомічників основний фінансовий тягар було перекладено на них, причому кошти, що йшли на утримання цих “полкових служителів”, виглядають доволі скромно на фоні безкінечних виплат грішми та продовольством, що йшли на утримання розквартированих на Слобідській Україні

регулярних російських військ (практика, що почала широко застосовуватися з часів Азовських походів Петра I). Так, у 1732 р. жалування полковим служителям та старшині (полковим писарям. осавулам. хорунжим) усіх слобідських полків склало загалом 3032 крб. грішми, 930 чвертей борошна, 211 чвертей пшона та 1091 чверть вівса [9, с.152]. Натомість з 1710 до 1732 р. чотири слобідські полки (бракує даних по Харківському полку) надали, за примарну можливість компенсації, регулярним російським військам 48 595 крб. грошей, 3 мільйони 585 тисяч пудів сіна, 284 тисячі 188 чвертей вівса, десятки тисяч пудів житнього та пшеничного борошна, сухарів, сала, солі, крупи, пшона, готового хліба тощо [9, с.151-152]. Неймовірних розмірів досягли “вересневі” та ”жовтневі” збори провіанту та фуражу з селян, міщан та підпомічників Слобідської України під час російсько-турецької війни 1736-1739 рр., виснажуючи регіон [4, с.184-187]. Збори провіанту (котрий нерідко мали відвозити до “магазинів” слобідські козаки) супроводжувалися різноманітними махінаціями, заниженням цін, за якими мав здаватися провіант. Нерідко, всупереч царським указам, мало місце безкоштовне вилучення провіанту та фуражу у мешканців Слобідської України [4, с.187]. Нестерпна під час воєн, ситуація не дуже сильно покращувалася в мирний час, бо й тоді на території слобідських полків щороку квартирували по кілька полків російської армії [4, с.187]. Згідно з документами, зібраними І.Теличенком, у 1739 р. на утримання драгунських полків з підпомічників та підсусідків Слобідської України мали зібрати 11 148 крб., по 9 крб.43 коп. з двору, котрий визначався в 50 душ [110, с.13]. За часте невиконання норми на господарства підпомічників та селян накладалися штрафи [4, с.187].

На фоні величезних зборів з підпомічників і навіть підсусідків, фінансово-господарче становище виборних козаків виглядало дещо краще. Спроба запровадити “рубльовий податок” з ще не оформленої офіційно категорії виборних у 1697 р. закінчилася нічим – у 1700 р. уряд відмінив його [7, с.92-93]. Натомість постачання підвод для походів та транспортування припасів до продовольчих складів російської армії падало й на двори полкових та городових козаків ще в XVII ст.[9, с.102-104], а у XVIII ст. розвинулося в “підводну повинність”. Під час воєнних дій тисячі підвод із погоничами, з числа козацьких підпомічників, котрі повинні були озброєними та

мати провіант для власного прохарчування, відправлялися на війну в обозі російського війська [4, с.200-205].

Постійні завищені вимоги до підпомічників, селян та міщан Слобідської України, так само, як і Гетьманщини, призводили до того, що механізм забезпечення власного війська, слобідських козацьких полків. у XVIII ст. почав працювати зі значними збоями. Ситуацію нерідко погіршували намагання частини старшини скористатися з ситуації, що склалася, покріпачуючи підпомічників, підсусідків або й збіднілих виборних козаків. Це вело до втеч козаків, їхнього зубожіння, а в результаті – до значного зниження боєздатності слобідського козацького війська. Несприятливо відбилася на слобідських полках ліквідація внутрішніх митниць в Російській імперії в 1753р. - це фактично звело нанівець козацький привілей безмитної торгівлі, багато козацьких сінокосів відійшли на кірасирські заводи, ліси безконтрольно вирубувалися армійськими командами; місцева російська адміністрація постійно перешкоджала вільному козацькому винокурінню, позбавляючи слобідських козаків одного з небагатьох реальних джерел прибутків[33,с.4,7,16,20,21]. Російський же уряд XVIII ст. розглядав дану складну ситуацію під кутом зору інтересів імперії, приписуючи брак порядку і зниження боєздатності слобідських полків саме їхньому “нерегулярному ” устроєві, котрий вважав застарілим. Спроби виправити ситуацію вели до прийняття рішень у руслі посилення централізованого контролю над полками, до спроб перетворити їх на напіврегулярні, а згодом і регулярні частини російської армії. Послідовними кроками на цьому шляху стало запровадження військової музики в перші роки XVIII ст.[104, с.8], введення замість традиційного козацького одягу, що не підлягав регламентації ні в XVII, ні на початку XVIII ст., військової форми – синьої черкески, схожої на одnobортний суконний каптан без коміра та з відкидними рукавами, а також шароварів, котрі мали різний колір, залежно від полку (жовтий у Харківському, оранжевий у Острогозькому, зелений в Охтирському, світло-синій в Сумському та червоний в Ізюмському полку [22, с.179-180]). Наступними кроками князя-реформатора О.Шаховського та створеної урядом цариці Анни Іванівни Комісії по впорядкуванню слобідських полків (діяла в 1732-1743 рр. в Сумах; до

складу комісії входили два російські гвардійські офіцери, слобідські ж полковники мали в комісії лише право дорадчого голосу [7, с. 84], тобто навіть менші права, ніж українська старшина часів Малоросійських колегій на Лівобережжі) стало скасування права козаків на займанщину земель у Дикому Полі, створення з числа козаків-слобожан драгунського полку (кожен полк виставляв спочатку одну, а згодом дві регулярні роти драгунського типу). Слобідські полковники отримували військове звання прем'єр-майорів російської армії (звання, що передувало званню підполковника). Старшина слобідських полків отримувала як грошове та натуральне жалування, так і певну кількість підпомічників; козаки одержали лише підпомічників; мав посилитися нагляд за зайняттями військовою справою серед особового складу полків [7, с.84]. Реформа Шаховського, котру проводили нібито з метою запобігання зловживань і розоренню полків, не допомогла. Посилилися втечі козаків із козацьких полків та з новоствореного драгунського полку. Не дивно, що відміна вищезгаданих реформ урядом нової імператриці Єлизавети Петрівни у 1743 р. була сприйнята населенням Слобідської України як поворот до традиційного ладу, відновлення “черкаської обикності” тощо.

Але доля слобідського козацтва була надто тісно пов'язана з феноменом прикордоння, Дикого Поля. Ця теза є досить очевидною, і нерідко, виходячи з не, робилися висновки про неминучість, навіть доцільність ліквідації наприкінці XVIII ст. (коли степова загроза була остаточно подолана) слобідського, лівобережного та запорозького козацтва російським урядом [104, с.15-16]. Дійсно, здавалося б, коли зникає прикордоння, феномен козацтва втрачає ґрунт для існування [111, с.123]. Але заслуговує на увагу той факт, що зі зникненням феномену прикордоння російським урядом були знищені лише кілька козацьких осередків, причому саме ті, котрі поєднували в собі соціальну опозиційність (притаманну будь-якому козацтву в тісних рамках імперського організму, згадаймо повстання Булавіна, Пугачова тощо) з потенційною чи цілком неприкритою національною опозиційністю (запорозьке, гетьманське, меншою мірою слобідське військо). Згадані українські козацькі військово-політичні організми мали перед собою два шляхи подальшого існування. Першим було перетворення козацьких полків на регулярні частини (тобто ліквідація

козацького устрою як такого, що нібито не відповідав військовим, а насправді – політичним вимогам часу). Другим були перетворення на зразок тих, що відбулися в XVIII ст. з Яїцьким, Донським, Кубанським та іншими козацькими військами імперії, в котрих неросійський елемент не відчувався такою мірою, як в українських козацьких військах. З чисто військового боку другий варіант розвитку включав у себе поступовий перехід козацького війська з самозабезпечення за рахунок власних господарств на жалування, державне утримання, що давало змогу козакам більше уваги приділяти власне військовій підготовці. Таким шляхом еволюціонувала, наприклад, Чугуївська козацька команда (згодом - полк). Зрештою і цей шлях вів до певної “регуляризації” козацької служби, але натомість зберігалася й певна козацька специфіка, відчуття особливості, окремішності, притаманне всім козацьким військам, що збереглися в Російській імперії. Козак навіть в регламентованому мундирі, але в складі своїх звичних полків і сотень, зі звичною зброєю і бойовим традиціями, просто не міг розчинитися в неозорому морі військових підрозділів Російської імперії. А якщо почуття козацької окремішності підкріплювалося ще й ображенням національним почуттям народу, котрого було позбавлено своєї держави, то така суміш була виявитися вигідною для українських регіонів, і досить неприємною для уряду імперії, котру її найвищі достойники бажали бачити якомога сильніше уніфікованою, централізованою та “обрусілою”. Тому не застарілість і “неудобство” козацької служби (адже цінність іррегулярних підрозділів навіть в боях проти найкращої армії Європи блискуче довела Вітчизняна війна 1812 р.), як пояснювала Катерина II необхідність ліквідації слобідського козацтва в своєму маніфесті від 28 липня 1765 р.[44, с.50], і тим більше не лицемірна турбота про підданих, що страждали від “неправильної” козацької системи, були справжніми причинами ліквідації слобідського козацького війська. Запровадження згідно з імператорським указом “Експедицією впорядкування Слобідських полків” на чолі з князем Є.Щербініним замість козацьких п’яти гусарських полків (угорських за походженням та навіть уніформою) мало на меті докорінно змінити дух колишніх безстрашних першопрохідців Дикого Поля, змусити їх перетворитися з воїнів на звичайних покірних мешканців чергової губернії Російської імперії. Майже

водночас, в 1764 та 1765 рр. Російська імперія ліквідувала гетьманство на Лівобережній і козацький устрій на Слобідській Україні, намагаючись загасити останні жаринки того неспокійного, вільнолюбного українського духу, котрий набув свого втілення в феномені українського козацтва.

2.2. Укріплені лінії на території слобідських козацьких полків у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.

Специфіка війни в Дикому Полі, постійна загроза з боку степовиків, актуальна протягом усього часу існування слобідських полків, спонукала осіле українське населення цього регіону шукати адекватну відповідь, яка б дозволила якщо не впоратися із загрозою остаточно, то хоча б стримувати агресію з боку кочовиків, завдаючи ударів у відповідь.

Протистояти легкій, рухливій татарській кінноті в умовах лісостепу і степу могла власна легка кіннота, краще озброєна вогнепальною зброєю та відносно недорога щодо її утримання. Така кіннота за умови, що вона буде достатньо численною і не надто поступатиметься за своїми бойовими якостями степовикам (чого дуже непросто досягти, маючи осілих хліборобів за вихідний матеріал при створенні кінноти[108, с.37]), могла б завдавати відчутних ударів по кочовиках, проте подолати їх остаточно вона все ж була неспроможна.

“Ведучи нескінченну і безперервну війну проти кочовиків, вони [козаки] дійшли до розуміння, що, коли цивілізація хоче домогтися успіху в боротьбі з варварами, вона мусить удатися до іншої зброї і до інших засобів, аніж ті, котрими користуються вороги...Козаки перемогли кочовиків завдяки набагато вищій культурі обробітку землі... Козаки віднайшли свій спосіб блокувати військову потугу кочовиків - вони захопили річки, єдину деталь природного ландшафту, якої кочовики не освоїли і яка була їм не на користь, а на шкоду. Для кочових вершників річка становила важко подоланну перешкоду... отож і козаки, навчившись не поступатися своїм кочовим супротивникам у вмінні їздити верхи, не забули й про свій досвід плавати по річках...[111, с.124]”

Думка всесвітньо відомого філософа історії Арнольда Тойнбі, абсолютно слушна для умов степу і великих річок, у нашому випадку вимагає певного уточнення. Для того, щоб відносно невеликі річки Слобідської України, що були зручними шляхами сполучення, могли становити значну перешкоду для татарських вторгнень, потрібно було доповнити їх комплексом дерев'яно-земляних фортифікаційних споруд, заснувавши у найважливіших місцях опорні пункти – міста. Міста і містечка, що засновувалися як за урядовим планом (міста Белгородської лінії, Чугуїв, Цареборисів, Можеський острог), так і з ініціативи самих українських переселенців, мали укріплення неоднакових розмірів та сили, більші чи менші гарнізони та різну кількість гармат[11, с.476].

Але загалом міста Слобідської України, що засновувалися в середині XVII ст., являли собою висунуті в Дике Поле форпости, що знаходилися далеко за знаменитою Белгородською лінією (збудована в 1635-1658 рр., включала в себе міста Охтирку, Вольний, Хотмизьк, Карпов, Болховець, Белгород, Нежегольськ, Корочу, Яблонов, Новий Оскол, Усерд, Ольшанськ, Острогоськ, Урив, Воронеж, Усмань, Сокільськ, Тамбов, перетинаючи при цьому давні татарські шляхи, Муравський та Ізюмський [37, с. 30-31]).

Спочатку більшість міст Слобожанщини залишалися окремими укріпленими острівцями, що забезпечували прихисток місцевому населенню під час татарських нападів (адже татарська тактика не передбачала довгих облог укріплених пунктів, бо це могло призвести до значних втрат серед нападників). Проте з плином часу, коли Слобідська Україна стала вже доволі густо заселеним регіоном, встало питання про побудову нової суцільної лінії, яка захищала б козацькі полки з півдня. Ця Нова, або Ізюмська, лінія була побудована з ініціативи царського уряду в 1679-1681 рр. силами місцевого українського населення та російських ратних людей. Вона охопила територію близько 30 тисяч км, маючи довжину близько 530 км.[38, с.196] Ізюмська лінія проходила від верхів'я Мерли та Коломаку по річках Сіверському Дінцю, Осколу та Валую через міста Коломак, Бишкін, Балаклію, Ізюм, Цареборисів, Дворічне, Валуйки, Полатов до м. Усерд, де вона з'єднувалася з Белгородською лінією[38, с.196]. Так було значно розширено в південному

напрямку територію, прикриту суцільними фортифікаційними спорудами. Як відомо, наступний крок у цьому напрямку було зроблено вже в 1731-1733 рр., коли набагато південніше було побудовано Українську лінію[4, с.159]. При подальшому розгляді історії бойового використання вищезгаданих оборонних споруд ми спробуємо дати порівняльну характеристику всіх трьох ліній, чия історія тісно пов'язана з історією Слобідської України.

Зауважимо, що практика побудови довгих суцільних дерев'яно-земляних оборонних ліній прийшла на Слобожанщину з Росії, де "засечные черты" здавна використовувалися для протидії татарським набігам. Але якщо "засечная черта" в лісистій місцевості являла собою в основному широку смугу напівзрубаних дерев, то в умовах лісостепу укріплюватися доводилося дещо інакше. У безлісій місцевості споруджувалися великі земляні вали; яскравий приклад – вал Ізюмської лінії поблизу містечка Полатов, сьогодні село Полатове Белгородської області Росії. Вал був близько шести метрів завтовшки, чотири метри заввишки, рів – шість метрів завширшки та чотири метри завглибшки[38, с.128]. На Полатовському валу були споруджені дерев'яні вежі, п'ять острожків – опорних пунктів, а також "зубці"-гостроконечні виступи земляного валу в кримський бік, з яких можна було вести фланговий вогонь по нападниках[38, с.130]. З тією ж метою на Перекопському валу цієї ж лінії (що перетинав Муравський шлях у верхів'ях рр. Мозу і Коломаку) було збудовано сім земляних "відводних містечок", в яких можна було вести і кругову оборону навіть у випадку прориву татар крізь лінію, бо ці "містечка", на відміну від "зубців", були закриті з тилу[38, с.165].

Зрозуміло, що так прикривалися лише найбільш відкриті, незахищені річками, лісами та болотами ділянки лінії. На менш небезпечних напрямках будівничі XVII ст. обмежувалися кількома смугами надоб (товстих коротких колод, укопаних вертикально неподалік одна від одної, а інколи ще й з'єднаних між собою дошками[52, с.107]) та частиком (кілками, густо набитими в шаховому порядку попереду або між надобами). У порівняно великих лісових масивах (а такі були на деяких ділянках Белгородської та Ізюмської ліній) за старим зразком робилися засіки (не менше 32 м завширшки), ліси оголошувалися "заповідними"- місцеві

жителі не мали права вирубувати їх або прокладати через них шляхи, якими могли б скористатися татари (про систематичні порушення цієї заборони слобожанами свідчать відписки воєвод різних міст до Москви[135, с.139,146]). Як уже говорилося, більшість річок Слобожанщини самі по собі не являли неподоланної перешкоди для кочовиків - навіть на Сіверському Дінці існувало не менш як 11 добре відомих татарських "перелазів" (місце, зручних для переправи)[46, с.69-77]. На менших річках бродів та перелазів могли бути десятки, тому при спорудженні ліній укріпленню бродів приділялася першочергова увага. На дно річок в районі перелазу вкладалися набиті частиком колоди, на березі копалися "вовчі ями" з кілками. Укріплення бродів вимагало чималих витрат - так, один із бродів на р. тиха Сосна був укріплений 226 дубовими шестиметровими колодами, набитими частиком[52, с.141].

Інколи неподалік від бродів, а також в інших стратегічно важливих місцях вздовж ліній у XVII ст. споруджувалися т. в. "столі остроги укріплення, розраховані лише на гарнізон, без поселення при ньому[52, с.16]. Подібні острожки часто являли собою невелике чотирикутне або неправильної форми укріплення з частоколу та високої сторожової вежі посередині, на якій інколи був маяк для сповіщення про наближення татар[11, с.489].

Та найважливішими опорними пунктами ліній Слобожанщини були, безумовно, міста-фортеці, укріплення котрих нерідко складалися з усіх згаданих типів фортифікацій. Міські укріплення Слобожанщини вимагають окремого розгляду, тому про них ітиметься дещо далі, а тепер варто зробити певні порівняння стосовно власне укріплених ліній.

При порівнянні ліній, збудованих у XVII та XVIII ст., одразу впадає в око багато схожого. Основою всіх трьох ліній були міста-фортеці, сполучені між собою валом, ровом і засіками (або валом, ровом і живоплотом на валу на Українській лінії[54, с.70]); по всій лінії в найважливіших місцях побудовані "стоялі острожки" (на Українській лінії редути, тобто зімкнуті земляні, а не дерев'яні укріплення, призначені для кругової оборони[54, с.70,72]). Невеликим "зубцям" ліній XVII ст. на Українській лінії відповідали редани – трикутні земляні укріплення, винесені за вал

для ведення флангового обстрілу. Можна згадати і прагнення будівничих усіх трьох ліній якомога повніше використати рельєф місцевості, і примусову колонізацію районів Белгородської та Ізюмської ліній російськими однодворцями під тиском уряду[11, с.333]. Щоправда, Ізюмська лінія тут стоїть окремо, адже її захист покладался здебільшого на слобідських козаків. Козаки слобідських полків, до того ж, три десятиліття несли службу по прикриттю Української лінії, коли Ізюмська, по суті, вже втратила значення оборонного рубежу.

Зрозуміло, що існували й певні відмінності між згаданими оборонними спорудами. Найважливішу з них підмітив Д.І.Багалій: недостатня чисельність населення на Українській лінії[11, с.311] (яка, однак, і проіснувала набагато менше інших двох). Також для Української лінії характерне набагато ширше використання земляних, а не дерев'яних укріплень: редутів, бастіонів, люнетів, блокгаузів та інших досягнень тогочасної європейської військової науки, чиїм завданням було протидіяти штурму[54, с.64-65]. Все це, до речі, дійсно виглядає досить дивно, враховуючи особливості тактики татар, схильних до раптового прориву через лінію, а не до облоги її опорних пунктів.

Відмінності між Ізюмською та Белгородською лініями взагалі не надто помітні: більша кількість та менші середні розміри міст першої[11, с.482]; відсутність власного керівного центру на Ізюмській лінії, котрою також керували з Белгорода[38, с.160].

З одного боку, разюча схожість згаданих оборонних ліній не повинна надто дивувати: споруджувалися вони проти одного й того ж ворога, чиї тактичні прийоми мало змінилися за 100-150 років. Але з іншого боку, така схильність до традиційних методів оборони виправдана лише за умови, що ці методи є достатньо ефективними. Але саме цю ефективність оборонних ліній XVII-XVIII ст. у боротьбі з набігами кочових орд ставили під сумнів чимало видатних дослідників XIX-XX ст. (Д.І.Багалій[11, с.334] , О.М. Апанович[4, с.167-169]). Особливо критикувався проект Української лінії (хоча більшість її недоліків характерні для всіх трьох вищезгаданих оборонних споруд). “Незважаючи на величезні людські та матеріальні ресурси, затрачені на будівництво Української лінії, вона майже не виправдовувала

свого призначення. Це було наслідком не специфічних якостей самої лінії, а того рівня фортифікаційної справи і загальних принципів оборонного будівництва, які існували на той час у Росії. За своїми основними принципами спорудження прикордонні російські лінії залишалися незмінними протягом століть...Українська лінія з цього боку була класичним взірцем. Велика довжина суцільної лінії вимагала значної кількості військ для її пильнування та величезного легіону робочої сили для підтримання лінії в належному стані [зауважимо, що ще при побудові лінії були нарікання на незручний сипкий ґрунт[54, с.79]], не кажучи вже про саме спорудження”[4, с.167]. Часто цитують вислів сучасника побудови Української лінії- К.-Б. Манштейна про те, що “все эти меры не мешали татарам делать набеги на Украину; на таком большом протяжении [довжина Української лінії- 285 км., Белгородської ж – близько 800 км] линия не могла быть всегда исправно охраняема. Они только и делали, что переходили через линию взад и вперед совершенно безнаказанно. Только в последнюю войну этих грабителей порядком несколько раз побили и отняли у них добычу ”[56, с.91].

Безумовно, важко не погодитися з тим беззаперечним фактом, що побудова будь-якої оборонної лінії вимагала величезних коштів, гігантського обсягу робіт, що виконувалися тисячами примусово мобілізованих селян та козаків Слобідської України та Гетьманщини. Вірно також і те, що татари неодноразово проривалися крізь усі три лінії (великі прориви Белгородської сталися в 1645, 1646, 1673 рр.[38, с.91]; Ізюмської – в 1687, 1710, 1711 рр.[7, с.49-50], Української – в 1736 р.[12, с.308-309]). Отже, здавалося б, якщо кочовики все одно можуть прорватися, здійснивши спустошливий набіг, навіщо тоді взагалі будувати дорогі й неефективні укріплені лінії? А вони споруджувалися різними народами з найдавніших часів, пригадаймо Велику китайську стіну, Змієві вали, римський укріплений кордон - лімес.

Безумовно, сенс у такому будівництві був. Адже відомо, що в ході еволюції військової справи чинними залишаються лише ті засоби і концепції, що витримали перевірку часом, ефективність яких є достатньою, аби виправдати їхнє існування. Безумовно, суцільні оборонні лінії, маючи масу як переваг, так і недоліків, не можуть забезпечити осілому землеробському населенню стовідсоткову безпеку від

вторгнень кочовиків. Дійсно, вони вимагають великої кількості військ для прикриття – у протилежному випадку будь-які укріплення стають непотрібними, адже ще з часів античності відомо, що стіни самі себе не можуть захищати. Вище вже згадувалося, що саме на Українській лінії гостро відчувалася потреба в людях для її прикриття[11, с.333]. Крім безпосередніх гарнізонів фортець, за лінією обов'язково мали бути місця зосередження рухомих резервів на випадок потреби ліквідації прориву татар. На Белгородській лінії цю функцію виконувала частина полків Белгородського розряду[38, с.31-33], на Ізюмській - слобідські козацькі полки разом із частиною ратних людей, рейтар і драгун[38, с.114-116, 126]; на Українській лінії такі загони створив Румянцев у 60-х рр. XVIII ст.[4, с.168].

Зрозуміло, що навіть у випадку вчасного попередження населення про напад, наявності достатньої кількості військ та розумного й енергійного керівництва обороною нападники (кримські, азовські, ногайські татари або калмики) все ж мали певні шанси на прорив та захоплення здобичі. Особливо вони зростали у випадку, коли в похід ішли великі сили татар, очолені ханом, калгою або нурадінном. В подібних випадках розорення краю було чималим: так, у 1691 році татарами було взято в полон або вбито 1806 українців і 109 російських служилих людей[11, с.461].

Але середні та невеликі татарські загони, що найчастіше здійснювали набіги, навіть пройшовши лінію, діяли похапцем, адже війська на лінії могли в будь-який момент перекрити шлях відступу, а то й наздогнати татар, обтяжених здобиччю[12, с.464-465].

Отже, укріплені лінії, не забезпечуючи стовідсоткової безпеки від татарських нападів, все ж становили серйозну перешкоду на шляху вторгнень кочовиків на територію Слобідської України. Загалом можна погодитися з О. Новосельським, що “русская система обороны границ была тяжеловесней польской, она не приносила значительных побед [принаймні під час існування лише Белгородської лінії], но лучше охраняла украинное население и медленно отодвигала линию борьбы всё дальше к югу”[74, с.368]. Дійсно, укріплені лінії, незважаючи на притаманні їм спільні та специфічні недоліки (для Української це була мала заселеність, незручний для земляних робіт ґрунт і недостатня кількість лісу та питної води поблизу

багатьох її фортець)[54, с.79-80], все ж відіграли свою роль у захисті населення Слобідської України і прилеглих районів Гетьманщини та Росії.

Белгородська, Ізюмська та Українська лінії по черзі закріплювали захищені межі осілої землеробської колонізації, котра поступово, з труднощами, але невідворотно відвойовувала у кочовиків усе нові й нові території протягом XVII - XVIII ст.

2.3. Міські фортифікації Слобідської України у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.

Як уже неодноразово згадувалося вище, головними опорними пунктами і місцями зосередження військ на укріплених лініях були міста і містечка. Але не лише населені пункти по лінії (“по черте”) мали бути укріпленими в той бурхливий час. Укріплювалися міста, містечка і навіть окремі слободи ” в черте”(тобто на прикритій лінією території), а тим більше “за чертой” “в диком поле, на татарських бродях и сакмах на сыром корню”[11, с.442]. Відомо, що в російських містах за стан укріплень, побудову нових та підтримання в нормальному стані вже існуючих фортифікацій відповідали воєводи. При побудові міст вони мали відсилати до Москви т. зв. “строельные книги”, в яких докладно розповідалося про виконані роботи по будівництву міста[77, с.235-237]. Ще одним важливим джерелом з історії слобідських фортифікацій є “сметные книги”, які склалися при передачі міста колишнім воєводою своєму наступникові[10, с.56-62], а також відписки воєвод до Белгорода[2, с.248, 297, 300-301, 311] та Москви[28, с.280, 290-298], у яких часто йшлося про ремонтні роботи в містах і т.п. Після ліквідації в 1706 р. воєводського правління в містах Слобожанщини інформація стосовно стану укріплень накопичувалася в полкових і бригадній канцеляріях, а звіди надходила до Військової колегії.

Якими ж були укріплені міста Слобідської України, предмет особливих турбот російських воєвод та старшини слобідських полків? Російський історик Ф. Ласковський ще у XIX ст. запропонував цілком прийнятну і обґрунтовану класифікацію укріплень, котрі існували в Російській державі протягом XVII-XVIII

ст. Користуючись цією класифікацією, слід, однак, пам'ятати, що в тогочасних документах інколи недостатньо чітко або плутано характеризуються укріплення деяких міст.

Найрозповсюдженішим типом міських укріплень в Україні і Росії, характерним як для XVII, так і для початку XVIII ст., є, за Ф.Ласковським, острог[52, с.16]. Острогом називався спосіб укріплення міста, що полягав у обнесенні його тином із загострених паль. Нерідко таким тином обносився посад міста, або цитадель, яка в такому випадку теж отримувала назву острога. На початку свого існування, а інколи і пізніше, слобідські міста повністю укріплювалися лише острогом “городъ Острогжской ставлень стоячить острогомъ, лесъ дубовой съ обламы, на обламах положено по 3 котка дубовые, по городу 9 башен” (з опису Острогозька 1678 р.)[28, с.280]. Стоячим острогом (не плутати зі “стоялим”) називався острог із вертикально вкопаних у землю паль, адже існував ще косий острог, коли палі вкопувалися під кутом і підтримувалися насипом[52, с.101].

Можна зробити припущення, що існувала певна різниця у спорудженні острогів у Росії та на Україні. Відомо, наприклад, що Воїн Селіфонтов, призначений харківським воєводою в середині 1656 р.. розкритикував уже майже завершений острог, що його будували українські переселенці, як “низкий и редкий”, зауваживши також, що “иглицу на тотъ острогъ высекая острожины накладывали сверху” (замість того, щоб “посередь острожинъ пробивать”[135, с.148]). Те, що лати для сполучення “острожин” українці набивали вгорі, а не посередині, навряд чи мало аж надто суттєве значення, а от спорудження низького і рідкого (як на Селіфонтова) острогу може мати кілька пояснень. Порівняно менша лісистість тих регіонів, звідки походили переселенці на Слобожанщину могла привести до появи такого типу острога, для побудови якого вимагалось б менша кількість деревини, ніж для масивних дерев'яних споруд у багатій на ліс Росії (справжніх ”дерев'яних китайських стін” за висловом М.С. Грушевського)[23, с.63-64]. Можливе й інше пояснення - згаданий Харківський острог будувався похапцем, для ”первого убежища”, і переселенці, котрим ще слід було влаштуватися на новому місці, заводили господарство, просто не мали достатньо сил і бажання споруджувати

одразу потужну фортецю, сподіваючись відбитися від випадкового татарського нападу і в такому острозі. Так чи, інакше, харків'яни разом із хорошевцями добудували-таки острог “своим черкаским извычаем”[135, с.148-149], і кілька років він існував у такому вигляді.

Палі для острогу намагалися заготовляти дубові, адже вони, забиті в землю, довше протистоять гниттю. За недостачі дубових паль острог робили з сосни, що, як відомо, досить швидко гниє. Такі остроги частіше потребували ремонту[28, с.298]. Як правило, тин в острожному укріпленні ставився на невисокому насипу (якого могло й не бути, якщо острог стояв на високому місці[101, с. 13-15]). Висота тину досягала двох, інколи трьох сажнів (4-6 м)[52, с.100]. З внутрішнього боку острожної стіни влаштовувався насип, обложений деревом, на якому розміщувалися захисники острога, котрі діставалися туди по приставних драбинах або сідцях у насипу. Інколи замість насипу споруджувалися лише невеликі дерев'яні платформи для стрільців – т.зв. кроваті (короваті) для стрільби зверху тину[101, с.13].Захистом для стрільців на “кроватях” слугували зроблені з колод “облами” – сучасною мовою бруствер, що влаштовувався на верхній частині тину, сягаючи стрільцеві по груди. На бруствер у випадку загрози “осадного сидения” клали всілякі знаряддя, придатні для скидання на ворогів – т.зв.”котки”, що являли собою невеликі колоди; “колья” та “каменья”[28, с.279].

Важливими елементами острогу були також рів (до чотирьох сажнів завширшки і трьох завглибшки[28, с.280, 292-293, 296]) та башти (вежі).Їхня кількість, форма і розміри бували різними, але башти в будь-якій фортеці до появи земляних укріплень з бастіонами являли собою головні опорні пункти міської стіни, адже їхня більша в порівнянні зі стіною висота (що сягала 3-6 сажнів)[52, с.97] давала змогу ефективніше обстрілювати ворога. Для цього башти мали бійниці розміром приблизно 15 x 15 см для стрільби з ручної вогнепальної зброї[52, с.98]. Крім того, в острозі лише в баштах можна було встановити артилерію: по одній гарматі на кожному поверсі (котрих могло бути три – чотири[52, с.98]).Вгорі башта мала бруствер, а нерідко і дах (“шатёр”)[10, с.57-58], аби башта не гнила під

дощами. Найчастіше зустрічалися багатокутні, майже круглі в плані вежі, нерідкі також чотири - і шестикутні[52, с.97].

Проте не лише з “кроватей” та башт міг бути скерований на ворога вогонь захисників острога. В самій стіні прорізалися бійниці (“бои”) трьох типів: “підшвенні”, “середні” і “верхні”, відповідно до тієї висоти, на якій вони розміщувалися[138, с.54-55]. В острогах, на відміну від кам’яних міст, всі ці бійниці призначалися для багатоярусної стрільби лише з ручної вогнепальної зброї.

Загалом за умови достатньої кількості оборонців навіть звичайний острог міг вчинити неабиякий опір навалі кочовиків (яскравий приклад – дводенна оборона Савинського містечка від азовських татар балаклійським наказним полковником Гаврилом Могилкою у 1678 р.)[11, с.462-463]. Проте острог, не дивлячись на певні переваги (насамперед просту конструкцію і дешевизну), мав і значні недоліки – не надто товсті стіни, які можна було прорубати за недостатньої пильності гарнізону, неможливість забити в землю палі у болотистих місцях[28, с.258].

Тому острожні стіни, що були збудовані навколо абсолютної більшості міст Слобідської України протягом 50-х – 60-х рр. XVII ст., коли ці міста засновувалися, з часом дещо потіснилися іншим різновидом міських фортифікацій – дерев’яними стінами, рубленими тарасами.

Цей спосіб з’явився в Україні та Росії не пізніше XVI ст., витіснивши більш давні фортифікації – стіни з окремих зрубів (городень). Зрубні стіни, котрі широко використовувалися в Київській Русі[138, с.15], мали великий недолік: зруби сильно гнили в місцях з’єднання, нерівномірно осідали, що, зрозуміло, шкодило міцності всієї споруди. Стіна ж “рублена тарасами” являла собою суцільну споруду з двох паралельно розташованих стін, з’єднаних між собою поперечними стінами так, щоб утворилися глибокі прямокутні клітки, які заповнювалися землею або камінням[52, с.83].

Власне тарасою називалася ділянка міської стіни між двома поперечними стінами, що досягала трьох – чотирьох сажнів у довжину[52, с.83]. Товщина подібних стін сягала від одного до трьох сажнів[52, с.85], що було цілком достатньо, аби розмістити на них стрільців з ручною вогнепальною зброєю, не споруджуючи

додаткових споруд на зразок "кроватей", необхідних для острожної стіни. Зрозуміло, що таку стіну неможливо було прорубати сокирами, як це можна було вчинити з дубовим тином. Висота стін була різною, але не менше одного сажня (без урахування бруствера)[52, с.85].

На 1678 рік ми можемо з певністю говорити про наявність стін із тарасами у Балаклії ("городъ Булыкляя построень въ дубовомъ лесу, рублень в торасы, и те торасы насыпаны землею"[28, с.290]), Харкові ("ставлень Харьковъ городъ съ торасы съ зашитыми"[10, с.56]), Колонтаєві[28, с.295], Сумах[41, с.104], Охтирці [28, с.273] та Суджі[28, с.296]. Зауважимо, що стіни з тарасами в Охтирці та Харкові замінили звичайний острожний тин [135, с.142, 148]. Укріплення Охтирки, зафіксовані в описі 1678 р., цікаві ще й тим, що це друга після Коротояка згадка про трикутні тараси: "городъ Охтырской рублень въ дубовомъ лесу клетками въ три угла"[28, с.273]. Схоже, подібна конфігурація тараси дещо підвищувала міцність усієї стіни, хоча широкого розповсюдження цей спосіб не набув.

Зрозуміло, що не лише вищезгадані міста у другій половині XVII ст. мали тарасні стіни, адже укріплення більшості міст Слобожанщини у тому ж таки описі 1678 р. характеризуються надто лаконічно: "городъ рублень въ дубовомъ лесу [28, с.293, 294]". Доволі цікавий той факт, що тарасні стіни мали не лише полкові міста, але і менші населені пункти. Виходячи з особливостей самої конструкції тарасних стін, не буде помилкою зауважити, що на такі укріплення слід було витратити більше зусиль та будматеріалів, ніж на острог. Будматеріалами були дубові колоди та дошки для двоскатного даху на стіні[52, с.92, 93]. Отже, тарасні стіни, надійніші супроти ворожого нападу, вимагали більше коштів та зусиль для спорудження та ремонту, ніж острожні укріплення, тому зовсім витіснити останні їм не судилося. Нерідко ці два типи фортифікацій співіснували: місто обносилося тарасними стінами, а посад – острожними[11, с.477], або до міських укріплень просто прибудовувався невеликий острог – цитадель[10, с. 145-148]. Коли згнили або згоріли стіни з тарасами не було чим полагодити, їх заміняли тим-таки острогом як більш дешевим типом укріплень[135, с.167].

Загалом же дерев'яні укріплення домінували на Слобідській Україні протягом XVII ст. через достатню кількість деревини та відсутність необхідності споруджувати кам'яні фортеці проти кочовиків, які ніколи не вдавалися до тривалих облог. Єдине часткове виключення – Салтів, дерев'яні стіни котрого були споруджені на кам'яній підшві. Ця підшва, що являла собою залишки валу відомого городища поблизу с. Верхній Салтів, мала один сажень заввишки, а стіни замість тарасів були викладені каменем, в якому були зроблені бійниці[11, с.481]. У 1718 р. укріплення Салтова склалися з острогу на горі Сіверського Дінця, “верхъ съ трехъ сторонъ подле острогу кладенный каменный валъ небольшою, а четвертая сторона отъ реки Северскаго Донца камнемъ неокладена”[73, с.49] (тобто вал був земляний, але обкладений каменем).

Отже, навіть у цьому випадку давні кам'яні споруди були доповнені традиційними для XVII ст. типами укріплень. Але вже в першій половині XVIII ст. ці типи фортифікацій почали доповнюватися та замінюватися іншим, більш прогресивним типом укріплень – “регулярними” земляними фортифікаціями.

Взагалі-то земляні фортифікації є одним із найдавніших типів укріплень взагалі[138, с.9, 14] (можна пригадати чимало давніх городищ, укріплених земляним валом і ровом). Розвиток артилерії, облогової справи, а в зв'язку з ними – і фортифікаційного мистецтва, привів до появи у XVI ст. у Західній Європі бастионного фронту, причому дерево і почасти камінь при будівництві фортець витісняються землею. Земляні укріплення, маючи правильну геометричну форму, товсті, але не надто високі вали, рови, могли витримати доволі сильний артилерійський вогонь[138, с.32].

В Росії земляні фортеці європейського зразка з'являються у XVII ст.[52, с.75]. Менші за розмірами земляні міста з'являються XVII ст. і на передньому краї боротьби зі татарами на Слобідській Україні. У 1686 р. в Сумах було збудовано два земляних “острожка”, один з довжиною валу в 898 сажнів, другий – 866 сажнів[8, с.145-147]. У 70-хрр. XVII ст. земляними валами було укріплено слободу Нову Водолагу[8, с.125-127], можна пригадати також “земляні городки” Ізюмської лінії і збудовану в 1680-81 рр. нову фортецю Ізюм на правому березі Сіверського Дінця

(1681 р.). Ізюм, який будували і козаки Харківського полку на чолі з полковником Г.Донцем[38, с.208-210], мав цитадель острожного типу. Власне міська стіна являла собою земляний вал у формі витягнутого з півночі на південь чотирикутника з круглими виступами. Місто було оточене ровом, подекуди з надовбами та честию[11, с.478-479], на валу, очевидно, був палісад. До речі, подібний тип укріплень, вал з дерев'яним тином Ф. Ласковський відносить до особливого типу складних земляних фортифікацій[52, с.76]. Від острогу, де тин теж міг встановлюватися не на рівній землі, а на валу, цей тип відрізняється тим, що тут основним елементом захисної споруди є вал, а не тин, як в острозі.

Спорудження земляного валу було непростю справою. Велика висота валу (5-8 сажнів) вимагала, щоб профіль насипу мав вигляд трапеції з кутами у 45° біля основи, аби тиск встановлених на валу конструкцій (стін, бастіонів і т.п.) не спричинив до зсуву ґрунту або назовні, або всередину фортеці[52, с.77]. Але й за умов правильного профілю насипу дощові та ґрунтові води сильно шкодили конструкції, розмиваючи вал, змиваючи з нього землю у рів, котрий ставав мілким. Стінки рову і вал укріплювався деревом.

Отже, земляні фортифікації в слобідських містах з'явилися вже у другій половині XVII ст., але через велику трудомісткість їхнього спорудження, а також складнощі в плануванні і побудові земляні укріплення геометрично правильної, регулярної, форми набули розповсюдження лише на початку XVIII ст., коли Слобідська Україна стала спочатку тилом діючої російської армії, а потім і одним із театрів воєнних дій під час Північної війни.

Загальна тенденція до європеїзації військової справи у Російській державі за царювання Петра I в даному випадку підсилювалася загрозою містам Слобожанщини у 1708-09 рр. з боку вже не татарських загонів, а регулярної шведської армії. В найважливіших містах Слобідської України починаються активні перебудови міських укріплень. Значні земляні фортеці з валами, палісадами, ровами та бастіонами було споруджено (або перебудовано) в Охтирці, Харкові та Ізюмі. При реконструкції Охтирської фортеці в січні 1709 р. “ по указу Великого государя и по разсмотрению светлейшего князя А.Д. Меншикова для надежнейшего от

неприятельского наступления сидения того старого города...выкинуто городской стены 300 сажень, а перевезено внутрь города в поперек и сделано вновь стену и 3 бульварка”[73, с.51]. В результаті Охтирка у 1718 р. являла собою земляну фортецю з п’ятьма кутовими “бульварками” (їхня більш розповсюджена у військово - історичній літературі назва - бастіони) і одним “средостенным”[73, с. 51-52]. Кутові бастіони були поширеної п’ятикутної форми, насипані землею і з гострими палісадами та турами вгорі. Тури, великі плетені коші, що насипалися землею, давали непоганий захист від куль і навіть ядер, тому використовувалися як при облозі фортець, так і при їхній обороні (у 1718 р. тури стояли і на валах містечка Котельви[73, с. 57]).

Периметр оборонної стіни Охтирки становив близько 2650 м, сама стіна являла собою земляний вал з дерев’яним каркасом (схоже, каркас складався зі старої фортечної стіни)[41, с.103] . Цікавим є сполучення бастіонів (більш прогресивного елементу фортифікацій) з традиційними баштами, котрих на міській стіні було також шість[73, с.51], не рахуючи Мостової, винесеної далеко вперед для захисту мосту через р. Охтирку. Старе місто на лівому березі р. Охтирки було оточене ровом у два сажні завширшки і стільки ж завглибшки; На правому березі річки знаходилося обнесене острогом передмістя із периметром у 1070 м, що мало три башти і три бастіони[73, с.53]. І в другій половині XVIII ст. Охтирська фортеця зберігала правильну шестикутну форму, шість бастіонів та трикутний равелін (додаткова споруда для підсилення певного важливого місця валу) посередині південної куртини (ділянки між двома бастіонами)[41, с.103].

Харківська фортеця теж була значно реконструйована протягом 1708-1709 рр.: їй було надано ”регулярної форми “, укріплено земляним валом, ровами, п’ятьма бастіонами, причому периметр власне фортеці становив 596 сажнів, а периметр укріпленого форштадту (передмістя) з шістьма бастіонами – 544 сажня[6, с.31]. На рукописному плані м. Харкова, складеному для топографічного опису Харківського намісництва 1787 р., добре видно земляний вал лише з трьома бастіонами, що примикає до високого урвища на лівому березі р. Лопань (у районі нинішньої Університетської гірки)[84, Вкладка - план м. Харкова]. З тилу фортеця була

прикрита рікою Лопань і, очевидно, частоколом. Ще одна ділянка земляного валу з редутом посередині, довжиною близько 120-130 сажнів, починалася на схід від Сумської вулиці, перетинала суч. Пушкінську і йшла в напрямку р. Харків. На плані 1787 р. добре видно, як у першій половині XVIII ст. розширилися передмістя, що також були включені до системи оборони міста. Укріплення форштадтів склалися із земляного валу з трикутними реданами для ведення флангового вогню та старими дерев'яними баштами. На плані позначено 11 реданів, 6 башт та вищезгаданий редут, котрі, з'єднані між собою валом, захищають чотири форштадти[84, Вкладка план м. Харкова]. Перша лінія укріплень мала своїм лівим флангом р. Лопань в районі сучасних вулиць Іванівської та Річкової, далі по дузі перетинала вул. Сумську (причому Мироносицька церква, побудована в 1783 р. і розташоване поряд старе кладовище залишалися за межею міста[6, с.48 - 49]) і виходила до р. Харків. Ця ділянка включала п'ять реданів і одну башту (на березі р. Харків). Такі самі земляні вали з реданами та баштами прикривали Залопанську та Захарківську частини міста, розташовані відповідно на захід і схід від головної фортеці (в районі сучасних вулиць Полтавський шлях та Московський проспект). Найменшу площу займав південний форштадт, укріплений валом з чотирма баштами і реданом, котрі захищали квартали між невеликою, але багнистою річкою Нетеча та р. Харковом (тепер тут розташовані вулиці Греківська та Нетеченська)[6, с.47 - 51].

Загалом Харків у XVIII ст. мав значні дерев'яні та земляні укріплення, для яких характерне поєднання передових фортифікаційних форм (редутів, реданів, бастіонів) з більш давніми (баштами).

Найпотужніші укріплення серед полкових міст Слобожанщини першої половини XVIII ст. мав Ізюм – місто, далі за інші полкові центри висунуте на південь, назустріч кочовим ордам. Під час російсько-турецької війни 1735 -1739 рр. це місто було однією з основних тилових баз російської армії: там була розквартирована російська польова артилерія, склади з провіантом та шпиталі[12, с.192-193]. Не дивно, що “сей город въ сношении съ другими городами выстроень правильнее и получше”[84, с.93], як відмітив автор опису Харківського намісництва 1785 р. Очевидно, саме перед згаданою російсько-турецькою війною укріплення

Ізюма були відремонтовано, на пагорбах було споруджено п'ятикутної форми земляну фортецю з п'ятьма бастіонами, а форштадт, що мав вигляд неправильного чотирикутника, обнесено валом, так що загальний периметр міста з передмістям становив у 1785р. більше чотирьох верст[84, с.93].

У 1724 році Ізюм ще не потрапив до Штату фортець Російської імперії[53, с.203 - 204], але вже в 1729 р. він фігурує в реєстрі 82 фортець, складеному на вимогу Мініха, входячи до четвертого департаменту: “фортеці, потрібні для оборони південного кордону від нападу з боку Туреччини”[54, с.14 - 15]. Звідси можна припустити, що земляна фортеця правильної форми з бастіонами була побудована в Ізюмі не пізніше 1729 р.

На відміну від трьох згаданих полкових міст, укріплення Сум та Острогозька у XVIII ст. змінилися меншою мірою (наприклад, у Сумах в додаток до існуючих дерев'яних укріплень на початку XVIII ст. було збудовано земляну цитадель між річками Сумкою і Пслон, що мала три бастіони[41, с.105].

Решта укріплених міст Слобідської України і у XVIII ст. мало змінилися у порівнянні з попереднім століттям: їхні фортифікації склалися з невисоких валів, острогу та ровів; більшість міст у 1718 р. мала одну лінію оборони (Недригайлів, Салтів, Богодухів, Котельва, Краснопілля, Рублівка)[73, с.14, 15, 19, 56, 57]; деякі мали другу, винесену вперед стіну, що прилягала з боків або до головної стіни, або до річкових берегів (Миропілля, Красний Кут, Коломак, Білопілля, Мурафа), окремі ж мали три ряди дерев'яно-земляних укріплень (Лебедин, що був ставкою Петра I взимку 1708-09 рр.) [73, с.15, 54-58, 61]. Згідно з реєстром фортець 1729 р. до іррегулярних фортець на південному кордоні було віднесено Полтаву, Тернову слободу, Соколове, Валки, Чугуїв, Коломак, Мерефу, Харків, Салтів, Белгород, Новий Оскол, Усерд, Валуйки, Полатов, Ольшанськ, Тавров та Коротояк[54, с.9 - 19]. Ці фортеці, віднесені до іррегулярних одні через стан укріплень, інші - через відсутність постійних гарнізонів з російських регулярних військ, мали “для опасения от набега татарского, укрепить и содержать легкою фортификациею тамошними обывателями”[54, с.15].

Загалом, розглядаючи розвиток різних видів міських укріплень Слобідської України у другій половині XVII - XVIII ст., ми прийшли до висновку, що на матеріалі стосовно багатьох міст можна говорити про певну еволюцію згаданих укріплень: від острожної стіни до дерев'яних тарасних стін, і далі - до земляних фортець з бастіонами. Проте, враховуючи той відомий факт, що укріплення багатьох слобідських міст будувалися значною мірою працею самих місцевих мешканців, зрозуміло і те, що далеко не всі міста, а тим більше - містечки Слобожанщини могли дозволити собі будівництво вельми трудомістких, хоча й більш прогресивних і надійних типів укріплень, і фактично до часу скасування слобідських полків обмежувалися ремонтом старих, але перевірених валів з тином (острогом). Цим простим фактом пояснюється і співіснування, взаємодоповнення різних типів укріплень на Слобожанщині у згаданий період, коли, наприклад, у межах одного міста існували земляна фортеця з не лише бастіонами, але і з баштами, честиком і т.д., а міський посад обновився традиційним острогом.

Розглянувши еволюцію різних типів укріплень у містах слобідських полків на прикладах конкретних міст, слід сказати кілька слів і про те, як саме будувалися та підтримувалися на належному рівні міста Слобожанщини, про деякі їхні характерні елементи, а також про їхню роль у відбитті нападів кочовиків.

Вище вже згадувалося, що будівництво і підтримання в обороноздатному стані фортець Слобідської України в XVII ст. покладалося на воєводську адміністрацію. На практиці, однак, воєвода далеко не завжди справді керував спорудженням фортеці. У випадку, коли це дійсно було так (Цареборисів, Зміїв)[135, с.158-168] воєвода шукав зручне місце для фортеці, щоб поблизу була вода та ліс. Поряд не повинно було бути пагорбів, з яких можна було б слідкувати за діями гарнізону всередині міста – останньому критерію не відповідав, наприклад, Можеський острог)[101, с.15]. Далі силами ратних людей і українських переселенців споруджувалися укріплення, складалися “строельные книги” з описом новозбудованої фортеці та кресленням, котре мали складати спеціальні “іконники” або “чертежники”[77, с.230]. Проте подібний порядок був рідкісним винятком. Набагато частіше воєвода з небагатьма ратними людьми приїздив до міста, коли

поселенці вже або побудували, або закінчували спорудження укріплень (українські переселенці “собоя” побудували укріплення Сум і Ворожби, нового острога в Охтирці і Змієва, Харкова та ряду інших міст)[135, с.118-119]. Переселенці, що будували фортеці під проводом своїх осадчих, вміло вибирали місця для майбутніх міст, намагаючись якнайповніше використати рельєф місцевості так, щоб місто було захищене одою або кількома річками, лісами, болотами; нерідко міста виникали на місці давніх городищ (Хорошеве, Зміїв, Мохнач, Салтів, Високопілля)[11, с.490]. Інколи поселенці самі складали і креслення міста (так, креслення Сум від 1657 р. склав “черкашенин Я.Стандарный”[135, с.134]; жодне з креслень слобідських міст, їхніх укріплень та укріплених ліній XVII ст., що зберігалися свого часу в Розрядному приказі, не відоме нам [78, с.13, 17, 24-26]).

Побудова та ремонт міста, навіть не надто великих розмірів, вимагала чималих зусиль: наприклад, на капітальний ремонт острога та на будівництво нових башт Хотмизька у 1650р. було заготовлено 6 тис. дубових колод в 3 ½ сажня довжиною[1, с.264]. Не дивно, що фортифікації частенько будувалися повільно, в’яло, місцеві мешканці скаржилися на бідність та “безлошадство”, відмовляючись будувати надовби поблизу міста (як це було в Змієві у 1657р.)[135, с.160]. Особливо неохоче “черкаси” будували укріплення влітку, під час польових робіт. Тому, як правило, влітку будівництво припинялося, щоб продовжитися після збирання врожаю[135, с.148]. Як правило, місто чи слободу будувала одна громада поселенців, разом із більшою чи меншою участю російських ратних людей, проте інколи кілька громад працювали на будівництві разом (так, Харків допомагали будувати мешканці Хорошевої слободи)[130, с.148].

Одночасно зі стінами будувалися башти (глухі та проїжджі), бастіони, розкати (бики) – невеликі дерев’яноземляні виступи для розміщення гармат (по суті, малі бастіони)[52, с.74-75].

Але будівництво фортеці не закінчувалося із побудовою стін. З часом всередині укріплення споруджувалися дерев’яні будинки для гарнізону, воєводський будинок, в’язниця, порохований льох - в ньому зберігався і порох, і свинець, і ядра[10, с.59]. Через те, що фортеця часто була розрахована лише на тимчасове перебування в її

стінах населення під час татарських нападів, спорудження великої кількості будинків на території фортеці засуджувалося воєводами (характерна відписка до Москви Харківського воєводи Воїна Селіфонтова від 1656 р.[135, с.148]).

Важливим елементом будь-якої слобідської фортеці був так званий “тайник”. Докладний опис тайника знаходимо в “сметной книге” Харкова 1668р.: тут згадують тайницьку башту, з якої починався ”тайник по мере в длину 16 сажен, попереk 1 1/2 сажени, к реке Лопину в том тайнике колодезь от дождевой воды занесло илом и песком, воды нет “[10, с.58]. Загалом тайник являв собою підземний хід з дерев’яною опалубкою, що починався в одній із башт, а закінчувався де-небудь у непомітному місці на лісистому березі річки.

Проте так облаштувати вихід тайника до річки вдавалося не завжди. Наведемо уривок відписки воєводи Ю.Наумова до Москви, датованої січнем 1661р.: “И на Валуйке только один тайник, из города выведен в реку Валуй, и поставлен сруб в реке. И как придут воинские люди, и в осадное время тот тайник отнимут. А зберечь его не можно, потому что далеча от города и устроен не тайно. А преж сего на том тайнике у реки Валуя бывала башня для осадного времени, чтоб воинские люди в том тайнике воды не отняли; а ныне на том тайнике башни нет ”[2, с.300-301] Згідно з царським указом башту побудували заново.

Крім тайника, гарнізон міста отримував певну кількість води з колодязів, викопаних у фортеці. При змозі робилися кілька колодязів, а то й кілька тайників (у Чугуєві їх було два[28, с.291]).

Біля самої фортеці часто влаштовувалися кілька рядів передміських укріплень (особливо поблизу міст, що входили до оборонних ліній). Це могли бути надовби в кілька рядів, інколи сполучені між собою ланцюгом[10, с.59]; честик (кілки, набиті в шаховому порядку біля стін або в рові), редик (рідко набитий честик)[28, с.291], засіки в лісових масивах, рови, невеликі стоялі острожки (складалися з вістової башти, хати для сторожі та загороди з частоколу, куди в разі небезпеки заганяли коней[1, с.263]). Ретельно укріплювалися також проїжджі башти, ворота. Так, у Харкові 1668р. були “у троих городовых воротъ 3 замка и къ нимъ 3 ключа да трои запоры железные, а у двоихъ воротъ калитки съ затворы и съ запоры съ

железными[10, с.58]”. Чимала увага приділялася також мостам – в Цареборисові в 1656р. було збудовано міст через річку Оскол з парканами, бійницями та ґратами[135, с.168].

Зрозуміло, що вищезгадана складна система міських та передміських укріплень могла успішно функціонувати, виконуючи своє основне завдання - захист міського та сільського населення Слобожанщини від нападів кочовиків, лише за умови постійного нагляду за станом фортифікацій. З плином часу ремонту вимагали і дерев'яні, і земляні укріплення: дощова вода, сніг, повені руйнували тин, стіни, надовби, башти, котрі гнили й розвалювалися, земляний вал осипався, рови засипалися землею. Великим лихом у дерев'яному місті була пожежа: так, у травні 1733 р. сильно вигорів Харків, причому значно постраждала фортеця[5, с.2]. Але й без пожеж та сильних повеней міські фортифікації, навіть не пошкоджені ворогом, могли зруйнуватися вщент за відсутності належної уваги, бажання і можливостей вчасно відремонтувати фортецю. Місцеве населення Слобожанщини, на плечі якого покладався нелегкий обов'язок своїми силами ремонтувати міста й укріплені лінії, сприймало ці роботи як тяжку повинність, якою вони, власне, і були. Так, у серпні 1748 р. Харківська полкова канцелярія, отримавши наказ Військової колегії, розіслала накази комендантам фортець на території полку, де йшлося про заготівлю 10315 штук дерева (паль і колод), з яких 1305 штук мали піти на ремонт башт, 3845 – на рогатки (загородження проти кінноти), 830 штук – на палісади, надовби, лати для частоколу тощо[123, арк.14]. Уся ця чимала кількість деревини заготовлялася посотенно, кількість матеріалу прямо пропорційно пов'язана з числом козаків у сотні[123, арк.1-14]. Частину дерева мали заготовити селяни (наприклад, села Бабаї[123, арк.6]). За виконанням полковою адміністрацією наказів слідкували: в даному випадку в жовтні 1748р. до Харкова приїхав обер-квартирмейстер Спіридов, котрому було “велено наблюдать чтоб все здешние малороссийския стороны крепостцы конечно нынешним летом... без осмотра оставить ненадлежит”[123, с.108-109]. Як впливає з рапорту від 27 жовтня 1748р., Спіридов “в присутствии полковника Тевяшова крепость Харьковъ осматривал. По осмотру явилось, что у окоп вал с наружной и внутренней стороны весьма осыпался, и бруствера нигде

нимало не имеется, также в бастионах для постановления пушек батарейных мостов...не имеется. Также все ворота весьма ветхи, через ров мостов не находитца, ров хотя изчищен токмо в иных местах очень мелок и с наружной крутости весьма полог...чего ради харьковская полковая канцелярия в силу Ея императорского величества государственной военной коллегии указа... соблаговолила оное укрепление привести в состояние”[123, арк.120-121].

Зрозуміло, що ремонт менших фортець і фортечок не вимагав такої кількості матеріалу, часу і сил, але і їх слід було підтримувати в належному стані. Так, у 1718 р. з дванадцяти фортець Охтирського полку три вимагали капітального ремонту[73, с.51-58].

Так чи інакше, навіть в стані, далекому від ідеального, фортеці Слобідської України не раз ставали значною перешкодою на шляху вторгнень кочовиків.

Під час татарського нападу мешканці сіл, розташованих навколо укріпленого міста чи містечка, мали якомога швидше збиратися до фортеці разом із худобою, переховуючись від татар і водночас посилюючи нечисленну, як правило, залогу. Насправді ж дуже часто сільським жителям було шкода залишати господарство навіть на кілька днів, особливо в період жнив, тому вони не поспішали тікати до фортеці, сподіваючись, що татари обійдуть їхнє село чи слободу стороною. Не їхали до фортець “в осаду” і пасічники – на це скаржився харківський воєвода Селіфонтов у 1656 р.[10, с.4-6], валуйський воєвода Наумов у 1661 р.[2, с.301] тощо. Уряд наказував карати “ослушников без пощады”[2, с.301], але це мало допомагало. Подібна система збереглася і у XVIII ст., але тепер Державна Військова колегія оповіщала населення Слобожанщини (через місцеву військову адміністрацію), куди мають тікати мешканці сіл та слобід у разі татарського нападу (в Ізюм, Тор, Бахмут, фортеці Української лінії)[54, с.701-703].

Найбільші випробування, як уже говорилося, випадали на долю мешканців міст та сіл Слобідської України під час великих татарських набігів 1680, 1691, 1710, 1711 та 1736 рр., коли руйнувалися Деркачі, Лозова, Липці, Борщова, Жихор, Богодухів, Валки, Огульці, Перекоп (кілька разів), Сінне, Вільшана, Краснокутськ, Городне, Зміїв, Лиман, Бишкін, Мерефа, Водолага, Високопілля, Рублівка, Таранівка,

Андрієві Лози, Савинськ та ін.[11, с.460-466]. Список сплюндрованих кочовиками населених пунктів Слобожанщини можна продовжити й далі, але ось що впадає в око: жодного разу від татар не страждали полкові міста з їх значними фортецями і чималими гарнізонами (щоправда, Ізюм на початку 80-х рр. XVII ст. татари атакували, але без великих втрат для мешканців міста)[114, с.26]. Крім того, коли в джерелах згадується спалення міста, то, як правило, це означає знищення татарами посада, передмість, котрі були погано укріплені (наприклад, Савинськ і Дворічна були спалені в 1678р., але їхні фортеці з людьми, які встигли туди сховатися, вціліли)[11, с.462-463]. Успіхи татар в 1710 та 1711 рр., коли сильно постраждали Харківський та Охтирський полки, певною мірою обумовлені знищенням та пошкодженням більшості фортечок Охтирського полку шведами в 1708-09рр.; лише зрідка татарам вдавалося самим розорити фортеці (в 1711р. – в Перекопі, Мерефі)[73, с.54-58].

У 1690 р. турками була організована ціла експедиція для знищення поселень на Торських соляних промислах і фортеці Тора. В травні тисяча кубанських татар розбила табір солеварів у 400 чоловік, а також торських та маяцьких козаків, що намагалися допомогти солеварам[114, с.133-134]. У червні до міста прийшов паша Кафи Муртаза із загоном яничар, гарматами та татарами. Торський острог було зруйновано, посад та курені спалено, козаків, що боронили місто, взято в полон, а їхнє майно, зокрема величезні солеварні казани, знищено[114, с.134]. Отже, щоб знищити укріплення невеликого міста, висунутого далеко в степ і не прикритого оборонною лінією, ворогові знадобилися загоном яничар і артилерія. Самі ж татари, як уже неодноразово наголошувалося, доволі рідко намагалися захопити укріплені пункти, маючи за основну мету захоплення ясиру та худоби під час набігів.

Отже, фортеці Слобідської України головним чином слугували: 1) прихистком для населення під час набігів; 2) місцем зосередження сил, котрі при зручній нагоді завдавали контрударів по загонах кочовиків, громлячи їх та відбиваючи полонених і награване майно. Крім того, наявність значної кількості фортець та інших укріплень до певної міри сковувала свободу дій ворожих загонів, змушуючи їх діяти якомога швидше, похапцем, з огляду на можливість отримати удар у відповідь. А

головне – дерев'яні чи земляні, малі чи великі, укріплені міста Слобожанщини ставали центрами народної колонізації Дикого Поля, створюючи підстави для повільного, важкого, але невпинного розширення освоєної землеробами території в напрямку на південь і схід.

2.4. Артилерія у слобідських козацьких полках

Міста козацьких слобідських полків, в залежності від своєї важливості, розмірів та кількості жителів, мали більшу чи меншу кількість артилерії – зброї, що залишалася найпотужнішим знаряддям будь-якої армії і в XVII, і у XVIII ст.

Крім того, частина артилерії супроводжувала козацькі полки в їхніх численних походах. Далі ми спробуємо визначити час появи, місце артилерії у структурі слобідських козацьких полків та її роль у відбитті набігів кочовиків.

Відомо, що у XVII ст. разом із заснуванням московським урядом міст до них висилалися вістовий дзвін, кілька гармат, а також певний запас ядер, свинцю та гарматного пороху (в тогочасних документах артилерія зветься “нарядом”, порох – “зельем”)[10, с.15-16]. Звідси можна зробити висновок, що головним джерелом поповнення козацької (полкової, сотенної) та міської артилерії слугували поставки гармат та боєприпасів з Росії[11, с.476]. Проте існує сумнів, а чи були ці поставки єдиним джерелом забезпечення слобідської артилерії насамперед, власне, гарматами? Існує кілька доволі вагомих доказів протилежного. По-перше, є дані про те, що українські переселенці могли привезти певну кількість гармат з собою на Слобожанщину (про подібний рідкісний факт свідчить чолобитна запорозького старшини Власа Іванкієва, що перейшов у російське підданство десь близько 1639 року з чималим гуртом переселенців і вивіз три полкові гармати, два прапори та литаври; дві гармати відвезли до Путивля, одну в Усерд, де оселилися згадані українці[17,с. 279-280]). Втім, зрозуміло, що це могли бути одиничні випадки – основна маса переселенців приходила інколи навіть без ручної зброї, а не те що з гарматами[17, с.275-276].

У нас є також дані про відливання гармат у містах Слобідської України. Єпископ Філарет (Гумільовський)наводить важливі дані про те, що в 1704 р. в

Сумах серед 15 гармат було дві двохаршинної довжини, відлиті в Сумах у 1695 р. за ініціативи охтирського полковника Федора Осипова[114, с.10]. Цілком вірогідно, що у XVIII ст. гармати інколи відливали і в Ізюмі[86, с.54] – найбільш загрожуваному з боку кочовиків полковому місті, в якому під час російсько - турецької війни 1736-39 рр. перебувала головна артилерійська квартира російської армії, а для ремонту артилерії залучалися майстри з Ізюма та інших слобідських полків[12, с.325]. Втім, не слід ігнорувати певну можливість виготовлення і, напевно, ремонту гармат і в інших значних центрах Слобідської України, де існували значні можливості для металообробки. Схоже, однак, що сировина для виготовлення гармат (мідь, чавун) була виключно привізною[103, с.254-256].

Одразу скажемо кілька слів про ремонт чи, радше, переливання старих, пошкоджених чи розірваних під час стрільби гармат на нові. Подібна практика, схоже, існувала і в XVII ст.: у 1674р. з Белгорода до Москви прислали п'ять пошкоджених мідних гармат і побиті дзвони, а в обмін було надіслано вістові дзвони для Сум, Краснопілля та Білопілля[103, с.349]. У XVIII ст. непридатні до стрільби мідні гармати відправляли або до Москви (про що свідчить “Справа про відсилку до Москви негожих до вжитку мідних гармат”, датовану 1735 роком[120, арк.1-15]), або до Глухова (аналогічна справа від 1737-41 рр.[122, арк.1-55]). Відмітимо, що переплавці підлягали мідні гармати, як виготовлені з більш цінного та легшого в обробці металу; чавунні ж у випадку серйозного пошкодження ствола, схоже, не ремонтувалися. Фельдмаршал Мініх у 1736 р. так висловився про необхідність ремонту козацької артилерії Лівобережної та Слобідської України: “В разных украинских городах старого манера и неспособных калибров, в том числе таких, кои с великими запалами [надто розширеними запальними отворами] и поврежденных, ко употреблению негодных, находится довольно и лежат праздно”[4, с.52]. Дрібний ремонт гармат, виготовлення та лагодження “станків” (лафетів) виконувався самими слобожанами, для чого в полках існували “арматні служителі” – ковалі, слюсарі, теслі тощо[4, с.54].

Ще одним джерелом поповнення артилерійського парку слобідських полків були трофейні гармати. Зрозуміло, що вони потрапляли до слобожан не від татар

або інших кочовиків, котрі дуже рідко використовували артилерію. Ці трофейні гармати, про які є важлива інформація у “Відомості про гармати Харківського полку” від 1734р., фігурують як “пушки медныя, взятая при разорении Запорожской Сечи”[118, арк.6]. Отже, ми маємо прямий доказ того, що після зруйнування Чортотлицької Січі російськими військами в 1709 р. значна частина січової артилерії потрапила до Харкова, де і перебувала на озброєнні принаймні ще у 30-х роках XVIII ст. Причому мова йде про значний артилерійський парк - 28 гармат, з них кілька крупнокаліберних: дві дванадцятифунтові, три семифунтові, одна шестифунтова та дві п’ятифунтові[119, арк.4-6]. Інші запорозькі гармати були менших калібрів (зауважимо, що тогочасна класифікація гармат була побудована не на визначенні власне калібру, тобто діаметра ствола, а на вазі ядра, яке могла вистрілити та чи інша гармата; ця вага вимірювалася у фунтах, 1 фунт ~ 0,4 кг). Таким чином, “вірним слобожанам” дісталися гармати “бунтівних” запорожців. Причини цього доволі очевидні: запорозькі гармати не підходили для озброєння регулярної армії, а на степовому прикордонні вони ще могли принести неабияку користь.

Отож, як ми можемо пересвідчитись, існувало кілька джерел поповнення артилерійського парку слобідських полків, основним із яких було надсилання гармат з ливарних заводів у Росії. Так само з Росії на вимогу воєвод слобідських міст та полкової адміністрації висилалися порох та боєприпаси. Так, у вересні 1660р. цареборисівський воєвода Афанасій Норов просив вислати йому з Белгорода “зелья ружейнаго и пушечнаго”[2, с.157], адже в 1656р. до міста прибули з Тули десять пищалей (пищаль тут – гармата, а не однойменна стрілецька зброя)[135, с. 174]. У XVIII ст. ситуація з порохом забезпеченням артилерії змінилася. Поява значної кількості селітроварень на Слобожанщині та Лівобережжі на початку XVIII ст., а згодом – і селітроварних компаній[103, с.268-283], призвела до того, що тепер полкова артилерія в основному забезпечувалася порохом із власної селітри[4, с.79]. Через активне будівництво порохових заводів на Лівобережжі на цей регіон було покладено завдання по забезпеченню порохом і слобідських полків (згідно з указом від 14 лютого 1736р.), котрі було прикріплено до заводу на Ткирманівському

хуторі[4, с.78-81]. Та у воєнний час пороху все одно не вистачало: у квітні 1736 р. харківський полковник Тевяшов писав полковому обозному І.Квітці, що, оскільки пороху в полку “самое малое число”, то слід купити його в Охтирському полку і привезти в Харків під охороною[121, арк.12]. Пушкарський отаман Є.Калачников купив один пуд і два фунти пороху, за який заплатила полкова скарбниця[121, арк.14]. Але й цього, вочевидь, виявилось мало, адже далі в цій же архівній справі міститься резолюція фельдмаршала Ласі на донесення Тевяшова про недостачу в полку пороху для полкової артилерії. Фельдмаршал наказав полковнику фон Фуксу видати харків'янам десять пудів пороху “неотлагательно” із загальноармійських порохових складів (магазинів)[121, арк.31].

З великих промислових центрів Росії на Слобожанщину надсилали також боєприпаси для козацької артилерії: звичайні залізні або чавунні ядра, “нарядні” ядра (пустотілі розривні ядра із запальними трубками, за пізнішою термінологією - бомби), запалювальні ядра[28, с.256], а також “січене залізо” – залізна картеч, дуже ефективна при стрільбі з близької відстані. Останній вид боєприпасів міг виготовлятися й самими слобожанами.

Які ж саме типи гармат перебували на озброєнні полків та міст Слобожанщини? Дати часткову відповідь на це питання допоможуть опубліковані описи міст Слобідської України XVII та початку XVIII ст., а також архівні документи.

З них ми довідуємось, що в XVII ст. в Росії гармати класифікувалися або за своїм призначенням і зовнішнім виглядом, або, як уже згадувалося, за вагою ядра. Цікавий перелік гармат (“пищалей”) згідно з першим типом класифікації містить відписка князя Б. Репніна про перевезення мідних гармат з Білорусії до Смоленська у 1660р.: тут згадуються пищалі полкові, дробові, великі верхові, “вістові в станку”, полуторні, полкові короткі, полкові середні, тюфяки, “пищаль невелика на вертлюгу”[2, с.105]. Полкові гармати мали бути не надто великого калібру, достатньо мобільні, щоб у поході та на полі бою встигати за полком, підтримуючи його своїм вогнем. У XVII ст. це могли бути здебільшого дво- або трифунтові гармати (у 1668р. у Харкові була “пищаль медная полковая на станку, колеса ветхи, а кь той пищали ядро вь две гривенки”[10, с.59], а в Недригайлові у 1678р. – три

трифунтові полкові пищалі[28, с.256]). У XVIII ст. за Петра I полкова гармата остаточно стає трифунтовою[91,с.49]. Згадані вище “дробові гармати”- те саме, що й “тюфяки”, в описі Путивля від 1678 р. вони називаються “тюфяками медними дробовими”[28, с.256-257]. Цей вид гармат вперше згадується ще в “Повісті про нашестя Тохтамиша”, що змальовує події 1382р.[42, с.203]. Стріляли з короткоствольних тюфяків картечцю. В описах слобідських міст вони зустрічаються нечасто (в 1678 р. лише Недригайлів мав один тюфяк[28, с.256]). Частіше вони трапляються в описах тилкових міст Росії[28, с.256-263], де небезпека татарських вторгнень була в другій половині XVII ст. мінімальною (очевидно, тюфяки вже вважалися застарілою зброєю). Остаточно зникає цей вид гармат саме наприкінці XVII ст., у документах XVIII ст. вони вже не згадуються.

“Вістові” пищалі разом із вістовим дзвоном були неодмінним атрибутом оборонної системи міст степового прикордоння. Так, у Харкові в 1668 р. на вістовій вежі висів вістовий дзвін і “в среднем бою [бійниці] поставлена вестовая пищаль железная на станку...а кь той пищали ядро въ пять гривенокъ [5 фунтів]”[10, с.57]. Схоже, саме з цієї пищалі у 1658 р. російські ратні люди та козаки вистріляли 4 пуди пороху, очікуючи татарського нападу та сповіщаючи населення навколишніх сіл про небезпеку[10, с.15-16].

Окрім вищезгаданих типів гармат, на озброєнні міст Слобідської України перебували “затинні пищалі” (гаківниці) та шмигівниці.

Назва “затинна пищаль” походить від “затинів”- невеликих виступів позаду острожної стіни, що слугували для установки цих невеличких гармат[52, с.103], котрі являли собою певну перехідну форму від звичайних гармат до ручної вогнепальної зброї (так само як і їхній точний український аналог – гаківниця[86, с.37], попередниця важкої фортечної рушниці). Важчий різновид такої пищалі потребував лафета, тому в описах згадується як “пищаль железная затинная в станку”[28, с.294]. Взагалі чимало “затинних пищалей” перебувало на озброєнні слобідських міст. У 1678 р. у Чугуєві та Лебедині їх було по п'ять, у Боромлі – 4 в “ложах с крюки”, у Харкові, Богодухові, Сінному по одній, в Мурафі – дві, в Торі – одна в станку на колесах і дві – без станків[28, с.294]. “Затинні пищалі” виготовляли

із заліза, їхня вага досягала 12 пудів (192 кг), що було вдвічі менше за вагу тогочасної трифунтової гармати (22-23 пуди)[28, с.294]. Стріляли з такої зброї невеликими залізними або свинцевими кулями. Загалом ця зброя була достатньо легкою і мобільнішою за звичайні гармати.

Своєрідним видом зброї була шмигівниця. На думку І. Крип'якевича, це те саме, що орган або сорока, тобто кілька дрібнокаліберних гарматок, гаківниць чи півгаків, установлених на одному колісному лафеті[49, с.152]. Подібна “багатоствольна установка” могла давати сильний залповий вогонь, проте її треба було довго перезаряджати. Шмигівниці виготовляли з готових залізних пищалей, сполучуючи їх з лафетом; стріляли вони залізними кулями[28, с.295]. Трапляються шмигівниці при описах міст Слобідської України рідше за гаківниці (у 1678 р. дві шмигівниці було в Острогозьку, одна в Колонтаєві, одна в Рублівці[28, с.295]; крім того, в Мерефі у 1670 р. під час повстання С. Разіна, відголоски якого зачепили і Слобожанщину, перебувало дві шмигівниці)[48,с.71-72].

Крім згаданих типів гармат, що мали назви, існувала чимала кількість таких, що називалися або за місцем виготовлення (“пищали литовського лиття” в Острогозьку, залізні й мідні[28, с.280]), або просто описувалися за розмірами та вагою ядра. Найрозповсюдженішим у XVII ст. серед артилерії Слобожанщини був трифунтовий калібр, часто зустрічалися чотирифунтові та двофунтові гармати, нерідким був калібр у 1, 1 1/2, 2 1/2 фунти. Гармати калібром більше чотирьох фунтів зустрічалися, як правило, у найбільших і найважливіших містах (Острогозьк, Чугуєв, Харків, Лебедин, Суми)[28, с.280, 291, 295, 296].

У XVIII ст. калібри слобідської артилерії залишилися тими ж, лише в Харкові певний час були колишні запорозькі дванадцяти - і семифунтові гармати[121, арк.6]. Проте тепер залізні ковані гармати були повністю витіснені литими чавунними. Мідні ж залишилися; вони проіснували аж до середини XIX ст. Характерно, що, наприклад, у Харківському полку полкове місто мало на озброєнні і мідні, і чавунні гармати, а містечка – лише чавунні[121, арк.4-7], котрі, вочевидь, вважалися менш якісними.

Кількість гармат у містах Слобідської України ніколи не залишалася сталою, увесь час змінюючись. До міст надсилали нові гармати, старі попсовані ремонтувалися чи відправлялися на переплавку. Проте певні загальні орієнтовні цифри навести можна. Так, у 1678 р. у “смётных книгах”, складених воєводами усіх чотирьох тодішніх полків (список далеко не повний, адже з Острогозького полку до нього увійшло лише полкове місто), показано, що на озброєнні цих міст перебували 122 гармати різних калібрів, 17 гаківниць та 3 шмигівниці[28, с.256, 274, 280-298]. До цих міст слід ще додати місто Чугуїв з його 13 гарматами та п'ятьма гаківницями[28, с.291]. Найкраще були споряджені артилерією полкові міста, деякі сотенні центри та міста зі значними російськими гарнізонами (Харків – 11 гармат, Острогозьк – 12, Суми – 12, Охтирка – 9, стільки ж в Олешні та Лебедині, 8 у Недригайлові)[28, с.280,283,296,273,256,295]. Лише Мерефа та слобода Печеніги, маючи фортеці, не мали в 1678р. артилерії взагалі[28,с.294, 298]. Боєприпасів до згаданої артилерії в 1678р. також не бракувало: запас пороху в 27 містах склав 568 пудів (близько дев'яти тон)[28, с.256-298]. Чимало було також свинцю, ядер, “рубаного заліза” тощо.

В першій половині XVIII ст. ситуація змінилася. В цей час військова промисловість Російської імперії працювала в основному для забезпечення потреб новоствореної регулярної армії, флоту, нових фортець. Як уже згадувалося в нашому огляді фортифікацій Слобожанщини, до Штату фортець 1724р. жодна з слобідських фортець не ввійшла. Південний кордон перестав привертати основну увагу держави, що здобувала землі на Балтиці. Постачання слобідських фортець гарматами та боєприпасами продовжувалося, але, схоже, за залишковим принципом. Не дивно, що, наприклад, частину гармат Сумського або Охтирського полку могли забрати на переплавку, не видавши нових (цим може пояснюватися мізерна кількість гармат – 15 штук - у цих полках у 1718 році)[73, с.14-16, 32]. Охтирський полк і його артилерія, крім того, сильно постраждав у 1709-1710 рр., коли чимало фортець було зруйновано шведами, а потім татарами. Разом із фортечками, мабуть, загинула і частина гармат. Врешті-решт, Сумський полк у XVIII ст. фактично став більш-менш убезпеченим від татарських вторгнень, тому мала кількість артилерії в

ньому навряд чи кого хвилювала. Основний тягар боротьби з кочовиками в цей час несли Ізюмський, частина Харківського та Охтирського полків. Непростим було й становище Острогозького полку, поблизу земель котрого до того ж кочували то дружні, то ворожі калмики. Саме тому в Ізюмі довго існувала “цитадель снабдена артиллерийскими орудиями и припасами съ нужнымъ для содержания ихъ деревяннымъ строениемъ”[84, с.93]. У Харківському полку в 1734 р. було проведено перепис гармат згідно з указом Військової колегії. За даними цього перепису, в Харкові було 9 власних мідних гармат і 28 запорозьких (про які йшлося вище), а також 4 чавунні[118, арк.4-6]. В укріплених містечках Харківського полку (Мерефі, Соколові, Таранівці, Вільшані, Перекопі, Валках і Золочеві) було 38 чавунних гармат калібром до чотирьох фунтів, проте більшу частину гармат (22 штуки) було забрано на Українську лінію[118, арк.5-7]. В результаті Золочів, наприклад, залишився взагалі без артилерії[118, арк.5]. Таким чином, якщо кількість гармат у полковому місті значно зросла у порівнянні з XVII ст., то артилерія містечок була послаблена за рахунок переведення частини козацьких гармат на Українську лінію, котра мала прикривати і частину слобідських полків. З іншого боку, з’явилися гармати в населених пунктах, котрі в XVII ст. не мали артилерії. Логічно було б припустити, що тенденція до посилення артилерії на кордоні (Українська лінія, Ізюмський полк) за рахунок міст “тилових полків” (котрими поступово ставали Сумський, північна частина Охтирського, Харківського та Острогозького полків) тривала аж до ліквідації козацького устрою на Слобідській Україні.

Зрозуміло, що сама по собі артилерія козацьких слобідських полків, якою б численною вона не була, не могла б являти собою серйозну бойову силу без відповідно навченого особового складу – артилеристів, або, за тогочасною термінологією, “пушкарів та армашів”, а також різноманітного обслуговуючого персоналу.

Відомо, що в XVII ст. пушкарі разом із рейтарами, драгунами, солдатами, козаками (російськими) та черкасами (слобідськими козаками) являли собою окремий розряд російських ратних людей, підлеглих воєводі того чи іншого міста. На початку існування деяких слобідських міст траплялося, що гармати у місті були,

а пушкарів бракувало (так було і в Харкові у 1658 р., коли нікому було обслуговувати сім наявних гармат[10, с.14-15]). Охочі вступити на службу, схоже, були, але воєвода Офросімов приймати їх на службу без царського указу не наслідювався. Невдовзі указ було надіслано, в ньому йшлося про прийом на службу в пушкарі десяти чоловік, але не з “тяглих” (феодално залежних селян) і не з холопів[10, с.65]. Траплялися і зловживання – так, у 1659 р. з Белгорода до Харкова замість досвідчених пушкарів намагалися прислати “малых робят”[10, с.16].

Власне козацькі пушкарі, очевидно, з’явилися на Слобожанщині разом з іншими переселенцями (мав же хтось обслуговувати вивезені поселенцями гармати). Поступово в полках оформилася особлива категорія “ пушкарів та армашів” – спеціалістів, котрі обслуговували гармати. Після скасування у 1706 р. воєводського управління[114, с.65] у полкових містах Слобожанщини козацькі пушкарі обслуговували усі полкові та міські гармати. В сотнях і, відповідно, сотенних містечках спеціальних артилерійських команд не було. До несення караулів та обслуговування міських гармат залучалися почергово козаки сотні, як правило, з категорії “піших беззбройних”[4, с.55]. Кількісний склад полкових артилерійських команд не був сталим. Відомо, однак, що у 1755 р. у п’яти слобідських полках було 150 пушкарів (по 30 на полк)[63, Приложения, с.180]. Окрім власне пушкарів, до складу полкових команд артилерійських служителів входили гармаші (очевидно, помічники пушкарів), стельмахи, коновали, слюсарі, римарі, стадники, ковалі, шевці тощо[49, с.271]. Зазначимо, що слобідські ковалі та стельмахи лагодили артилерійські лафети ще в XVII ст.: у 1676р. белгородський воєвода Г.Ромодановський вимагав надіслати зі слобідських міст до Белгорода 18 гарматних коліс, окутих залізом[103, с.254].

Говорячи про утримання полкової артилерії, зазначимо, що, згідно з архівними даними, що їх наводить Д.І.Багалій, видно, що в 1758 р. харківським пушкарям мали щороку виплачувати по 10 карбованців, по 4 четверики житньої муки, 2 четверики пшона і по 1 пуду сала і солі кожному пушкареві[6, с.284]. Гроші на утримання пушкарів, так само, як і на купівлю пороху і на ремонт артилерійського обозу, збиралися з підпомічників[6, с.284]. Замість виплат за пушкарями часто

закріплювалася певна кількість підпомічників. Недвозначним підтвердженням цього є “Книга комплектная определенным по указу Харьковской полковой канцелярии вновь в пушкари определяющихся” від 1762р. Вона містить докладний перелік новонабраних пушкарів (8 чоловік) та членів їхніх родин, вказано також кількість підпомічників, котрі приписуються до кожного пушкаря. В середньому кожен пушкар отримав близько 18 підпомічників (від 14 до 20)[126, арк.1-12, 46-50]. Багато це чи мало? Для порівняння наведемо такі дані: у 1700 р. за заможним виборним слобідським козаком записували 2-4 підпомічників, за “хутшим”- по 5-7, за старшиною – кілька десятків підпомічників[4, с.25]. Отже, можна припустити, що за, так би мовити, престижністю (а разом із тим – і за рівнем витрат) пушкарська служба стояла дещо вище за звичайну козацьку службу. Це й не дивно, адже ця служба вимагала певних технічних вмінь, навичок, досвіду та знань.

Зрозуміло, що відповідно споряджена гарматами, боєприпасами та артилеристами, артилерія слобідських полків була важливим стримуючим чинником під час татарських набігів. Не дивно, що кочовики зазвичай не наслідувалися відкрито підходити до великих міст Слобожанщини, що мали доволі потужні укріплення, чималі гарнізони та непогану артилерію. Частіше доводилося вступати в дію гарматам сотенних містечок, укріплених слобід – тому, власне, і закінчувалися середні і малі набіги захопленням у полон жителів беззахисних сіл, максимум – спаленням посаду того чи іншого містечка. Татари зовсім не бажали штурмувати фортечки, зазнаючи втрат від вогню козацької артилерії та мушкетів. Зрозуміло також, що бували випадки, коли ні артилерія, ні відвага козаків не допомагали – так було під час походу Карла XII на Слобожанщину (див. Розділ III) або під час нечастих великих татарських вторгнень.

Під час татарських нападів козацька артилерія не лише відбивала ворога від міст, але й висувалася разом із козаками полку назустріч ординцям. Так, у 1731 р. у зв'язку з підготовкою кримськими та азовськими татарами великого набігу, Харківський полк мав у повному складі вирушити на південь, до кордону полкових земель, з артилерією, розіславши роз'їзди по річках Сухій Береці та Орелі[116, арк.3-6. 18-33, 39]. Артилерія мала бути підготована до походу своїми силами.

Також 10 гармат із Харкова, Валок, Нової Водолаги та Соколова мали бути відправлені на Українську лінію, що будувалася[116, арк.55-56].

Але полкова артилерія слобідських полків брала участь і у далеких походах, супроводжуючи полки. Це були Чигиринські та Кримські походи відповідно 70-х та 80-х рр. XVII ст., в яких у складі російського війська Г.Ромодановського та В.Голицина брали участь слобідські полки[129, с.195-197]. Про активну участь козацьких гармат у відбитті татарських атак під Іслам-Керменом у пониззі Дніпра згадує І.Орновський[6, с.562], говорячи про участь харківської старшини у походах І.Мазепи та Я.Долгорукова. Судячи з подробиць, що їх наводять Орновський та С.Величко[16, с.576-577], це був похід 1698 року. Натомість той-таки Орновський, прославляючи героїзм слобожан у Ліфляндському поході на початку Північної війни, твердить, що гармат вони в цьому поході не мали[6, с.562]. Документи, що стосуються цього походу, опубліковані в “Матеріалах військово-ученого архива Головного штаба”, теж нічого не згадують про слобідську артилерію[65, с.61, 73-79,80, 83, 88].

А ось щодо важкого Гилянського походу 1725-1726рр., в який було відправлено 1000 слобідських козаків з різних полків, ми маємо свідчення Я.Марковича, учасника походу, про те, що восени 1725 р. проти загонів Тарковського шамхала (князя) діяли вісім гармат регулярних військ і дві гармати слобідських полків[58, с.320-321]. У цьому виснажливому завойовницькому поході, затіяному царським урядом, слобідська артилерія в умовах партизанської війни в порослих лісом горах Дагестану навряд чи змогла досягти якихось значних успіхів. Взяла вона участь і в надзвичайно обтяжливих походах у Крим під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Під час цієї війни козаки слобідських полків зазвичай поділялися між двома арміями: Дніпровською (під проводом Мініха) та Донською (під проводом Ласі)[12, с.203-204]. Відповідно було поділено й похідну полкову артилерію слобідських полків. Усього в 1736 р. виступили 10 гармат з 20 зарядними ящиками[12, с.82]. Ті слобідські гармати, що увійшли до складу армії Мініха, обороняли табір російських військ під Перекопом у 1736 р.[12, с.252], брали участь у поході на Очаків у 1737 р. та на Дунай у 1738 р.[12, с.486] Під час походу 1738 р. при нерегулярних

українських (гетьманських) та слобідських козаках було 12 гармат [12, с.481-187]. Дещо більше інформації є у нас щодо дій слобідської артилерії в кримських походах армії Ласі. В червні 1737 р. армія Ласі здійснила ризикований прорив у Крим в обхід Перекопських укріплень, переправившись на косу Арабатська Стрілка, а потім, через Сиваш, у Крим. Через Сиваш, за даними І.І. Квітки, “переправлялась вплавь конница, а пехота с артиллериею на куфах, а иные пушки казацкия вплавь”[5, с.3]. Так можна було переправляти лише гармати невеликого калібру і ваги, та й то, мабуть, в сполученні з яким-небудь плавучим матеріалом – в’язанками очерету, хмизу тощо. Очевидно, слобідські козаки перебували в ар’єргарді армії Ласі, адже І. Квітка записав у своїй хроніці, що 20 і 21 липня “нападения были татарския съ ариергарду, где и я билъ слободскими пушками и казаками”[5, с.3]. З тим, що татар вдавалося відбивати, згоден і російський військовий історик Байов: ”Это движение Ласи [від Карасубазара до Чонгарської переправи] прикрывалось нерегулярными войсками...Попытки татар беспокоить армию оканчивались неудачею”[12, с.433 - 434]. Слобожани та інші нерегулярні війська відважно і стійко витримали напад великих сил татар і загону яничар із Кафи під час переправи армії Ласі з Криму 21 липня: “после полудня сильное наступление учинили турки и татары на переправе Санзарской [урочище Шунгари, Чонгари] на российской обозь, а потомъ по многой стрельбе пушечной зъ обоихъ сторонъ турки съ татарами отступили предъ заходомъ солнца за часъ”[5, с.3]. У своїй праці Байов підкреслює важливу роль артилерії у відбиванні ворожих атак[12, с.433]. Це була як частина російської польової артилерії, що ще залишалася в таборі, так і козацькі гармати, що разом із слобідськими та гетьманськими військами прикривали армію з тилу. Взагалі в походах фельдмаршала Ласі нерегулярним військам, зокрема слобожанам, постійно доручали важливе і небезпечне завдання прикривати тили діючої армії, особливо на переправах. Так було і в поході 1738р., коли російська армія знову побувала в Криму[12, с.548-552].

В походах 1736-1739рр. слобідські артилеристи виявили чимало мужності, витримки та вміння. Проте ці походи, вочевидь, дорого коштували їм, як і Україні взагалі. Недостача води призводила до загибелі артилерійських коней[12, с.267,282],

хвороби (цинга), підсилені спекою та браком питної води, викошували людей. І.Квітка записав 22 липня 1737р.: “въ вечеру Богъ милосердный помиловаль дароваль пресильный дождь и громъ. И дождевой воды понабирали на всякую потребу и скоть напоили. Попередь отъ бездождия много людей и скота померло”[5, с.3]. Як відомо, не надто блискуче планування бойових операцій російським вищим командуванням призвело до того, що всі жертви виявилися марними – війна закінчилася безрезультатно.

Не легшою для слобожан взагалі і для похідної артилерії зокрема виявилася й остання велика війна, в якій вони взяли участь саме як козацькі формування, Семилітня війна 1756-1763 рр. Докладніше про участь слобожан у цій війні – див. Розділ III. Зауважимо лише, що в поході 1757р. до Східної Пруссії брали участь 10 козацьких гармат (по дві на полк), котрі пересували 50 артилерійських коней. Обслуговували кожну гармату 15 чоловік пушкарів та допоміжного персоналу[63, с.180]. Залпи козацьких гармат пролунали і в ході єдиної великої битви походу 1757р. (під Гросс-Єгерсдорфом), один із харківських пушкарів загинув, відбиваючи атаку ворожої кавалерії[3, с.184]. Але і в цьому поході погане харчування та інші негативні чинники, притаманні далекому походові, призводили до втрати здоров'я та життя артилерійського персоналу, коней, втрати зброї, артилерійських приналежностей тощо.

Але це було вже останнє випробування для слобідських козацьких полків та їхньої артилерії. Після скасування у 1765 р. козацького устрою на Слобідській Україні, а особливо – після остаточної ліквідації татарської загрози гармати міст і містечок Слобожанщини звозили до головного міста новоствореної губернії (згодом намісництва) – Харкова, де непридатні до вжитку були звалені на пустирі поблизу церкви Жон-Мироносиць (тоді – за містом). Кращі гармати вживали для салютів усю другу половину XVIII ст.[45, с.105-106] , а взимку 1796 р. усі гармати було здано на переплавку і вивезено з міста, окрім двох, котрі було встановлено “в виде тумб” біля будинку Дворянського зібрання[45, с.107]. Сьогодні ці дві чавунні гармати стоять поблизу будинку Харківського історичного музею.

Підводячи підсумок розповіді про історію артилерії у слобідських полках, зауважимо, що слобідська артилерія на різних етапах свого існування мала різний кількісний і якісний склад, кілька джерел поповнення (серед яких головним було надсилання гармат і частково боєприпасів із Росії), обслуговувалася спочатку особливою категорією ратних людей – пушкарями, а потім – козацькими артилеристами. Полкова похідна артилерія брала участь у багатьох походах, в тому числі далеко за межами рідного краю. Але головне завдання слобідської артилерії залишалося незмінним протягом усього часу існування полків – захист міст краю від набігів кочовиків, забезпечення більш – менш нормальних умов для мирної праці його населення. Для виконання цього завдання слобідська артилерія докладала чимало зусиль, котрі не були марними.

2.5. Річковий військово-транспортний флот

Як уже згадувалося вище, в степовій та лісостеповій зоні Слобідської України єдиною природною перешкодою на шляху кочовиків були річки Донського та Дніпровського басейнів. Окрім цього, деякі з них могли слугувати шляхами сполучення у XVII – першій половині XVIII ст. Річ у тім, що активне обміління й замулення слобідських річок, спричинене вирубкою лісів, широким використанням водяних млинів із загатами, почалося лише в середині XVIII ст., разом із інтенсивним господарським освоєнням краю[84, с.62, 93], вже безпечно від нападів татар. У більш ранній період декілька слобідських річок були цілком судноплавними. Насамперед це були Сіверський Донець (судноплавний від Белгорода аж до устя)[11, с.3-7], Оскол, Дон та Ворскла. З них перші два сполучували Слобідську Україну з південною Росією та землями Війська Донського, а останні дві – з Лівобережною Україною. Варто погодитися із думкою В.Юркевича, що саме по річкових долинах лівих притоків Дніпра проходили основні напрямки заселення Слобожанщини українським населенням[135, с.21-28].

Але найбільше значення мав усе ж Сіверський Донець, котрий надавав можливість російському керівництву в Белгороді надсилати припаси, людей і зброю

у віддалені гарнізони далеко в степу (Чугуїв, Цареборисів [135, с. 28]). Неподалік від Белгорода, у місці впадіння р.Везениці в Сіверський Донець у XVI-XVII ст. існувала пристань[11, с.4]. Від неї можна було дістатися до Чугуєва за 4 дні, від Чугуєва до Азова за 25 днів (проти течії подорож тривала відповідно 6 і 41 день)[11, с.4]. Важливою транспортною артерією був також Дон – по ньому також сплавляли різного роду запаси, ходили великі річкові судна (будари, струги, дощеники) з військами та товарами. У 1670 р. під час повстання С.Разіна повсталі козаки, що знайшли підтримку на Слобожанщині, дісталися Доном до багатьох містечок Острогозького полку, і Донцем – до міст Маяцька і Цареборисова[48, с.52, 61-62]. Взагалі складається враження, що річкове судноплавство було найбільш розвинуте саме в Острогозькому полку (вочевидь, через наявність на його території великих річок). Мешканці “українних міст” полку в XVII ст. мали виготовляти своїми силами струги для постачання Війська Донського хлібними та іншими припасами, причому число стругів бувало чималим (578 штук у 1675 р [66, с.284]). Ці струги використовувалися і за іншим призначенням - влітку 1681р. 18 стругів відвезли до Азова російське посольство П.Возніцина, що прямувало до Туреччини підписувати мирну угоду[66, с.284].Серед цих суден були й судна з Острогозька[66, с.289-291]. Тогочасні документи, що стосуються посольства 1681 р., містять цікаву інформацію про те, що являли собою ці річкові судна. З цих даних випливає, що типовий великий річковий струг XVII ст. мав 11-14 сажнів у довжину, 2 сажні в ширину, міг взяти на борт до 250 четвертей хліба[76, с.359], менші струги – 8-9 сажнів завдовжки і до 1,5 сажнів завширшки[66, с.284-295].Такі судна мали повністю набірний корпус, що обшивався струганими дошками (звідси виводять етимологію слів “струг”, “дощаник”). Цим струги суттєво відрізнялися від суден типу “дуб” та запорозьких чайок, котрі мали видовбаний з колоди корпус, лише нарощений дошками. Посольські струги були палубними, хоча цей елемент був не завжди притаманний суднам такого типу[66, с.286-287]. Для пасажирів струги мали т. зв. “чердаки”- каюти, від чотирьох на великому до однієї на малому струзі[66, с.287]. Цікава деталь: “чердаки” по закінченні плавання можна було зняти, звільнивши місце для вантажу, і струг з вантажопасажирського перетворювався на вантажне

судно[66, с.289]. На палубі відводилося місце для вогнища, на якому команда готувала їжу, коли обставини не дозволяли зійти на берег[66, с.286]. За попутного вітру на щоглі піднімали вітрило; крім того, на судні було 10-12 пар весел та чимало жердин для відштовхування від берега та від дна на мілині. Керували стругом за допомогою єдиного великого весла на кормі[66, с.286]. Серед різного корабельного начиння стругів згадуються також східці та водоливи (на кшталт ковшів), котрими черпали воду, що потрапляла в трюм[66, с.286-287]. Дерево для стругів або заготовлялося на місці, або привозилося з найближчих лісів[76, с.357], залізо, з якого місцеві майстри робили цвяхи, скоби тощо, було здебільшого привізним (на вищезгадані посольські струги, що перероблялися з вантажних, з Тули надіслали 12 пудів заліза[66, с.289]). Так само могли видаватися з казни і матеріали для конопачення та смола (а їх було потрібно чимало – на 18 стругів, котрі ремонтувалися, пішло 42 пуди конопаті та 40 пудів смоли[66, с.289]). Відомо, що середніх розмірів брянський струг коштував у 1679 р. близько 7 крб.[76, с.357]

Спорідненими зі стругами типами суден були будари та дощаники. Будари (байдаки), великі річкові транспортні судна, що вмщували 50 і більше чоловік, нерідко використовувалися російським військом та українськими козаками в походах другої половини XVII ст. Під час походу військ В.В.Голицина та І.С.Мазепи на Крим у 1689 р. слобідські козаки, що організаційно входили до складу російського війська, везли з собою на возах “великі водні судна”, знищені татарами під час нападу на об’єднане військо в Чорній долині[16, с.370]. Ці байдаки (літописець С.Величко вживає також інший термін – фуркати[16, с.549]), очевидно, мали бути спущені на воду в Сиваші, поблизу коси Арабатська Стрілка. Цілком можливо, що російсько-українське командування планувало здійснити за їхньою допомогою напад на місто Арабат в обхід Перекопських укріплень (по Арабатській Стрілці в Крим ходили запорожці І.Сірка в 1675р., а у XVIII ст. – армія фельдмаршала Ласі в 1737 та 1738 рр.[12, с.426 –430, 548]). Без суден атака на Арабат закінчилася невдачею. Про невдачу частини військ Голицина, відправленої до згаданого міста, пише С.Величко[16, с.370]; І.Орновський уточнює, що у цій експедиції брали участь і слобідські козаки на чолі з Федором Донець-

Захаржевським[6, с.560-561]. У 1697 р. гетьман Мазепа та боярин Я.Долгоруков влаштували похід на пониззя Дніпра, причому їхні судна (серед яких були і 10 стругів, споруджених Ф.Донцем на кошти Харківського полку[6, с.562]) пройшли пороги по повній воді. Наступного року будари з будівельними матеріалами та провіантом знову було спущено Дніпром до фортець Таванськ та Казикермен[16, с.370-371]. Та це був не єдиний випадок, коли слобідські козаки проходили дніпровські пороги: під час російсько-турецької війни 1736-1739 рр., а саме в квітні 1738 р. в Переволочну було вислано по 66 чоловік з Ізюмського та Острогозького полків, і 34 козаки з Харківського, із запасом продовольства на два місяці[12, с.481]. Їхнім завданням було провести на пониззя Дніпра в район Очакова та Кінбурна побудовану в Брянську флотилію невеликих бригантин. Ризикована операція завершилася успішно, хоча брянські бригантини виявилися не надто морехідними[131, с.129]. Зауважимо, що навігація Дніпром в районі порогів завжди була справжнім випробуванням навіть для досвідчених місцевих мешканців, слобожани ж не мали досвіду плавання по таких бурхливих ділянках річок, що ще більше підкреслює важливість подібних, нехай і нечастих, випадків.

Загалом же навігаційний досвід населення Слобожанщини, обмежуючись в силу цілком зрозумілих географічних причин лише плаванням по річках, мав певне значення при заселенні регіону, коли річки являли собою зручні та більш-менш безпечні від кочовиків транспортні артерії як для уходників першої половини XVII ст.[135, с.28, 101], так і для козаків та ратних людей пізніших часів. Цей досвід, що набувався на річках Слобідської України, як ми побачили, міг іноді не без успіху використовуватися при проведенні військово-транспортних операцій на інших водних артеріях (Дон, Дніпро тощо).

2.6. Ручна вогнепальна та холодна зброя

Як відомо, слобідські полки XVII - XVIII ст. являли собою не лише адміністративно-територіальні, але й військові одиниці. Їхнє існування на кордоні зі Степом було доволі вигідне російському урядові, адже козаки перебували на

самозабезпеченні провіантом і фуражем, одягом і зброєю. Саме про озброєння слобідських козаків і піде мова в даному параграфі.

Не секрет, що комплекс козацького озброєння на Україні склався ще в XVI - XVII ст. Щодо Слобожанщини, то тут була наявною певна специфіка вибору озброєння, пов'язана з особливостями служби "черкас" на прикордонні, котра виникла одразу як кінна, а не піша. Загалом же для козацького комплексу озброєння притаманні певні риси, що проіснували протягом усього часу активної військової діяльності козацтва взагалі та слобідських полків зокрема. Головна з них – це те, що козаки, постійно стикаючись із проявами агресії з боку кочового світу, намагалися якнайкраще забезпечитися насамперед вогнепальною зброєю, не дуже розповсюдженою серед кочовиків. Підтвердженням цієї тези є, наприклад, дані Харківського перепису 1660р., котрі демонструють загальну картину озброєння козаків Харківського полку на ранньому етапі його існування. Матеріали перепису, опублікованого В.Юркевичем[134, с.129-173], свідчать про кілька основних моментів. Не може не звернути на себе увагу дуже широке розповсюдження ручної вогнепальної зброї серед козацтва навіть на цьому ранньому етапі існування полку. У першій та другій сотнях "пищали" мали відповідно 99 і 98 відсотків козаків, у третій – 94 відсотки, четвертій – майже 83, п'ятій – 90 і шостій – 88 відсотків[134, с.146-171]. Майже всі козаки, записані як кінні, мали вогнепальну зброю, і навпаки, піші козаки, котрі були в четвертій, п'ятій та шостій сотнях, були озброєні гірше: у четвертій сотні рушниць не було у половини піших козаків, у п'ятій та шостій - до третини[134, с.160-171]. Ці козаки нерідко мали за основну зброю рогатину (про цей вид зброї йтиметься далі)[134, с.160-171]. Цікавий факт: шаблю, без якої, згідно з розповсюдженими поглядами, важко собі уявити козака, мали в 1660р. не дуже багато козаків Харківського полку: від 23% у четвертій сотні до 50% у першій [134, с.160-171]. Схоже, наявність вогнепальної зброї була для переселенців на схід важливішою, і саме рушниці видавав російський уряд раннім переселенцям з України в середині XVII ст.[17, с.367]. Невелика кількість шабель в описі наводить на думку, що решта козаків була озброєна якоюсь іншою зброєю ближнього бою,

необхідною в сутичках з кочовиками. Цією зброєю могли бути різного роду ножі, що, як і списи, нерідко до подібних описів не потрапляли.

Очевидно, характерним для цього періоду існування слобідських полків слід вважати і невелику кількість пістолетів - їх мала лише частина старшини (полковник, полковий суддя, сотник шостої сотні)[134, с.145-146, 168]. Інколи трапляються також “саадаки” - луки з комплектом стріл. У 1660 р. їх мали три рядові козаки Харківського полку і чимало представників старшини: полковник, полковий писар, осавул, хорунжий і сотники всіх сотень, окрім шостої[134, с.146-164]. Влучна стрільба з лука з коня в усі часи була непростою справою, що вимагала тренувань і неабиякого вміння, тому врешті-решт лук в Європі був витіснений як масова зброя спочатку арбалетом, а згодом рушницею. Проте окремі вправні стрільці ще довго використовували цю достатньо далекобійну і безшумну зброю на полюванні та в бою.

Опис 1660 р. демонструє нам стан речей на ранньому етапі існування слобідських полків, пізніші ж документи зафіксували той комплекс озброєнь, що остаточно оформився на початку XVIII ст. Так, у Ліфляндський похід 1748 р. слобожани виступили, маючи вже по одній рушниці, спису та шаблі кожен[124, арк.3-4, 23-30, 39-40], так само було і в пруському поході 1756-1757рр[63, Приложения, с.180]. А ось пістолети, дорога і недалекобійна зброя, так і не стали невід’ємним атрибутом слобідського козака (наприклад, в поході 1756-57 рр. вони були лише у декотрих козаків[125, арк. 7-8, 53-55]).

У 1762-65 рр. у полкових канцеляріях було створено і надіслано до бригадної канцелярії відомості про кількість і якість наявної в усіх слобідських полках зброї. Ці документи доволі точно відображають стан озброєння слобідських козаків у період безпосередньо перед скасуванням козацького устрою Слобідської України у 1765 р. Так, 303 козаки Сумського полку, що з’явилися на смотр, мали кожен по рушниці (з них 161 придатна до вжитку, 144 - непридатні), по шаблі (223 непридатні), і лише 166 пістолів, з яких 69 непридатних[127, арк.3-4]. В Охтирському полку на момент складання відомості наявних козаків було більше, вони мали на озброєнні 1154 рушниці (з них 988 придатних), 1164 шаблі

(придатними з яких визнано 597), і лише 34 цілих і 8 пошкоджених пістолів[127, арк.5-6]. Козаки Харківського полку мали 596 цілих і 198 пошкоджених рушниць, 469 цілих і 325 пошкоджених шабель, 159 цілих і 86 пошкоджених пістолів[127, арк.7]. В Ізюмському полку ситуація була такою: 651 рушниця (з них 91 пошкоджена), 674 шаблі (223 пошкоджені), 467 пістолів (з яких 117 потребували ремонту)[127, арк.8-9]. І, нарешті, на озброєнні козаків Острогозького полку перебували 743 рушниці (230 з них “за ветхостию и расстрелами неспособные”), 750 шабель (з них лише 84 придатні) і найбільша серед усіх полків кількість пістолів – 754 (з них 130 поламаних) [127, арк.10-11]. Викликають інтерес певні характеристики вогнепальної зброї з того ж джерела: згідно з калібром, рушниці поділені на три категорії, причому більшість становить зброя “середніх” калібрів (яких саме – не вказано)[127, арк.17-18]. Крім того, для рушниць Ізюмського та Острогозького полків указано ще одну важливу характеристику: абсолютну більшість складала рушниці “гвинтовочні”, тобто з нарізним стволом[127, арк.8-11, 16-18].

Наведені вище джерельні дані дають змогу зробити певні висновки про реальний стан озброєння слобідського козака XVII – XVIII ст. Основу комплексу озброєнь слобожан як у другій половині XVII, так і в XVIII ст. складала ручна вогнепальна зброя (рушниця). Лук і стріли, що епізодично зустрічаються в XVII ст. на озброєнні деяких козаків, уже не згадуються в джерелах XVIII ст. У ближньому бою слобідські козаки використовували спис (дешева і проста у виготовленні зброя), шаблю (кількість козаків, що мали цю клинкову зброю, вочевидь зростала протягом усього часу існування слобідських полків). Так само зростала й кількість козаків, що мали один або й пару пістолів. Проте джерельні дані переконливо свідчать, що стереотипний образ козака, котрий мав виступати в похід з шаблею, рушницею, списом і парою пістолів, досить рідко підтверджувався реальними фактами. Далеко не кожен козак слобідських полків навіть у XVIII ст. мав бодай один пістоль. Загалом цю неточну і недалекобійну зброю за певних умов цілком міг замінити спис. Про нечасті згадки захисного спорядження, загалом нехарактерного для козацького комплексу озброєння, йтиметься далі. А тепер варто дещо ближче

розглянути згадані вище види вогнепальної і холодної зброї, що перебували на озброєнні слобідського козацтва та старшини, передусім рушниці.

Як відомо, у другій половині XVII ст. ранні типи ручної вогнепальної зброї з гнотовим та коліщатковим замками остаточно витісняються зброєю з простим за конструкцією і достатньо надійним кремінним ударним замком, що з'явився на Сході не раніше XVI ст.[57, с.239]. В задній частині такого замка був розташований курок із затиснутим між губками шматочком кременю або піриту. Зведений курок спирався своєю нижньою частиною на поперечний штифт і кінець зовнішньої (а згодом внутрішньої) пружини. При натисканні спускового гачка штифт звільняв курок, той під дією пружини раптово падав уперед, вдарявся кременем об вертикально розташоване кресало, а викресана в такий спосіб іскра запалювала порох на полиці перед бічним отвором у задній частині ствола. Від цього запалювального заряду займався порох у стволі, і відбувався постріл[98, с.239]. У джерелах з історії Слобожанщини зустрічаються кілька назв зброї з кремінним замком: “пищаль” (загальна російська назва будь-якої ручної зброї, без уточнення її типу[21, с.8]), “карабін” - так в Європі спочатку називали нарізну зброю, в Росії ж – укорочені гладкоствольні або нарізні рушниці, вживані здебільшого в кавалерії[57, с.64], “рушниця” - ручна вогнепальна зброя, звідси і український термін “рушниця”. Були на озброєнні слобожан і “пищалі турецької роботи” – славнозвісні яничарки, у старшини – “съ золотою насечкой, со станком яблоневого дерева съ серебряными обоймицами [кільцями, котрими ствол кріпили до ложі], замокъ и обушникъ [приклад] обложены серебромъ съ чернью”[67, с.104]. Турецькі рушниці, якісної роботи, були легкими та мали гарний бій, спуск у них виготовлявся у вигляді кнопки, а не гачком[57, с.70, 93]. Саме з яничарками на Слобожанщині пов’язане одне непорозуміння, що якимось чином потрапило до кількох узагальнюючих праць з військової історії України. Так, у першому томі “Історії українського війська” І. Крип’якевича та Б.Гнатевича читаємо наступне: “В 1720рр. “чудові” яничарки вироблювали в селі Кубиче коло Башлі на Слобожанщині”[49, с.258]. Те саме в праці Б.Якимовича “Збройні сили України. Нарис історії”: “на Слобожанщині, у селі Кубиче поблизу Башлі виробляли “чудові” яничарки”[137, с.54]. Але даремно став

би читач шукати на найдокладнішій карті Слобожанщини села із загадковими назвами Кубиче та Башля (чи Башлі?) Натомість у відомому щоденнику Я.Марковича можна прочитати, що в одного з дагестанських князів, що мав титул “усмей” і присягнув на вірність російській короні під час Гилянського походу 1726р., “крепкий городок у его [усмея] Башли прозывается, и особливо великая деревня называется Кубиче, от Башли день ходу, в которой многие ремесники и там изрядные янычарки делаются и другие речи”[59, с.57]. Завдяки цій фразі Я.Марковича, яка, очевидно, в спотвореному вигляді і стала основою для непорозуміння, все стає на свої місця: в “селі Кубиче” в Дагестані (а не на Слобожанщині) легко впізнати відомий до сьогодні виробами своїх майстрів-зброярів гірський аул Кубачі, розташований неподалік від населеного пункту Башли. Аул Кубачі на півдні Дагестану здавна славився своєю чудово прикрашеною вогнепальною та холодною зброєю, і не виключено, що декотрі з яничарок, що там вироблялися, могли потрапляти й на Слобожанщину, проте це, звісно, не дає підстав “локалізувати” згаданий аул на Слобожанщині.

Так що яничарки, як і інша складна у виготовленні вогнепальна зброя, на Слобожанщині якщо і вироблялася, то, очевидно, в невеликих кількостях і забезпечити полки зброєю повністю таким чином було неможливо.

Типові ж зразки східної вогнепальної зброї, зокрема тих же яничарок, були легшими за європейські мушкети і рушниці, для них характерна вузька ложа, короткий, часто шестигранний приклад, круглий або гранчастий ствол. Така зброя, як правило, мала кремінний ударний замок азіатського типу[82, с.47]. Зброя східного походження, що потрапляла до козаків, зокрема слобідських, нерідко мала стволи, виготовлені з т.зв. “ствольного дамаску”- штучної булатної криці, виготовленої шляхом зварювання окремих сталевих смужок поперек майбутнього ствола. Так, Федір Шидловський володів на початку XVIII ст. турецькою рушницею “витого железа”[67, с. 104-105], тобто ствол цієї зброї було виготовлено зі ствольного дамаску, матеріалу в’язкого й міцного на розрив, а тому – чудового для вогнепальної зброї[57, с.66, 67].

Окрім зброї східного походження, на Слобідську Україну потрапляли і рушниці з Західної Європи, нерідко чудової роботи. Зрозуміло, що ними володіли майже виключно представники козацької старшини. Так, серед зброї, що належала Ф. та Л. Шидловським, була й “пара снуцарей винтовальных осмериков, шкоцкой работы, осаженных в яблонных деревьях”[67, с.104], тобто дві нарізні рушниці (штуцери, гвинтівки) шотландського виробництва калібром у вісім ліній (близько 20 мм). Взагалі джерела свідчать про широке розповсюдження серед слобідських козаків саме нарізної зброї східного, європейського та російського виробництва (при тому, що регулярні армії того часу озброювалися майже виключно гладкоствольною зброєю). Як відомо, гвинтові нарізи в каналі ствола значно збільшували дальність прицільного пострілу і, зрештою, підвищували влучність стрільби (за даними І.С.Стороженка, якщо гладкоствольний мушкет або рушниця мали дальність прицільної стрільби 300 кроків (щоправда, очевидець XVII ст., І.Посошков, засвідчує, що деякі служилі люди російського прикордоння тих часів рідко влучали в кінного татарина на відстані 10 сажнів; сам Посошков вважав вправним стрільцем того, хто влучить у шапку на відстані 20 сажнів, тобто 42 м[92, с.129-130]), то зброя з нарізним стволом – 800-900 кроків[107, с.51]). Проте ця перевага до певної міри нівелювалася низькою скорострільністю нарізної зброї тих часів, адже при заряджанні гвинтівки XVII - XVIII ст. круглу кулю слід було обгорнути просаленою ганчіркою і заштовхати у ствол сильними ударами шомпола, на що витрачалося втричі більше часу, ніж на зарядження гладкоствольної рушниці[107, с.51]. Саме тому нарізна зброя так довго не приживалася в регулярній піхоті, де за часів панування лінійної тактики скорострільність зброї була далеко важливішим показником, аніж влучність кожного конкретного пострілу. А ось в іррегулярних частинах, серед донських, запорозьких та слобідських козаків, гвинтівки користувалися популярністю, що було обумовлено особливостями рухливої козацької тактики. Але, вочевидь, нарізної зброї європейського чи східного виробництва не могло вистачити для задоволення попиту на таку зброю серед слобідських козаків. Тому подібна зброя вироблялася і в Росії, зокрема, на відомих тульських заводах. Саме звідти на Україну потрапляли, наприклад, “две пищали

винтованные тульского дела..., стволы красного железа с медною насечкою, в ложах у прикладов и у закрышек врезаны кости с раковинами”[67, с.143]. Стволи “червоного заліза” - різновиду ствольного дамаску, виготовлялися зі сталевих смуг або підковних цвяхів, зварювалися поперечно, по спіралі й потім оброблялися кислотами, в результаті чого ствол і мав характерний червонуватий відтінок[57, с.66, 93-96]. Зброя з такими стволами й кремневими замками російського типу з успіхом виготовлялася російськими зброярами XVII ст. (траплялися й комбіновані варіанти – у того ж Л.Шидловського була російська пищаль із турецьким кремінним замком[67, с.143]). За часів Петра I російська військова промисловість загалом перейшла на виготовлення масової, але низькоякісної кремневої зброї – гладкоствольних фузій з замком нідерландського типу. Але випускали російські заводи і зброю спеціально для козацьких військ. Справа в тому, що, незважаючи на виробництво зброї в українських містах (Київ, Львів, полкові центри Лівобережжя)[21, с.6-7,11], попит на неї на неспокійному кордоні зі Степом був завжди надзвичайно великий. Тому на тульських заводах виготовляли у XVIII ст. рушниці для козацьких військ за поданим ними зразком (мабуть, ця зброя вироблялася не в першу чергу, але все ж тут наявний відхід від принципу тотальної типізації вогнепальної зброї, що спостерігався в цей час)[4, с.74]. Згідно з одним цілком імовірним припущенням, рушниці, що вироблялися в Росії для козаків, не мали багнетів, бо у козаків був спис, і мали т. зв. антабки – спеціальні кільця або прорізи в ложі та прикладі для ремня, щоб зброю можна було носити на плечі козакові-вершнику[86, с.50]. Нерідко на російських заводах відбувалося й лагодження ручної вогнепальної зброї слобожан. Так, у 1737 р. харківський полковник Тевяшов отримав від Комісії по впорядкуванню слобідських полків указ про відправку рушниць для лагодження на тульські й інші російські заводи[4, с. 75]. До речі, вартість російської рушниці на Україні у першій половині XVIII ст. складала 2 крб. 26 коп.[4, с.75] Відомо також, що вартість восьми рушниць, захоплених у 1717р. татарами у старшини Харківського полку Г.Ковалевського, складала 17 крб. 29 коп.[114, с.125], тобто в середньому теж дещо більше двох карбованців за рушницю. Зрозуміло, що якісна нарізна зброя східного та

європейського виробництва та ще й багато прикрашена, як уже згадані рушниці Ф. та Л. Шидловських, могли коштувати значно дорожче. Проте дуже широке розповсюдження нарізних рушниць у слобідських полках наприкінці першої половини XVIII ст. (а про цей факт ішлося вище) говорить про те, що за ціною ці, зрозуміло, менш оздоблені зразки зброї були досить доступні для основної маси козаків.

Також не викликає сумнівів і той факт, що серед рушниць слобідських козаків XVII-XVIII ст. завжди траплялися дуже різні екземпляри – від дорогих зразків роботи східних, європейських та російських майстрів до невибагливих і не надто якісних гладкоствольних рушниць – фузій початку XVIII ст. Різними були характеристики цих рушниць, навіть їхній зовнішній вигляд, але основні риси конструкцій залишалися незмінними протягом XVII-XVIII ст.

Пістолі, як різновид вогнепальної зброї з кремнево-ударним замком, як уже згадувалося, ставав усе поширенішим серед слобідських козаків протягом XVII-XVIII ст., проте два чи тим більше чотири пістолі в одного козака зустрічалися нечасто і в XVIII ст. Якщо пістолів було чотири, одна пара знаходилася за поясом, а друга – в так званих ольстрах (прототип кобури), прикріплених до сідла (такі багато прикрашені “саадчики пистолетные” були у Ф.Шидловського[67, с.102-103]). По одній – дві пари пістолів мали деякі представники старшини і заможні козаки (так, Ф. та Л. Шидловські мали по дві пари пістолів нідерландської роботи кожен[67, с.104, 143]). Пістолі слобожан, як і рушниці, мали різне походження, але в XVIII ст. більшість із них були російською зброєю, виготовленою в Тулі, Павлові тощо[127, арк.7-11]. Коштувала пара таких пістолів близько трьох карбованців, тобто пістоль був не набагато дешевший за рушницю[4, с.75,84]. Незважаючи на всі свої сильні сторони (легкість, можливість діяти однією рукою) тогочасні пістолі мали два великі недоліки: низьку влучність і малу далькострієність (кілька метрів). Ці чинники, разом із доволі високою ціною, дещо стримували масове розповсюдження пістолів серед рядових слобідських козаків.

Якщо козацька артилерія постачалася порохом із порохових заводів (див. вище), то кожен козак мав право виготовляти для себе порох в домашніх умовах. Цей

порох, що був дещо нижчої якості за заводський, виготовлявся своєрідним «мокрим» способом. Якщо традиційно складові частини пороху (сірку, селітру та вугілля) подрібнювали та змішували всуху, то козаки, зокрема слобідські, варили порох із водою, увесь час перемішуючи, потім випарювали воду і сушили на сонці[57, с.112]. Цей спосіб мав свою перевагу – при виготовленні порох ніколи не займався від випадкової іскри, як це іноді траплялося при застосуванні «сухого» способу.

Все ж нерідко козаки мусили додатково купувати порох (один пуд якого коштував у 30-х рр. XVIII ст. близько 4 крб.[4, с.82, 84]) Особливо значну кількість пороху забирали сторожові козацькі команди і мисливський промисел[4, с.80]. У похід козаки могли брати і по ½ фунта, і по фунту[124, арк. 23-24, 38] або два фунти [4, с.82] пороху. Іноді в далеких походах козаки мали кожен по фунту пороху, але в обозі були візки з запасом пороху, по три фунти на козака[63, Приложения, с.180]. Говорячи про порох, зауважимо, що гарматний порох, якого було чимало в слобідських містах у XVII ст. (див. вище), не міг використовуватися в ручній вогнепальній зброї через великий розмір порохових зерен. Порох для заряджання рушниць та для підсипки на полицю замка козаки носили в порохівницях та натрусках найрізноманітніших форм: круглих пласких, у вигляді рогу, конічних, кулястих, видовженої краплевидної форми тощо. Ці вироби виготовлялися з рогу, дерева та металу; вони могли мати у верхній частині спеціальну лічку для дозування пороху, що був потрібен на один постріл[98, с.249-250]. Відомо, що натруска (очевидно, простої роботи) коштувала у XVIII ст. три копійки[4, с.84]. До колекції Харківського історичного музею належать дві порохівниці української роботи, що мають доволі розповсюджену серед козаків форму: одна кругла дерев'яна, інша – у вигляді рогу.

Окрім пороху, необхідним був також свинець для виготовлення куль. Кулі цього періоду мали сферичну форму, кожен козак виготовляв їх самотужки, підбираючи по калібру до своєї зброї. Свинець купували на місцевих ярмарках і базарах, де він коштував 8 коп. за фунт[4, с.84], а у XVIII ст. під час війни полки забезпечувалися свинцем із Москви (20-40 куль на козака, 50 на отамана) [4, с.84].

Кулі відливалися в спеціальних кулелійках, зроблених із вогнетривкого матеріалу. Кулелійки могли мати кілька напівсферичних виїмок для заливання свинцю, або складалися з двох частин на шарнірі[98, с.253-255]. Виготовлена в такій кулелійці куля мала “ливарний хвіст” – виступ, що поставав у каналі ливарного отвору. Його інколи не зрізали, стріляючи кулями з “хвостом”[98, с.255]. Кулі відливали не обов’язково із свинцю – інколи використовували також олово[6, с.561]. Готові кулі зберігали в особливому гаманці або мішечку, який носили на поясі поруч із порохівницею. Там же разом із кулями зберігали й запасні кремені для зброї[98, с.255]. Родовище кременю поблизу м. Кам’яне Сумського полку здавна розроблялося місцевими мешканцями, частина видобутої сировини йшла у XVII ст. до Москви, а решта збувалася по містах і селах Лівобережжя та Слобожанщини[103, с.262]. Є дані, що кремінь у XVIII ст. коштував три копійки[4, с.84]. Гарно оброблений кремінь відповідної форми давав багато іскор при стиканні з сталевим кресалом рушничного замка, що виключало можливість осічки.

Відомо, що аж до середини XIX ст. вогнепальна зброя заряджалася роздільно – патронів у сучасному розумінні не існувало. Але винахід у XVII ст. т.зв. ладівниць дещо спростив і прискорив процес заряджання зброї. Ладівниці козацького типу складалися зі вставлених у коробку з дном і кришкою циліндричних спаяних між собою і розташованих в один або два ряди тонкостінних залізних трубочок, в яких знаходилися ладунки – всипана у паперовий мішечок заздалегідь відмірена порція пороху й куля[98, с.256]. При заряджанні зброї козак виймав паперовий “патрон”, розривав оболонку, висипав порох і закручував у ствол кулю. Ладівниці, що належали старшині, прикрашалися сап’яном, металевими пластинами тощо[67, с.102-103]. Звичайна ладівниця коштувала в середньому 15 коп. – значно більше, ніж натруска або порохівниця[4, с.84].

До допоміжного спорядження козацької вогнепальної зброї належали також шомпол (для забивання кулі в ствол; у нарізній зброї заряджання вимагало сильних ударів шомполом, який мав бути міцним, бажано металевим) і крейцар – стрижень з дроту для прочистки цівки (запального отвору), де після пострілу могла накопичуватися кіптява[98, с.246].

Вище вже згадувалося, що незначний відсоток слобідських козаків у XVII ст. був озброєний луком і стрілами. Поодинокі згадки в документах, що стосуються історії Слобожанщини, говорять про луки східного, татарського і турецького типів (“луць кримской, кости черные, береста белы, тетева шолковая”[66, с.212], або ”луць турецкий, рога белые, кибить зеленая, поведена травками золочеными”[67, с.144]. Тут, безсумнівно, йдеться про східні луки складної конструкції, що виготовлялися з дерева, рогу та кістки, які склеювалися між собою для надання луку більшої пружності. Для захисту від вологи лук обтягували берестою, проклеювали і покривали лаком[57, с.21]. Середня частина лука мала назву кібіть, кінці – рога, “костями” називали кістяні вставки, що тримали тятиву[57, с.17].

Азіатський складний лук відрізнявся великою далекобійністю (деякі турецькі луки – до 800 м), легкістю, компактними розмірами, міцністю. Лук носили з лівого боку в спеціальному чохлі, що мав назву налуч (або луб’я)[57, с.19], стріли (до 50 штук)[66, с.212] – в колчані, що підвішувався до поясу з правого боку; для захисту стріл від вологи та механічних пошкоджень у поході колчан закривався особливим чохлам – тохтуем, що виготовлявся з баранячої чи іншої шкіри[66, с.213]. Набір лука і стріл мав назву сагайдак (саадак), і носився він або на спеціальній перев’язі, або на тому ж поясі, що й шабля.

Шабля в слобідському козацькому війську з самого моменту його утворення мала досить значне поширення, адже вона виконувала функцію основної зброї ближнього бою в козацькому комплексі озброєння. Слідом за О.М.Апанович зауважимо, що виробництво холодної зброї було добре налагоджене на Україні, про постачання шабелі або списів з Росії чи з-за кордону інформації немає[4, с.73]. На Слобідській Україні холодна зброя могла вироблятися там, де, з одного боку, були запаси необхідної сировини, а з іншого – досить розвинуте ковальське ремесло. Відомо, що на Слобожанщині аж до початку XIX ст. було мало казенних ковалів[103, с.253-254]. Проте цехове ковальське ремесло розвивалося доволі активно в усіх полкових центрах та деяких інших містах регіону. Так, у 1773 р. у Харківській провінції було 90 ковалів, Ізюмській – 154, Охтирській - 104, Сумській - 156, Острогозькій – 155[103, с.254]. Ще в 1661р. на р. Боровні було знайдено

поклади залізної руди, в 1746р. в Лебедині та Теремках діяли “залізні заводи”, частково на місцевій сировині[103, с.255]; тоді ж в Острогозькому полку діяв залізобудівний завод Я. Корюкова[103, с.255]. Через недостатню кількість власної сировини залізо до слобідських міст надходило з Тули, Єльця, Москви та Уралу[103, с.254]. Всі ці факти говорять на користь цілком реальної можливості місцевого виробництва холодної зброї на Слобожанщині (хоча прямих підтверджень цього поки що не виявлено). Адаже й в інших регіонах України зброярство розвивалося передусім у великих містах, не надто віддалених від покладів залізної руди на Київщині, Чернігівщині, Волині тощо. Українські майстри, що виробляли холодну зброю, здебільшого користувалися східними зразками (виробляючи шаблі турецького типу – зі значно вигнутим широким клинком і піхвами, суцільно обкладеними металом, або іранського типу – з відносно тонким, вузьким і не надто вигнутий клинком і піхвами, прикрашеними лише окремими пластинками)[86, с.9]. Нерідко шаблі монтувалися місцевими майстрами з окремих деталей, приналежних до різних типів: у полковника Ф. Шидловського була турецька шабля з клинком “персицкой работы”[67, с. 105]. Шаблі східної роботи користувалися популярністю завдяки якісним клинкам, що нерідко виготовлялися з булатної криці. Такі міцні та гострі шаблі при згинанні пружинили й рідко ламалися[57, с.36-37]. Зброю з булату могли собі дозволити придбати лише представники козацької верхівки, до рядових козаків вона могла потрапити хіба що як трофей (як, наприклад, у травні 1659 р., коли цареборисівські “черкаси”, розбивши татар на р. Самарі, взяли собі чимало шабель та сагайдаків[1, с.663]). Основна маса козаків озброювалася, вочевидь, шаблями зі звичайними сталевими клинками.

Серед шабель Ф. та Л.Шидловських зустрічається й “сабля черкасская, ножны ящуровые, оправа серебряная позолоченная, украшенная каменьями ы мелкой бирюзой [67, с.105]”. Існують дані, котрі свідчать про те, що шаблі “черкаського дела” (роботи українських майстрів) користувалися неабияким попитом у Росії XVII ст. І.К.Свешніков навіть спробував охарактеризувати окремий тип “козацької шаблі”, відомої у цей час також у Польщі. За його даними, це порівняно коротка, з широким і сильно вигнутим лезом шабля [98, с.229]. Окремі деталі шаблі мали в ті

часи свої назви: ефес – “криж”, клинок – “полоса” або “зерцало”, руків’я – “черен”, прикраси у вигляді дзвоників або металевих пластинок на шабельному поясі – “бряцала”[67, с.104-114]. Ефеси та піхви парадних шабель завжди багато оздоблювалися срібними деталями, позолотою, дорогоцінними камінцями, на клинку іноді робилися насічки або наносилися зображення. “Чорні” (бойові) шаблі мали набагато менше прикрас; часто їх класифікували за оправою піхв – вона могла бути мідною (найчастіше) або залізною[127, арк. 8-18].

Слід зауважити, що шаблі були не єдиним видом клинкової зброї, відомим у слобідських полках. Зрідка до слобожан потрапляла й така зброя, як, наприклад, кортики та шпаги європейського, зокрема, німецького виробництва[67, с.104-105]. Взагалі коротка клинкова зброя (ножі, кинджали), що носилися за поясом (запоясники) або в чоботі (захалявні ножі), дешева, легка й зручна в умовах ближнього бою, мала бути вельми розповсюдженою серед козацтва. Ножі та кинджали українського, польського, турецького, індо-іранського виробництва мали як пряме, так і криве лезо, руків’я робилося, як правило, набірними, опаловими, кістяними, з буйволового рогу або срібними; так само в дорогих екземплярах прикрашалися й піхви[67, с.86].

Зачіпна зброя була представлена у слобідських полках списами та рогатинами. Козацький спис, недорогога (коштував у XVIII ст. 10 коп.[4, с.84]) і дієва колюча зброя ближнього бою, мав значне розповсюдження серед слобідських козаків (судячи з даних джерел XVIII ст., списа не мали лише окремі козаки[124, арк. 23, 30, 38-40]). В джерелах не відображені які-небудь відмінності списів слобожан від запорозьких списів або аналогічної зброї козаків Гетьманщини, котра вироблялася з легкого міцного дерева, мала довжину до 3,5 м, а на кінці – ремінну петлю, щоб можна було утримувати спис ногою[49, с.259]. Наконечники козацьких списів мали ромбовидну або листовидну форму, бували майже плоскими або чотиригранними, інколи маючи поперечину на втулці, аби спис не надто глибоко входив у тіло ворога, щоб його можна було легко вийняти[98, с.236-237].

Зауважимо, що висока посадка в сідлі та короткі стремена, характерні для будь-яких козаків, мали той недолік, що козаки не могли завдавати потужних таранних

ударів пікою, на зразок регулярних кіннотників, що сиділи низько в сідлі й могли притискати піку до боку ліктем[108, с.401]. Проте висока посадка козака надавала змогу вільніше почувати себе в розсипному бою, інколи перехоплюючи спис лівою рукою або обома руках й завдаючи несподіваних ударів.

Нерідко в XVII ст. піші, а інколи й кінні козаки-слобожани використовували рогатину – зброю, котру інколи зараховують як до бойової, так і до мисливської. Рогатина являла собою важкий спис із масивним, але коротшим, ніж у списа держак і довгим, до 60 см, вістрям у формі лаврового листа. Іноді біля втулки був невеликий упор у вигляді перехрестя, що в бою міг використовуватися для стягнення супротивника з сідла[86, с.7]. Таку зброю здебільшого використовували небагаті козаки[134, с.163-164, 167-171].

Захисне спорядження (панцирі, шоломи тощо), загалом нехарактерне для козацького комплексу озброєння, все ж інколи використовувалося в бою представниками старшини, зокрема й слобідської.

Так, у 1660 р. сотник третьої сотні Харківського полку Іван Кривошлик мав панцир[134, с.156]; так само Л.Шидловський володів 11 “пансирями” (кольчугами із плоских кілець) та чотирма місюрками, одна місюрка належала Ф.Шидловському[67, с.105, 143]. Цей обладунок був доволі еластичним і добре захищав від шабель і стріл. Разом із “пансирем” нерідко носили на ручі й поножі – елементи обладунку для захисту рук та ніг. Вони згадуються і в описі майна Шидловських[67, с.105].

Популярним у XVI - XVII ст. типом шолома була вищезгадана місюрка (від арабського “аль-Міср”- “Єгипет”, що вказує на східне походження цього виду озброєння). Цей шолом робився з вигнутого сталевого круга, що прикривав потилицю, та кольчужно-пластинчатої бармиці, що захищала шию. Полковнику Ф.Шидловському належала “мисюрка булатная, бурмичка мелкаго кольца”[67, с.105]. Місюрка непогано захищала голову та шию воїна від шабельних ударів. Дані про застосування козацькою старшиною панцирів знаходимо і у С. Величка: під час Чигиринських походів у 1677 р. полтавського полковника Левенця було “пострілено з янчарки. Він впав з коня, але нешкідливо, бо мав панцир”[16, с.244]. Тобто панцир

спрацював на манер сучасного бронезилета: прийняв на себе вбивчу силу кулі, енергії якої виявилось ще достатньо, аби вибити вершника з сідла. Проте велика вага (“пансир” з додатковими деталями важив не менше 12 кг[13, с.55]) та висока ціна захисного озброєння, разом із вже згаданими чинниками, обумовлювали його незначне розповсюдження серед слобідських козаків XVII-початку XVIII ст. У другій чверті XVIII ст. дані про застосування слобожанами обладунків або шоломів зникають взагалі.

. . .

Отже, військова організація українських переселенців на Слобідській Україні, що набула вигляду слобідських козацьких полків, стала відповіддю на постійні руйнівні напади з боку степовиків (татарських та калмицьких орд), для яких згаданий регіон у другій половині XVII ст. перетворився на серйозну перешкоду на шляху до внутрішніх районів Російської держави.

Слобідський полково-сотенний козацький устрій, започаткований в згаданому регіоні переселенцями з інших регіонів України, безумовно, мав багато спільного з іншими моделями козацького устрою, особливо з внутрішнім ладом Української козацької держави. Це стосується самого полково-сотенного поділу, станового принципу комплектації війська, а також принципу самозабезпечення козака всім необхідним – зброєю, амуніцією, одягом, провіантом. Самозабезпечення могло відбуватися або за рахунок родини самого козака, або покладалося на особливу категорію підпомічників, котрі внаслідок соціально-майнової диференціації козацтва вже не могли самі нести козацьку службу.

Основа системи козацького самозабезпечення – вільне зайняття промислами та безмитна торгівля водночас сприяли швидкому соціально-майновому розшаруванню в середовищі слобідського козацтва наприкінці XVII – в першій половині XVIII ст. (подібні ж процеси характерні і для Української козацької держави). Подібне розшарування призводило до появи козаків, що дуже різнилися за рівнем озброєності, спорядженості та бойової підготовки.

Однією з ранніх спроб зберегти козацьку систему самозабезпечення війська (котра робила слобідське козацтво дешевим і, на певному етапі його існування, дуже вигідним для російського керівництва) слід вважати офіційний поділ слобідського козацтва у 1700 р. на різні за чисельністю та військовими функціями категорії: виборних (компанійців) з одного боку, підпомічників і підсусідків – з іншого. У тому ж руслі йшов розвиток козацького ладу і в Українській козацькій державі.

Заходи російського уряду, подібні до вищезгаданих, давали лише короткотерміновий ефект, адже процес розшарування козацтва, збагачення старшини та частини виборного козацтва і зубожіння решти виборних та підпомічників, втрата частиною з них козацького статусу, а в результаті – падіння боєздатності слобідського козацького війська, тривали аж до 60-х рр. XVIII ст.

Значною відмінністю слобідського козацтва від війська Української козацької держави було безпосереднє підпорядкування слобідського війська російському військовому командуванню (спочатку – белгородському воєводі, згодом – командирові Української дивізії та Військовій колегії). Наслідком цього було надзвичайно широке залучення слобідського козацтва до участі майже в усіх війнах, що їх вела Росія в другій половині XVII – XVIII ст., а також широкі можливості втручання у внутрішній устрій Слобідської України. Ці втручання стали надзвичайно частими у XVIII ст., з початком вестернізації Російської імперії та її збройних сил.

Ще однією суто військовою відмінністю слобідського війська від класичної козацької моделі XVII ст. було значення та питома вага окремих родів військ. З самого початку існування полків основна увага приділялася формуванню легкої рухливої іррегулярної кінноти, озброєної якомога більшою кількістю вогнепальної зброї. Спеціального формування піхоти не провадилося (через специфіку основного ворога та театру бойових дій). Слобідська піхота, котру представляли здебільшого гарнізони фортець та інших укріплень, формувалася за “залишковим принципом” з числа “черкас городової служби” (фактично - міщан) та бідних безкінних слобідських козаків.

Натомість у лісостеповій зоні Слобідської України, де було дуже небагато природніх перешкод на шляху вторгнень кочовиків, першочергового значення набувало мистецтво фортифікації.

Дерев'яно-земляні фортифікації Слобожанщини були представлені двома видами: міськими укріпленнями та суцільними укріпленими лініями.

При побудові ліній за наказом російського командування використовувався російський і почасти європейський досвід побудови подібних укріплень, міста ж здебільшого укріплювалися самими українськими переселенцями згідно зі своїм "черкаским" зразком, що вимагав менше витрат матеріалу, часу та робочої сили.

Типи міських укріплень у слобідських містах загалом еволюціонували від простіших (острог) до більш складних (земляна фортеця з бастіонами).

Незважаючи на певні недоліки, слобідські укріплені лінії та міста-фортеці загалом успішно впоралися зі своєю історичною місією – спираючись на них, протягом XVII - XVIII ст. успішно відбувався процес народного заселення значних територій Слобідської України.

Попри те, що основним родом військ у слобідських полках була кіннота, важливу роль також відігравала артилерія, що поділялася на власне полкову похідну, сотенну та міську.

Згідно з даними, проаналізованими автором, більшість гармат для поповнення слобідської артилерії, так само, як і велика частина запасів пороху та снарядів, постачалися на Слобожанщину з російських міст як у другій половині XVII, так і у XVIII ст., другорядними джерелами поповнення слобідського артилерійського пороху були гармати, привезені переселенцями з України, трофеї та гармати, відлиті в деяких полкових містах регіону самотужки.

Основну свою функцію слобідська артилерія успішно виконувала, відбиваючи напади татар на населені пункти регіону, а також стримуючи їх від масштабніших дій.

Утримання та обслуговування слобідської полкової артилерії здійснювалося на тих самих засадах, що і в Українській козацькій державі; міська артилерія у другій

половині XVII ст. обслуговувалася здебільшого російськими служилими людьми – пушкарями, а згодом перейшла до рук козацької адміністрації.

Авторові вдалося з'ясувати кількісні та якісні характеристики слобідської артилерії, котру здебільшого складали мідні та (у XVIII ст.) чавунні гармати середніх калібрів.

Річковий військово-транспортний флот, що складався з великих вітрильно-гребних суден – стругів, будар, байдаків та човнів, відігравав досить помітну роль у житті тих слобідських полків, на території яких протікали значні водні артерії (Сіверський Донець, Дон тощо), які, відігравали певну роль у заселенні краю у XVII ст., продовжували використовуватися як водні шляхи і протягом XVIII ст.

Автором на основі різноманітних джерел проаналізований комплекс озброєння слобідського козака XVII-XVIII ст., вказано на основні зміни протягом згаданого періоду; доведено, що офіційні реляції, змальовуючи озброєння, що його повинен був мати при собі козак у поході, нерідко були доволі далекі від реального стану речей, котрий, безумовно, зумовлювався матеріальними можливостями того чи іншого козака.

Дисертантом досліджений ступень розповсюдженості тих чи інших видів зброї серед слобідських козаків XVII – першої половини XVIII ст., а також докладно розглянуті деякі основні види вогнепальної і холодної зброї; на архівному матеріалі, що стосується слобідських полків, підтвердилася думка про широке розповсюдження серед козаків XVIII ст. нарізної вогнепальної зброї.

Слобідський козацький комплекс озброєння, що все ж мало чим відрізнявся від загальноукраїнського, виник як противага озброєнню кочовиків, котрі нечасто користувалися вогнепальною зброєю. Для озброєння козаків характерна велика різноманітність зразків зброї різного походження і різної якості; особливо це справедливо для XVII ст. У XVIII ст. постачання слобідських полків зброєю було до певної міри усталено: більша частина вогнепальної зброї надходила тепер з російських заводів, холодна зброя вироблялася на Лівобережній і Слобідській Україні (у великих містах, де було значне ремісниче виробництво).

Слобідські козаки, використовуючи високе сідло та короткі стремена, вміло билися в розсипному строю та так званою “лавою” – довгою шеренгою, котру застосовували й інші козацькі кінні формувань (донські козаки, запорожці XVIII ст. тощо). Козацький спосіб ведення бою включав у себе обстріл ворога з далекої та середньої дистанції (тут ставали в нагоді нарізні рушниці, поширені серед слобожан, принаймні, у XVIII ст.); намагання обійти ворожі війська з флангів та тилу, і атаки невеликими групами (з використанням списа, пістолетів та, на найближчій дистанції та під час переслідування, шабель) розладнаних від постійного обстрілу ворожих порядків. Прямим і досить вдалим запозиченням у кочовиків слід вважати удавані атаки із заманюванням переслідувачів під вогонь регулярної піхоти та артилерії. У разі необхідності козаки застосовували й прямі, інколи неодноразові атаки на супротивника (здебільшого нестійкого, наприклад, татар чи шляхетського ополчення), як це було у бою під Карасубазаром у 1737 р. Зрідка в боях із кочовиками (на відкритій місцевості Південної Слобожанщини) використовувався табір, значно частіше – різноманітні укріплення (башти, острожки тощо). Активно й ефективно слобідські козаки переслідували ворога, що відступав (як у постійних сутичках із кочовиками, так і в боях проти регулярних військ під час Північної, Семилітньої війни), завдаючи ворогові дошкульних втрат, захоплюючи полонених, трофеї тощо.

РОЗДІЛ 3.

БОЙОВЕ ВИКОРИСТАННЯ СЛОБІДСЬКИХ ПОЛКІВ У ВІЙНАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

3.1. Участь слобідських козацьких полків у боротьбі з татарсько – турецькими нападами в другій половині XVII – на початку XVIII ст.

З моменту появи на степовому прикордонні Російської держави в середині XVII ст. спочатку чотирьох, а згодом п'яти слобідських полків їхнім безпосереднім і найголовнішим бойовим завданням була боротьба з кочовим світом, захист населення краю від частих і нищівних нападів степовиків.

Швидкі, маневрені загони азовських, ногайських, кримських татар та калмиків майже щороку нападали на ті чи інші населені пункти Слобідської України, прокопуючи захисні вали, прорубуючи надовби, а потім – палячи й нищачи села та слободи, грабуючи передмістя, захоплюючи в полон десятки, а в ході великих набігів – сотні й тисячі місцевих мешканців, великі стада худоби та інше майно. Татарські набіги рідко тривали більше, ніж кілька днів; кочовики намагалися, швидко пересуваючись (для чого використовувалися 2-3 запасних коня)[15, с.54], сповна використати чинник раптовості, підстергти здобич біля укріплених міст або увірватися в селище[15, с.58-59]. Судячи з сумної статистики татарських набігів другої половини XVII – початку XVIII ст., що її наводить Д.І. Багалій, здебільшого жертвами набігів ставали не боекдатні чоловіки (козаки, міщани, ратні люди), а їхні жінки та діти. Так, в ході великого татарського нападу 1691 р. загинуло та потрапило в полон 400 дорослих чоловіків та 1515 жінок та дітей[11, с.461-462]. Не всі слобожани, навіть знаючи про загрозу татарського нападу, мали змогу або бажання їхати самим та везти сім'ї до укріплених міст, як це передбачалося воєводськими інструкціями, сподіваючись, що татари обминуть їхнє село чи містечко стороною[10, с.6, 14]. У XVIII ст. Воєнна колегія так само розповсюджувала інструкції, інколи дуже докладні, стосовно того, куди тікати населенню “сѣ пожитками и скотомъ”у випадку татарського нападу. Так, в

інструкції від 24 березня 1748 р. для мешканців сіл по р. Сіверському Дінцю такими прихистками мали стати фортеці Ізюм, Тор, Бахмут і фортечки Української лінії[54, с.701-703]. Але, зрозуміло, і в цей час населення не завжди дотримувалося подібних інструкцій, особливо в розпал польових робіт.

Окрім 1691 р., великі та середні набіги на Слобожанщину мали місце також у 1680, 1681, 1693, 1710, 1711, 1713, 1718 рр., у 30-х рр. XVIII ст. тощо, а взагалі татарські напади тривали аж до початку 60-х рр. цього століття[11, с.295, 460-467]. Не меншої шкоди завдавали й дрібні напади маленьких, у кілька десятків чоловік, загонів кочовиків, котрі відбувалися багато разів на рік, незалежно від того, чи перебувала Росія в стані війни з Туреччиною та Кримським ханством, чи ні. Певне уявлення про частоту цих нападів дає той факт, що лише в 1674 р. воєвода містечка Орлова (сьогодні – село неподалік від Воронежа) отримав 17 звісток про наближення татар і калмиків, у 1676 р. – 19, 1677 р.- 15, а у 1678 р. – більше 50 подібних звісток[11, с.254-257].

Зрозуміло, що за таких умов особливого значення набувало безперервне функціонування розвідувальної та сторожової служби, що з'явилася на степовому прикордонні Російської держави ще в XVI ст. (у вигляді т.зв. станичників та сторожів), а в середині XVII ст., з появою слобідського козацтва, зазнала певних змін. Перш за все, на Слобожанщині не склалися як такі вищеназвані категорії сторожів та станичників, притаманні Белгородській лінії[11, с.494-496]. У деяких слобідських містах було по кілька сторожів та станичників (зокрема, в 1670-х рр. по кілька чоловік було в Охтирці, Чугуєві, Мурафі, Богодухові, Салтові, Цареборисові, Балаклії, Валках, Змієві тощо[11, с.494-495]), проте їхня незначна кількість з плином часу ще зменшилася, бо їхні функції перебирали на себе слобідські козаки полкової та городової служби. Їхніми обов'язками були огляд найближчих до міста урочищ, балок, берегів річок та виявлення слідів присутності татар. Прихистком для станичників та слобідських козаків, що виконували подібні ж розвідувальні функції, були в XVII ст. острожки та караульні башти, при деяких з яких були невеликі загони сторожів, що вели спостереження за степом. На деяких баштах влаштовувалися шестисаженні маяки, з яких вартові подавали сигнал про

наближення ворога[11, с.497]. Крім патрулювання прилеглої до міст та ліній місцевості, станичники та козаки-слобожани нерідко їздили для виконання особливих доручень полковників та воєвод на Дон, Лівобережну Україну та вглиб запорозьких земель, ведучи розвідку[11, с.498] в степу. Так, у 1695-1696 рр. охтирський козак Ф.Пододня декілька разів успішно їздив у степ “за Орельские и Самарские вершины”, здобуваючи “язиків”- турків та татар[83, с.116-117]. Цінні розвіддані нерідко отримували від утікачів з татарського полону[9, с.101-102].

Крім сторожів та станичників, тогочасні документи нерідко згадують також “вожів” – провідників-розвідників з числа слобідських козаків, що добре знали степ[11, с.285-290]. Такі вожі з числа козаків Харківського полку супроводжували в 1680 р. до Криму російське посольство В.Тяпкіна та М.Зотова; також слобідські вожі взяли участь у Кримському поході 1689 р[87, с.329]. Такі провідники-розвідники були справжніми майстрами своєї справи – наприклад, за зовнішнім виглядом татарської сакми в степу виявляли кількість ворогів, що йшли в похід.

У XVIII ст. система розвідувальної та сторожової служби на загал залишалася схожою, хоча острожки та дерев’яні башти тепер були замінені т. зв. форпостами (що являли собою дерев’яно - земляні укріплення закритого типу – редути, з казармами та стайнями), на яких позмінно несли варту слобідські козаки з невеликою кількістю регулярних солдат і драгун, а з 30-х рр. XVIII ст. – ще й ландміліція[4, с.137]. Слобідські форпости, що знаходилися здебільшого на південь і південний схід від Сіверського Дінця, розташовувалися на відстані від трьох до дванадцяти верст один від одного, причому з одного мало бути добре видно інший. На форпостах, а інколи – просто на підвищеннях у степу розміщувалися “фігури”-маяки, у XVIII ст. – по три на форпост; вони являли собою обкручені соломою та облиті смолою стовпи або піраміди з діжок. Підпалення сторожею одного маяка означало рух татар до кордонів, двох – татарське вторгнення почалося, трьох – татари напали на форпости[4, с.137]. В середньому форпостна команда налічувала 20-30 кінних козаків того чи іншого полку, залежно від того, де розміщувався форпост. Через погане постачання продовольством, теплим одягом і велику

небезпеку від татар служба на форпостах була нелегкою, нерідкими були втечі козаків з форпостних команд додому[4, с.139].

Для спостереження за місцевістю навколо форпосту висилалися т.зв. бекети – групи по три - чотири козаки, що провадили ближню розвідку. І в XVII, і в XVIII ст. в степах організовувалися близькі й далекі роз'їзди для добування інформації про ворожі наміри. Такі загони, більші за бекети, дотримувалися тактики активної оборони, нерідко самі нападаючи на невеликі татарські загони. Так, у травні 1659 р. загін цареборисівських козаків та донців, що налічував 49 чоловік, розгромив на р. Самарі більший за чисельністю загін татар, зірвавши ворожий напад на Цареборисів[1, с.663]). Але головним завданням роз'їздів було все ж швидко повідомляти про рух орд, аби полкова старшина змогла вчасно зібрати полки для прикриття важливих напрямків. Так, у 1694 р. звістка про наближення татар, вчасно подана вололазькими козаками через харківського полковника белгородському воєводі, дала змогу швидко зібрати Харківський, Охтирський та Ізюмський полки, і татари повернули назад[7, с.60].

Зрозуміло, що так чітко й успішно розвідувально-вартова система спрацьовувала не завжди, і татар доводилося наздоганяти вже коли вони відступали, були обтяжені здобиччю й особливо вразливі. Саме так вдалося розбити ординців харківському полковнику Г. Донцю влітку та взимку в 1679 р. під Рогозянкою, у 1687 р. під Мерефою, його сину Федору – в 1693 р. в Харківському полку[6, с.560-561], тощо. Інколи успіх приходив і до ворога: у 1676 р. десь на півдні Харківського полку кримцям вдалося розгромити “таборь Харковцувъ, и не малий бувъ, такъ тылко два утекли из рукъ”[87, с. 43], а у 1680 р. азовські татари захопили зненацька і полонили біля Торських озер табір балаклійців[87, с.320]. Ще два табори козаків-солеварів були розбиті татарами в 1697 р., при чому втрати слобожан полоненими сягнули 850 чоловік[11, с.464]. Маємо і зворотній приклад: успішного бою табору торських козаків у степу з татарами. 28 травня 1689 р. татари напали на козаків, що везли дрова до Торських солеварень, “и того де табору всякихъ чиновъ люди отъ техъ неприятельскихъ людей отошли боемъ до Торскихъ озеръ въ целости,” про що торський сотник і повідомив чугуєвського воєводу Ловчинова[87, с.331].

Взагалі в тогочасних документах рідко зустрічається факт застосування слобідськими козаками табору для оборони від татар, а ті звістки, що збереглися. стосуються здебільшого району Торських соляних озер і загалом степової місцевості на південь від Сіверського Дінця. Причина цього досить очевидна: козацький табір з возів добре пристосований до умов степу, на більшій же частині території слобідських полків було достатньо міст, містечок, острожків та інших укріплень, де можна було відсидітися від кочовиків, тому потреба в побудові табору була тут набагато меншою. Інколи в лісостепу боронилися інакше: так, в 1642 р. загін “черкас”, що налічував 20 чоловік, висланий белгородським воєводою вартувати на татарських шляхах, було оточено трьомастами татарами. Але козаки, не розгубившись, обгородилися трупами власних коней, що майже всі швидко загинули від татарських стріл, і відбивалися так до ночі, а потім “засіклися” (укріпилися) в найближчому ліску, де билися половину наступного дня, змусивши ворога відступити[74, с.315].

Проте невірно було б вважати, що слобожани, воюючи з кочовиками, обмежувалися лише обороною. Так, у 1657 р. зміївські козаки прохали в своїй чолобитній царя, аби він дозволив їм ходити на татар, що кочують на рр. Самарі та Орелі, бо “часом татари нас беруть, і ми на те не зважаємо, а часом ми татар беремо, і вони на те не зважають, бо на тому Україна почалася”[135, с.31-32]. В той момент уряд Росії, не бажаючи псувати відносин з Кримом, наказав козакам “на татарские юрты не ходитъ и задоров не чинить”[135, с.118, 160], але вже в листопаді наступного року, під час російсько-української війни і союзу гетьмана І.О.Виговського з Польщею та Кримом, охтирські козаки на чолі з сотником П.Степановим успішно ходили в пошук у степи проти азовських та кримських татар, захопивши “язиків”[1, с.630-631. А в середині травня 1660 р. белгородський воєвода Г.Ромодановський послав до Царевборисова стряпчего Г. Косагова, аби той не лише відбив напади татар на це місто і на Тор, але й здійснив далекий похід у степи (в цей час основні сили татар зосереджувалися на Правобережній Україні, і похід Косагова, очевидно, мав зашкодити цій концентрації ординських військ). Для походу було виділено 4074 чол., з них 2787 чол. складали охтирські. харківські,

острогозькі та цареборисівські козаки під загальним проводом охтирського полковника І. Гладкого[2, с.89,112-113]. Уряд приділяв походові неабияку увагу: Г.Ромодановський особисто обіцяв писати до Москви про його хід[2, с.89]. На початку червня загін дістався Чугуєва, і тамтешній воєвода Ієвлев дав Косагову 500 російських ратних людей. 12 червня Г.Косагов писав до Белгорода, що татари, злякавшись його приходу на їхні улуси, втекли на південь, до моря (загін Косагова побував на р. Кринка, притоці Міуса). Через те, що піхота в складі загону почала втомлюватися, а коні – гинути, Ромодановський наказав загону повертатися[2, с.112]. Косагов вислав уперед чугуївців та 800 слобідських козаків на найкращих конях наздоганяти татар, а сам повернув назад. Невдовзі слобожани наздогнали татар на р. Кальміус. Ворога було захоплено зненацька й розбито. В полон потрапили 223 татарина, зокрема, родичі кількох мурз, котрих по поверненні додому було наказано тримати для обміну; козаки захопили також чимало худоби, а також звільнили до 700 полонених росіян, українців та волохів[2, с.112-113].

Зрозуміло, що подібні досить великі походи далеко в степ відбувалися рідко і у XVII ст., а в наступному столітті, коли слобідські полки було перетворено на напіврегулярні підрозділи, козаки мусили забути і про “добичництво”, за допомогою якого раніше слобожани намагалися хоч якось компенсувати ту шкоду, що їм заподіювали кочовики. У XVIII ст. компенсацію за руйнівні татарські набіги вимагав російський уряд у Кримського ханства та Туреччини, інколи використовуючи ці набіги як привід до війни (як це було, наприклад, у 1735 р.[54, с.694-697]).

Але ще в XVII ст. слобідським полкам судилося взяти участь у кількох великих бойових операціях російської армії, зокрема, Чигиринських, Кримських та Азово-Дніпровських походах.

У Чигиринському поході російсько-української армії Г.Ромодановського та І. Самойловича, що відбувся в липні-серпні 1677 р., у складі російського війська, що йшло на допомогу обложеному турками Чигирину, були й 300 козаків Сумського та 1200 – Охтирського полків[40, с.114]. Після того, як ворог був розбитий під Чигирином і відступив, кілька сотень слобожан зі згаданих полків були залишені у

фортеці як частина гарнізону, допомагаючи відбудовувати пошкоджені під час облоги укріплення[40, с.134]. Наступного року, коли під Чигирин вирушило нове 120-тисячне турецько-татарське військо на чолі з великим візиром Кара-Мустафою Кепрюлю, гарнізон міста було поповнено, в тому числі 2200 козаками Охтирського полку та сердюцьких полків. 9 липня загін проскочив до фортеці під носом ворожої армії; забезпечував цю сміливу операцію корпус Г.Косагова[40, с.141]. Взагалі ж у поході цього року взяли участь 13535 полкових козаків-слобожан, а 13360 “черкас городової служби” залишилися охороняти кордони Слобожанщини від татар[129, с.167]. Разом із іншими кінними підрозділами російсько-української армії слобідські козаки билися з ворогом на Стрільниковій горі під Чигирином, у сутичках на переправі через Дніпро, а піхота в складі гарнізону фортеці відважно боронила Чигирин аж до його падіння 12 серпня 1678 р. Як відомо, взяттям Чигирин успіхи Кара-Мустафи й обмежилися – не зумівши розбити російсько-українське військо і зазнавши великих втрат, візир невдовзі відступив. Але важкі та криваві бої під Чигирином запам’яталися слобожанам: у чолобитній острогозьких козаків цареві від 1700 р. вони нагадували про свою службу “подъ городомъ Чигириномъ”[66, с.310-311].

Якщо до початку 80-х рр. XVII ст. Росія дотримувалася здебільшого оборонної стратегії щодо Туреччини та Криму, то, починаючи з часів Кримських походів 1687 та 1689 рр., вона переходить до наступальної боротьби за встановлення власної гегемонії в Північному Причорномор’ї, діючи в співпраці з іншими членами “Священної ліги” разом із Австрією, Венецією та Річчю Посполитою. Активну участь у підготовці та здійсненні Кримських походів узяли й слобідські козацькі полки. Забезпечення 112-тисячного російського війська В.Голицина лягло на плечі населення Белгородського та Сєвського розрядів, зокрема, на слобожан, котрі мали виставити в похід 15 505 козаків (13,5 % від загальної чисельності війська Голицина)[129, с.195]. Об’єднані російсько-українські війська під проводом В.Голицина та гетьмана І.Самойловича виступили в похід, не маючи оперативної бази як такої, крім того, пізні строки початку походу (середина травня) призвели до того, що війська просувалися безводним, курним степом, підпаленим татарами,

страждаючи від спеки та спраги. Фактично без боїв, 17 червня гнане степовими пожежами, відсутністю води та фуражу військо, не дійшовши 220 верст до Перекопу, відступило від р. Карачокрак, повернувши додому[40, с.177-178].

Увесь наступний рік тривала підготовка до нового великого походу на Крим. Неподалік від гирла р. Самари було побудовано Новобогородицьку фортецю, що мала стати оперативною базою для військ В.Голицина та нового гетьмана І.Мазепи. Восени 1688 р. на Колончак та під Перекоп висилалися 1500 козаків Сумського та Харківського полків на чолі з сумським полковником А.Кондратьєвим для нанесення якнайбільшої шкоди ворогові; харківські, сумські та охтирські козаки посилалися в степи палити суху траву (аби забезпечити гарний огляд на багато кілометрів і унеможливити непомітну появу татар в районі розташування козацьких сторож)[82, с.424]. Підготовка до походу 1689 р. вимагала неабияких витрат з боку слобідських полків. Окрім того, що до війська Голицина було мобілізовано майже всіх козаків полкової служби (близько 15 тисяч)[129, с.195-196], слобідські міщани, козаки й селяни мали висилати підводи з запасами як в діюче військо, так і до Новобогородицької фортеці[83, с.35; 87, с.329]. Через те, що більшість козаків полкової служби вирушила в похід, обов'язок охорони кордонів Слобожанщини було покладено на гірше споряджених козаків городової служби, котрих зосереджував в районі Ізюма чугуївський воєвода Ловчинов, вимагаючи присилати йому переважно кінних і добре озброєних козаків[87, с.323-326]. В середині червня 1689р. на збори до Харкова з'явилися лише 200 "черкас городової служби", причому більшість із тих, хто не з'явився, "пошли съ Харькова въ иные города и слободы для работы, чтобъ зимой было чемъ прокормиться"[87, с.328]. Ті підкріплення, що підійшли до Чугуєва (862 острогозьких козаки, 95 харківських козаків та ратних людей), були вислані Ловчиковим патрулювати Ізюмську лінію під керівництвом харківського наказного полковника Г.Могилки[87, с.331] (харківський полковник Г.Донець разом із синами Костянтином і Федором перебував у Кримському поході[6, с.560-561]), відбиваючи невеликі татарські напади. Нелегко прийшлося й козакам-слобожанам в складі війська Голицина. Коли українсько-російське військо підійшло до т.зв. Чорної Долини неподалік Перекопа,

на них напав кримський хан з основними силами татар. 16 травня о 5.00, під час сильної зливи, татари вдарили в тил об'єднаного війська, завдавши чималої шкоди Прилуцькому, Стародубському та деяким російським полкам[40, с.183]. Татар було відбито гарматним вогнем, і вони напали на лівий фланг війська Голицина, де стояли Охтирський та Сумський полки (1500 козаків). Слобожани за допомогою російської артилерії та сердюків відбили напад чисельно переважаючих сил ворога, але при цьому зазнали чималих втрат (142 вбитих, 12 полонених, 563 поранених, тобто ці два полки втратили до 50% особового складу)[40, с.183]. В бою було поранено нуредін-султана та вбито сина каябея Мансура-Кантеміра[40, с.184]. Після цього бою російська та українська кіннота була відведена вглиб табору, котрий було прикрито з флангів та тилу сердюками та солдатами “нового строю”[40, с.184]. Як відомо, і під час цього походу взяти Перекоп не вдалося, і Голицин 21 травня почав відступ, ведучи ар'єргардні бої з татарами. 24 червня похід закінчився, і війська було розпущено.

Аналізуючи участь слобожан в Кримських походах 1687 та 1689 рр., слід визнати, що за екстремальних умов степу їм було нелегко діяти проти великих мас татарської кінноти. Пояснення цього, як і загальної невдачі згаданих походів, полягає в недостатньому досвіді наступальної війни проти татар на їхній території, повільному зосередженні та просуванні війська, недостатньому тиловому забезпеченні (Новобогородицька фортеця, розташована надто далеко від Криму, з роллю тилової бази не впоралася). Варто також відзначити не надто великі воєнні таланти головнокомандуючого об'єднаною армією, і те, що не вдалося використати Дніпро як транспортну артерію для постачання військ (сталося це через наявність низки турецьких фортець в пониззі Дніпра). Саме проти згаданих фортець було спрямовано основний удар Дніпровської армії Б.П.Шереметева та І.С. Мазепи протягом Дніпровського походу 1695 р., що планувався як відволікаючий маневр, що мав забезпечити успіх облозі Азова регулярними військами Петра І. Знову, як і під час Кримських походів, населення Слобідської України мало забезпечувати провіантом, погоничами та фуражем полки, що йшли на Азов, війська, що вирушали в похід по Дніпру[87, с.336-337], а також виставити в поле частину козаків полкової

служби. що ввійшли до складу війська Шереметева. Як відомо, “допоміжний” похід 100-тисячного війська Шереметева та Мазепи виявився успішнішим за Азовський похід Петра I, і славу взяття турецьких фортець Казикермен, Мустрит-Кермен, Мубарек-Кермен та Іслам-Кермен розділили й слобожани (зокрема, сотні Острогозького[66, с.310-311] та Харківського полків на чолі з полковником Ф.Донцем[6, с.561-562]). Слобожани взяли участь і в підготовці наступного року другого Азовського походу (зокрема, в слобідських полках було закуплено та відправлено для забезпечення Азовської армії Петра I 500 волів та 1500 баранів[31, с.169]; слобожани, здебільшого з Острогозького полку, взимку 1695-1696 рр. взяли участь у побудові у Воронежі першого російського флоту з лінійних кораблів та галер [31, с.169]).

Частина слобідських козаків взяла участь і в не надто результативних Дніпровських походах воєводи Я.Ф.Долгорукова та гетьмана І.С.Мазепи у 1697 та 1698 рр., не раз схрестивши шаблі з татарами під Казикерменом та Таванськом[6, с.560-562] (новою фортецею, збудованою російським урядом замість Мустрит-Кермена), в той час як решта відбивала набіги татар на села та слободи Ізюмського та Харківського полків. Відносний мир на прикордонні настав лише з підписанням влітку 1700 р. Константинопольського миру Росії з Туреччиною, потрібного Петру I для того, аби розпочати нову велику війну на півночі.

3.2. Участь слобідських козацьких полків у бойових діях на початку Північної війни (1701-1702рр.)

Як відомо, початок XVIII століття пройшов під знаком боротьби за гегемонію як у Західній (Війна за іспанську спадщину), так і у Східній Європі (Північна війна). У останніх роках XVII ст. намітилася зміна основного вектора зовнішньополітичної активності Російської держави, очолюваної енергійним царем Петром I, який, запустивши механізм модернізації та вестернізації Росії, прагнув водночас територіальної експансії (коштом прибалтійських володінь могутнього Шведського

королівства). Боротьба зі Швецією, навіть за умов участі Петра I у Північному союзі з Данією та курфюрстом Саксонії Августом II (водночас королем Речі Посполитої), вимагала від Росії напруження усіх сил і концентрації якомога більшої кількості найбоєздатніших військ на основному театрі воєнних дій, яким на початку Північної війни стала Прибалтика. Тому разом із нещодавно створеними регулярними солдатськими та драгунськими полками проти шведів була відправлена і значна кількість іррегулярних підрозділів, зокрема усі п'ять слобідських полків.

Існує достатньо підстав для того, щоб переглянути досить давно існуючу, але недостатньо аргументовану думку про іррегулярну кінноту (до якої у Росії, окрім козаків, входили також загони калмиків, татар, башкір і т.ін, озброєні, як правило, гірше за козаків, як про другорядну силу, менш вартісну на полі бою. Об'єктивно оцінюючи сильні та слабкі риси слобідських козаків-учасників Північної війни (яких російський уряд розглядав виключно як кінноту, на відміну від середини XVII ст. - часу розквіту козацької піхоти), слід відзначити, з одного боку: досить слабку дисципліну, відсутність навичок дій у строю (ці риси притаманні будь-якій нерегулярній кінноті), прив'язаність до домівок, господарства (що впливало з самої системи комплектування козацького війська і, зрозуміло, вело до негативного ставлення козаків до далеких походів, у яких вони починають брати участь саме у даний період)[62, с.22-23].

Проте ці негативні моменти компенсувалися значним бойовим досвідом козаків (хоч і здобутим за дещо інших умов), кращим за будь-яких регулярних кавалеристів умінням верхової їзди і бою у розсипному строю[108, с.334] і , що також досить важливо, кращим за якістю кінським складом[4, с.89].

Тому, особливо у перші роки Північної війни, іррегулярна кіннота, в тому числі і слобідські полки, надавали значну допомогу ще досить слабо навченим регулярним полкам, провадячи розвідку і ведучи рейдову війну на комунікаціях ворога (надзвичайно важливий, хоча інколи недооцінюваний вид стратегічно непрямих дій[55, с.367, 567], який веде до знекровлення і послаблення армії супротивника без прямого бойового контакту основних сил).

Аналізуючи безпосередньо бойові дії за участю слобідських козаків у Прибалтиці у перші роки (1701-1702рр.) Північної війни, відмітимо, що слобідські полки (Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський та Острогозький), очолювані, відповідно, полковниками А.Кондратьєвим, І.Перехрестовим, Ф.Донцем, Ф.Шидловським та Ф.Куколем, прибули на вищезгаданий театр воєнних дій не раніше 5 липня 1701р.[65, с.1] Загальна кількість козаків у полках становила 3000 “виборних козаків” або компанійців. Порівнюючи цифри по полках, відзначимо, що за грамотою Петра I Харківському полку від 28 лютого 1700р. (подібні грамоти отримала і решта полків Слобожанщини) кількість компанійців точно визначалася: їх мало бути спочатку 800, а згодом 850 чоловік[114, с.64]. Відомо, що козаків Харківського полку у похід виступило 620 чол., або 73% виборних козаків, Охтирського-750 чол., або 91,5%, Сумського-1030 чол., або 84%, Ізюмського-250 чол., або 100%, і Острогозького-350 чол., що також становить 100% особового складу[65, с.77]. Отже, 1701 року відбулася майже повна мобілізація Слобідських полків (слід враховувати також певну кількість підпомічників, які виконували допоміжні функції, а принагідно слугували у якості резерву-наприклад, до серпня 1701р. Ізюмський полк поповнився майже на 100 козаків[65, с.77], вочевидь, за рахунок підпомічників.

Бойове використання козацьких полків у цей час визначалося як, власне, їхньою специфікою, так і тією своєрідною стратегією, якої дотримувалися Петро I і головнокомандувач російськими військами, розташованими поблизу північних кордонів Росії, Б.П.Шереметев, які прагнули шляхом спустошення житниці Швеції - Ліфляндії – підірвати економічну і військову міць держави Карла XII. У цих діях російського війська (які мало чим відрізнялися від поведінки будь-якого іншого агресора –“и посылал генерал-фельдмаршал ратных конных людей на все стороны, мызы и деревни жечь, их шведских людей Чухну и латышей приказано рубить и в полон брать”[35, с.194], тому намагання деяких радянських істориків представити походи Шереметева у Прибалтику як ”визволення місцевого населення з-під шведського ярма”[133, с.139] здаються надуманими і доволі тенденційними), а також у знищенні невеликих шведських загонів значну роль відігравала іррегулярна

кіннота (калмики, татари, помісна кіннота, козаки з Гетьманщини і слобідські полки).

Подібну роль слобожан чесно визнає Є. Альбовський, зауважуючи, щоправда, що “приказание было отдано Шереметевым; козаки только являлись ревностными исполнителями его и детьми своего века, который иного способа ведения войны и не знал”[3, с.101]. Відомий український панегірист початку XVIII ст. Орновський у своєму творі “*Bogaty wiridarz*”, присяченому харківському полковникові Ф.Донцю, оповідає про знищення більш ніж 600 поселень і миз лише у 1701 році [6, с.562] (сама цифра може викликати певну недовіру, але масштаб руйнувань справді був значним). Відомо, що на початку січня 1702р. Ф. Шидловський зі своїми козаками зруйнував дощенту містечко Агу, спаливши також багато сіл Дерптського повіту[65, с.88].

Але, зрозуміло, подібними діями військова активність слобідських козаків не обмежувалася. На початку вересня 1701р. усі п'ять полків брали участь у першому значному поході російських військ, очолюваних сином Б.П. Шереметева – Михайлом, “за свейский рубеж”. Загін М. Шереметева налічував понад 11тис.чоловік[85, с.75], в тому числі 2686 слобідських козаків[65, с.77], тобто близько 24%. Військо М. Шереметева 14 вересня (за ст. стилем) 1701р. оволоділо мизою Рапін, розташованою серед боліт, котру обороняв загін майора Розена чисельність 800 чоловік з двома гарматами[108, с.334]. Успішні дії іррегулярних військ унеможливили відступ шведів, з яких, за їхніми джерелами, врятувався лише один офіцер. Перемогою закінчився також бій під мизою Рігве, яку захищав загін капітана Нолькена у 200 чол.[108, с.334].

Подібні, здавалося б, невеликі бої зі шведами загартувували новостворені російські регулярні полки, які діяли у тісному контакти з іррегулярною кіннотою.

Під час вересневих боїв слобідські полки зазнали і певних втрат і в людях: за даними по чотирьох полках, що наведені у “Похідному журналі” Б.П.Шереметева, було вбито і поранено 13 чол., з них 3 сотники[65, с.79] (інформація про втрати Харківського полку відсутня). Відомо, що за вищезгадані бої та інші, менш значні

сутички зі шведами, слобідські козаки, окрім захопленої здобичі, отримали від уряду грошову винагороду[6, С.562].

Наближення зими традиційно означало для козаків закінчення кампанії. Б.Шереметєв, прагнучи залишити при собі якомога більше кінноти, прийняв компромісне рішення - більша частина “слобідських черкас” - 3636 чол. (очевидно, враховані і виборні, і підпомічники)[65, с.82] були відпущені додому “за безлошадством”. Водночас у таборі під Псковом залишився майже увесь Ізюмський полк (вочевидь, він виявився найкраще екіпірований і забезпечений) і спеціально відібрані компанійці на найкращих конях з інших полків - усього 950 чол. на чолі з Ф.Шидловським “для того, что он их всех лучше и заобычнее” - писав Шереметєв царю, пропонуючи відпустити інших слобожан по домівках[22, с.137].

Збірний загін Шидловського брав активну участь у нападах на шведські володіння (внаслідок бойових та небойових втрат чисельність загону невдовзі зменшилася до 908 чол.[65, с.73]. Дорого мала обійтися слобожанам і участь у першій для російської армії після Нарви битві з досить значним шведським корпусом А.-В. Шліпенбаха під мизою Ерестфер у перших числах січня 1702 р.

Іррегулярні війська (козаки загону Шидловського, чотирьох городових полків Гетьманщини та двох компанійських), що налічували кілька тисяч чоловік, разом з драгунами оточили і знищили шведський передовий загін, і далі, відправлені на пошуки основних сил шведів, раптово виявили їх не у чотирьох, як вважав Шереметєв, а у семи милях від Дерпта[109, с.73]. У першій фазі бою 29 грудня російські драгуни, що спішилися, прикриті козаками з флангів, деякий час трималися проти переважаючих сил ворога, але невдовзі були змушені відступити, зазнаючи значних втрат. Лише своєчасний підхід основних сил Шереметева на допомогу своєму авангарду, який тепер зайняв місце на лівому фланзі ордер-де-баталії і створена таким чином чисельна перевага росіян, а також активні дії їхньої артилерії впродовж чотирьох годин призвели до поразки шведів. Відступаючого ворога переслідувала козацька кіннота. За російськими даними, шведи втратили до 3 тис. чол. вбитими, було захоплено 366 полонених і 4 гармати[36, с.40-41]. Втрати у

війську Шереметева склали до 1 тис. чоловік, з яких основна частина припадає на втрати авангарду - драгун і козаків, у тому числі слобідських[36, с.41].

Після Ерестфера полки з Лівобережної України (окрім двох компанійських) повернулися додому[75, с.254]. Слобідські ж козаки загону Шидловського ще встигли взяти участь у другому значному бою корпусу Шереметева зі шведами - під Гумельсофом, 17-18 липня 1702р. Битва розвивалася за тією ж схемою, що і попередня: знову авангард складали козаки і калмики разом із трьома драгунськими полками, які, необачно відправлені Шереметевим переслідувати відступаючи рештки шведського авангарду, спочатку захопили стратегічно важливу переправу через р. Ембах, але потім, вступивши в бій з основними силами Шліпенбаха (до 7 тис. чол.), ледь уникли повного знищення[35, с.187-189] і зазнали великих втрат у людях (було також втрачено п'ять гармат драгунських полків; козаки ж, спеціально наголошує Орновський, брали участь у поході 1702 – 1702 рр. без артилерії[6, с.562]. Лише кілька підкріплень, вчасно надісланих Шереметевим, допомогли виправити ситуацію і завдати поразки шведам, чия піхота була фактично знищена. Переможцям дістались 15 гармат, більш ніж 300 полонених. Загальні втрати сторін, наскільки можна судити перевищували втрати під Ерестфером[36, с.44-45]. Після зруйнування Гумельсофа, Марієнбурга і розорення навколишньої місцевості похід Шереметева закінчився (25 серпня 1702р.). Заслуги слобожан були відзначені; зокрема, за цей переможний для росіян бій зі Шліпенбахом Ф.В.Шидловський отримав срібний значок (на зразок невеличкої булави) з визолоченим набалдашником[67, с.3].

Фельдмаршал писав царю, що “больше того быть невозможно...в конец изнужились крайне, обесхлебели, и обезлошадели, и отяготились по премногу как ясырем так и скотом, и пушки везть стало не на чем”[85, с.79]. Згідно з резолюцією Петра I слобідські полки мали бути відпущені додому після великого походу, що і було виконано: восени 1702 р. козаки збірного загону Ф. Шидловського повернулися додому[20, с.49].

Так закінчився перший далекий похід слобідських полків, які впродовж року активно і не без успіху (за умов грамотного їх використання) воювали проти хоч і не

надто численних, проте добре навчених і екіпірованих регулярних військ Шведського королівства, виявивши увесь спектр притаманних іррегулярній кінноті якостей.

3.3. Бойові дії на Слобідській Україні під час Північної війни (1708-1709 рр.)

На самому початку Північної війни слобідські полки вперше воювали далеко від своїх домівок (на Балтійському театрі воєнних дій) проти регулярної армії Шведського королівства, а вже у 1708-1709 рр. основні бойові дії між збройними силами Швеції та Росії розгорнулися або у безпосередній близькості, або і на території Слобідської України (взимку 1708-1709рр.)

Після важкого, виснажливого походу 1701-02рр. слобідські полки протягом кількох років не брали участі у бойових діях російської армії проти шведів. Наприкінці 1707 року почалося відоме повстання донських козаків під проводом отамана К.Булавіна. Повстання зачепило південний схід Слобідської України: район Тора-Маяцька та Бахмута, частину території Острогозького полку (у зв'язку із загрозою Воронежу і Воронежському флоту острогозький полковник Тевяшов з полком охороняв даний район разом із російським регулярним військом[88, с.466]. Вглиб території Слобожанщини повстанці не пройшли – їх зупинили енергійні дії каральних підрозділів князя В.Долгорукого, до яких мав приєднатися Сумський полк, а також бригада Ф.Шидловського (Харківський та Ізюмський полки). Щоправда, повстанський загін Драного не допустив приєднання Сумського полку, що зупинився обозом за р. Валуйкою, до основних сил: через недостатню пильність сторожі полк було захоплено зненацька на світанку 29 травня 1708 р. і розгромлено – загинув полковник Андрій Кондратьєв, полковий хорунжий та принаймні троє сотників; за словами очевидців полк втратив до половини свого складу, повстанцями було захоплено також увесь обоз, коней і полкову артилерію – 4 гармати[88, с.703-705]. Після цього бою повстанці, які теж зазнали відчутних втрат,

розорили частину Ізюмського полку, до них приєдналися жителі міста Ямполь; Ф.Шидловський просив уряд не забирати у нього козаків, бо тоді неможливо буде захищати територію полку, у якому і так уже “шатость являецца”[88, с.781-782].

Другого липня 1708 р. бригада Шидловського разом із Полтавським полком, драгунськими полками Ушакова і Кропотова розгромила у кількагодинному кривавому бою об'єднаний загін отаманів С.Драного та С.Безпалого і запорожців, що приєдналися до повстаннях[88, с.676-677]. В подальшому слобожани продовжували виконувати малочесні каральні функції; полковники Тевяшов, Осипов та бригадир Шидловський через своїх агентів збирали розвідувальні дані про обстановку на Дону, на Запорожжі і т. ін[88, с.867, 774]. Після загибелі у липні 1708р. К.Булавина повстання пішло на спад, і восени 1708р. основні сили повстанців були або знищені В.Долгоруким, або перейшли з отаманом І.Некрасовим на Кубань, звідки засилали окремі загони на територію Війська Донського[94, с.126, 131]. Саме за активну участь у придушенні Булавінського повстання Ф.Шидловський здобув у липні 1709 р. чин генерал-майора [90, с.283]. Не встигли закінчитися криваві події на Дону та Слобідській Україні влітку 1708р., як восени того ж року Лівобережна Україна перетворилася на основний театр воєнних дій між російською та шведською арміями. Доволі несподіваний вступ армії Карла XII в Україну, його союз із гетьманом Мазепою, бурхливі події, спричинені цим у Гетьманщині, здобули не надто значний відгук у слобідських полках, що займали певне місце у політичних планах І.С.Мазепи (вони мали увійти до складу Української козацької держави). Слобідська старшина, не надто вагаючись, вирішила за краще дотримуватися традиційної проросійської орієнтації, прийнявши до відома пропагандистські маніфести царя; населення теж ставилося до подій у сусідній Гетьманщині доволі індиферентно. Щоправда, перебільшувати ступінь відданості слобожан ідеї союзу з Москвою теж не варто (наприклад, син білопільського сотника С.Куколя, Федір, служив у канцелярії гетьмана Мазепи, залишаючись у шведсько-українському таборі до самої Полтавської битви[114, с.418]; на роздуми наводить і випадок з жителями Водолаги, які у 1711 році охоче

перейшли на бік П. Орлика та його союзників – татар, за що були пізніше жорстоко покарані[3, с.101]).

Зі вступом Карла XII на територію Гетьманщини Слобідська Україна, зокрема район Суми-Михайлівка-Лебедин, стає головним районом квартирування російської армії (з листопада 1708р.), забезпечуючи її провіантом і фуражем (наприклад, Ф.Шидловський за царським указом мав зібрати з міст і сіл Харківського полку житнього борошна і сухарів на три місяці для 4 тис. чоловік, а також заготувати овес для 4 тис. Коней[133, с.345]). Міста Слобідської України укріплювалися, до них вводилися російські гарнізони. Найкраще вдалося укріпити Охтирку – фортеця мала правильну конфігурацію, 6 бастіонів і 6 веж, оточених глибоким ровом[73, с.51]. Дві зімкнуті огорожі (замок та місто з земляним валом) мали Суми, три огорожі – Лебедин, де протягом грудня 1708 року розміщувалася ставка Петра I [73, с.59-60]. Було реконструйовано та розширено Харківську фортецю, яка тепер мала 5 бастіонів і велике передмістя – форштадт – з 6 вежами[6, с.31]. Проте більшість міст і містечок Слобідської України залишалися доволі слабко укріпленими, мали одну, рідше дві зімкнуті огорожі; бастіони були відсутні, а основна лінія оборони являла собою земляний вал з частоколом (“острог”), або дерев’яні стіни та неглибокий рів[73, с.49-61].

Тому, відбивши перші, розвідувальні спроби рейдів на територію Слобожанщини (напад полковника Дюккера на Недригайлів 30 листопада 1708 року, коли шведи задовольнилися спаленням передмістя) [133, с.329], жителі краю мало що могли протиставити основним силам армії Карла XII. Під час походу по Слобожанщині шведи зіткнулися з партизанськими діями місцевого населення, названими радянською історіографією “народною війною проти шведських загарбників”[133, с.345]. Постає питання: яку ж роль у цій “малій війні” відіграли слобідські полки, а також мешканці міст і сіл Слобідської України?

Тут слід враховувати помітну тенденцію до збільшення власних успіхів та ворожих втрат в офіційних російських джерелах того часу, а також у мемуарній літературі - як при описі дій регулярних військ, так і дій загонів козаків, калмиків тощо (наприклад, російські дані про шведські втрати при облозі Полтави – 6 тис.

чол. – перебільшені, адже джерела з шведського табору одноголосно заявляють, що облога велася доволі мляво[112, с.88-90]). Перебільшення ворожих втрат, окрім усіх інших, звичайних у подібних ситуаціях чинників, пояснювалося у випадках з діями іррегулярних підрозділів і обіцянкою Петра I платити за захоплених у полон або вбитих шведів від 2 тис. крб. за генерала до 3 крб. за рядового[89, с.284].

Все це змушує дослідника даного питання ставитися з певною недовірою до існуючих цифр, які відбивають успіхи козаків та партизан (до районів, де точилася справжня, а не вигадана партизанська війна проти шведів, в першу чергу слід віднести саме Слобожанщину і прилеглі райони Гетьманщини взимку-навесні 1709 року)[51, с.21-22]. Спробуємо ж, враховуючи все вищезгадане, коротко визначити причини, хід та наслідки участі козаків та іншого населення Слобідської України у подіях кінця 1708 – початку 1709 рр.

Основною передумовою активного спротиву населення Слобожанщини армії Карла XII у масштабах, відмінних від епізодичних спалахів незадоволення у Гетьманщині восени 1708р., стала цілком помилкова оцінка шведським генералітетом жителів регіону на схід від країни їхнього союзника, гетьмана Мазепи, як беззаперечних ворогів, і думка про вступ на їхню територію 27 січня 1709 року як про вступ до Росії, тобто на ворожу територію. А поведінка скандинавів на російській території була відповідною: спалення міст, знищення населення за найменшу спробу спротиву. В ході походу Карла XII по Слобожанщині (з метою прориву на Москву), який довелося припинити через раптове потепління і ранній розлив річок (13-14 лютого), шведи зробили не дуже вдалу спробу знищити розквартирований між Городнею і Краснокутськом корпус К.-Е. Ренне (10 драгунських полків): бій 11 лютого закінчився з досить значними втратами з обох сторін, Ренне відступив[109, с.298]. Після початку відлиги шведи почали відхід з району Коломак-Краснокутськ, спаливши під час відступу Краснокутськ, Коломак, Колонтаїв, Котельву, Мурафу, Куземин, Городню, Олешню, Рублівку, а також чимало сіл і слобід (Хухру, Сінне, Козіївку, Вільшану та ін.)(114, с.50, 102, 186, 207]. З наведених даних видно, що дуже сильно постраждав Охтирський полк (хоча сама Охтирка, добре укріплена і зі значним гарнізоном, не постраждала; крім того,

спалення шведами деяких міст не слід розглядати як цілковите їх знищення – частково вціліли фортеці у Колонтаєві та Рублівці, повністю – у Недригайлові)[73, с.56, 59]. Але загалом масштаб руйнувань був дуже значним: з 13 сотенних міст Охтирського полку під час походу шведів постраждали 10, з них 5 було пізніше побудовано заново[73, с.51-58].

Відмітимо, що практично жодне зі згаданих міст, окрім Олешні з її російським гарнізоном, не чинило шведам значного опору, розуміючи його безглуздість – населення або тікало з міста, або намагалося домовитися зі шведами (як це зробила старшина в Котельві)[114, с.92]. Але спроба шведів залякати місцевих мешканців, так само як і в Польщі (і на противагу Саксонії, де нормальне ставлення до місцевого населення у 1707р. цілком виправдало себе), призвела до беззаперечної підтримки населенням росіян і до нападів окремих загонів козаків і селян на шведських фуражирів, обози і т.ін. Ці напади, лише опосередковано спровоковані російським керівництвом, слід відрізняти від дій загонів, що склалися з козаків-компанійців слобідських полків.

Відомо, що вони брали участь у “малій війні “ проти шведів: за свідченням Лаврентія Шидловського (небожа бригадира Ф.Шидловського, у 1708 р. – наказного полковника Харківського полку), козаки під його командуванням билися зі шведами під Веприком та Опішнею[67, с.246]. Найвірогідніше, бої під Веприком – це події останнього тижня 1708р., коли всі наявні козаки корпусу Ренне прикривали відступ російських драгун від Веприка на Лебедин, ведучи перестрілку з головними силами Карла XII, що наступали, а потім кілька днів продовжували тривожити шведів, які блокували містечко, змусивши короля викликати на допомогу регулярним шведським полкам козаків Мазепи, які мали відбивати напади дрібних загонів козаків, калмиків та волохів царя Петра I. Про бої під Опішнею маємо такі дані: 22 січня 1709 р. Петро I писав Меншикову: “ Укрепя Ахтырку ...також потрудитца добрую партию послать, чтоб меж короля и Крейца шаталась и вред неприятелю, купно с черкасы, чинила“[90, с.41]. 27 січня Карл XII навалюю атакою зайняв переправи через Ворсклу, залишивши у Котельві та Опішні невеликі гарнізони (так званий перший бій під Опішнею, в результаті якого було відкинуто російські

війська)[133, с.346]. Участь слобідських козаків найбільш вірогідна у другому бою під Опішнею – 30 січня (якому передувала розвідка козацьким загоном), коли містечко було взяте загоном полковника Яковлева[133, с.346], незважаючи на відважну оборону невеликого шведського гарнізону на чолі з полковником Таубе. Протягом слобідського походу шведів напади на окремі невеликі підрозділи, фуражирів, кур'єрів з боку козаків тривали. Єпископ Філарет наводить неповний, за його словами, список козаків (швидше старшин) Сумського полку, що брали участь у боротьбі проти шведів. Тут фігурують сотники: сотні Верхньої Сироватки Максим Нерода, сотні Нижньої Сироватки Прокіп Тихонов, сотні Сумської Ворожби Грицько Лобода, першої сотні міста Суджі Трохим Яковлев (і хорунжий цієї ж сотні Процик Федорович), сотник другої сотні міста Суджі Михайло Яковлев[114, с.329]. Не припинилися напади на шведів і після повернення Карла XII на Лівобережжя і початку облоги Полтави – наприклад, 12 квітня Меншиков послав із Богодухова 30 місцевих козаків, які успішно взяли “язиків” із шведського табору[133, с.413]. Частим явищем стали викрадення коней у шведів (26 квітня та 15-17 травня було викрадено близько 1500 коней)[133, с.414]. Мали місце і напади на союзників Карла XII – запорізьких козаків. Подібні до вищезгаданих дії слобідських козаків, які навесні 1709р. діяли разом із козаками Д.Апостола, поза сумнівом підривали боєздатність шведської армії.

Питання про участь слобідських полків у Полтавській битві до сьогодні не можна назвати остаточно вирішеним. Проблема ускладнюється відсутністю у тогочасних джерелах точних вказівок на місцеперебування всіх слобідських полків у червні 1709 р. Щоправда, харківський наказний полковник Лаврентій Шидловський 8 лютого 1725 р. повідомив під присягою чиновникам Герольдмейстерської контори, що в 1709 р. Харківський полк під його командуванням брав участь у “генеральній баталії Полтавській”[67, с.246]. Крім цих слів Л. Шидловського, на користь участі Харківського та Ізюмського полків у Полтавській битві (під загальним командуванням бригадира Ф. Шидловського) свідчить і непрямий доказ – той факт, що патент на чин генерал-майора було виписано Ф. Шидловському в таборі Петра I під Полтавою[90, с.283].

Думку про участь Харківського та Ізюмського полків у битві під Полтавою поділяв і В. Шутой[132, с.224]. Натомість М. Гербель[20, с.54] та Є. Альбовський[3, с.104] заперечували факт участі слобожан у битві під Полтавою, стверджуючи, що полки охороняли кордони Слобожанщини від нападів запорожців, а Острогозький полк перебував у Таврові при кораблях Воронежського флоту. Загалом, враховуючи недостатній обсяг джерельного матеріалу з даного питання, можливий такий висновок: існує значна вірогідність участі у вирішальній битві Північної війни Ізюмського та Харківського полків. Приймаючи це припущення, можна спробувати уточнити місцеперебування слобожан на полі битви під Полтавою. Скоріше за все, вони перебували на правому фланзі російського бойового порядку, за Будищенським лісом, разом із козаками гетьмана І. Скоропадського та шістьма драгунськими полками генерал-майора Волконського. Відомо, що і взимку 1708-09рр. Харківський полк Л. Шидловського перебував під безпосереднім командуванням Волконського[67, с.246]. Схоже, так було і під Полтавою, адже слобідські полки не підпорядковувалися гетьманові і перебувати під командуванням Скоропадського не могли. Якщо наше припущення вірне, то слобідські козаки разом із козаками Скоропадського та драгунами загрожували лівому флангу шведів, а після перелому в ході бою атакували шведську кавалерію, що почала відступати (з козаками та російськими драгунами схрестили зброю Сконський драгунський полк і рейтарські полки лєну Обу та Естергетланду)[34, с.85]. Під час переслідування з двох тисяч шведських кавалеристів урятуватися вдалося небагатьом – переважна більшість загинула або потрапила в полон[34, с.87].

Таким чином, у 1708-1709 рр. слобідські козацькі полки брали активну участь у бойових діях. Бойові завдання, які досить успішно виконувалися полками (проведення розвідки, прикриття регулярних військ, “мала війна “ у ворожому тилу), можна охарактеризувати як типові для іррегулярної кінноти – важливої частини тогочасних армій.

3.4. Боротьба слобожан проти нападів татар у 1710 -1711 рр.

Вже наступного року після спустошливого походу Карла XII на Слобожанщину місцевих мешканців спіткало нове лихо – великий татарський напад 1710 р. Ослаблена шведами система оборони полків виявилася неспроможною вчинити гідний опір ворогові, що розорив чимало поселень у Харківському полку[11, с.465]. Наступного року хан Девлет-Гірей, союзник Карла XII та гетьмана у вигнанні П.Орлика, вирішив скористатися з ситуації, що склалася: основні російські війська на чолі з Петром I вирушили в Прутський похід (сам цар виїхав до армії 6 березня)[136, с.474]. Татари знову здійснили швидкий рейд на Слобожанщину та на поселення по р. Самарі. На Слобожанщині кочовики спалили Валки, Нову Водолагу, Перекоп, донищили Коломак, сплюндрований у 1709р. шведськими військами. Разом із татарами діяли загони запорожців під проводом Алістратенка, Фляки та Нестулея, котрі поширювали листи П.Орлика із закликами до місцевого населення переходити на бік татар і повставати проти російської влади. У мешканців Водолаги ці заклики знайшли відгук, і місто було здане ханові[3, с.108-109]. Міщан було відправлено на південь, до р. Самари, де вони мали оселитися, але по дорозі туди полтавський полковий суддя Кованько спробував повернути слобожан назад. Ті вчинили опір, котрий було придушено зброєю. Подальша доля мешканців Нової Водолаги трагічна: кожного десятого, згідно з наказом київського генерал-губернатора Д.Голицина, було страчено, а решту з жінками та дітьми заслано[3, с.109]. Загалом уся ця історія з водолажцями свідчить про доволі непевні, хиткі настрої в слобідському середовищі протягом затяжної Північної війни, котра дорого коштувала нашому краєві.

Ще одним успіхом запорожців і татар став перехід на їхній бік населення Новосергіївської фортеці (вона ж – місто Вільне), і видача українцями царського гарнізону ханові. Новосергіївську фортецю було збудовано влітку 1689р. українськими козаками та російськими ратними людьми під керівництвом інженера Вільяма фон Зелена в урочищі Сорок Байраків на р. Самарі дещо вище за течією, ніж Новобогородицька фортеця (побудована в 1688р.)[39, с.187] Сьогодні це район

села Вільне у 10-15 км на північ від Новомосковська. Дві згадані фортеці, побудовані як форпости проти татар, знаходилися на запорозьких землях, тому запорожці завжди виступали проти їхнього існування. Тепер же, коли Військо Запорізьке перебувало в союзі з Карлом XII та в підданстві Кримського ханства, запорожці розраховували відібрати землі на Самарі силою. Новобогородицьку фортецю їм узяти не вдалося, а в Новосергіївській було залишено гарнізон із 500 татар та запорожців, не рахуючи місцевих мешканців. Залишивши на Самарі ще й допоміжний загін чисельністю близько 1000 татар та запорожців для нагляду за Новобогородицькою фортецею, що вперто трималася, хан 28 березня відступив у Крим, звідки вислав загопи на допомогу П.Орликові та Й.Потоцькому на Правобережжя[136, с.369]. Новосергіївці відбили напад загону козаків Полтавського полку, і генерал-адмірал Ф.Апраксін, перебуваючи в Таврові, де знаходилася чимала частина Азовського флоту, зрозумів усю небезпеку, котру може являти собою приклад мешканців Новосергіївська, почавши збирати війська для каральної експедиції. Зняти багато військ із гарнізонів Воронежа і Таврова Апраксін не міг, адже ці війська прикривали місце дислокації флоту. Тому основною силою нашвидкуруч створеного корпусу склали козаки слобідських полків, разом із воронезьким драгунським ескадроном та кількома регулярними піхотними ротами. керувати каральною експедицією було призначено генерал – майора Ф. Шидловського. До її складу ввійшли 300 охтирських, 400 харківських, 300 сумських та 200 ізюмських козаків, а також 67 чоловік полкової та сотенної старшини, включаючи полковника харківського Л. Шидловського, сумського – І. Кондратьєва, охтирського – Ф. Осипова та ізюмського наказного полковника М. Пештича[67, с.54-55]. Драгун, чугуївських козаків і солдат в загоні було 885 чоловік[67, с.55]. За словами Ф. Шидловського, він зібрав війська на р. Берестовій 8 квітня, і, довідавшись від розвідників, що повсталі мешканці Новосергіївська чекають прибуття великих татарських сил, швидко вирушив до фортеці[67, с.52]. 11 квітня війська Шидловського переправилися через р. Орель, і, не дійшовши трьох миль до Новосергіївська, генерал-майор надіслав повсталим листа з пропозицією здатися без бою. Запорожці, татари та міщани відмовилися, вступивши в бій із передовою

сторожею слобожан. Хід подальших подій можна прослідкувати за даними, поданими Ф. Шидловським у своєму листі до генерал-адмірала Ф.М. Апраксіна. Облога і взяття Новосергіївська (до речі, вельми рідкісний випадок у бойовій практиці слобожан) відбувалося так: після вже згаданої вилазки запорожців і татар, котру було відбито, корпус Шидловського став табором у передмісті, залишеному повсталими[67, с.53]. В ході перестрілки з обложеними Ф. Шидловський наказав двом ротам драгун спішитися, і, підкріпивши їх двома піхотними ротами, наказав атакувати місто. З іншого боку Новосергіївськ мали атакувати чугуївські та ізюмські козаки, а рота драгун під командуванням підполковника Новікова стояла “въ секурсь”, тобто була резервом, так само, як і охтирські козаки Осипова (решта козаків, вочевидь, облаштовувала табір)[67, с.53]. Коли перестрілка з мушкетів та гармат (котрі були в обох ворогуючих сторін)[67, с.53] була в самому розпалі, з лівого берега Самари на правий, де було розташоване обложене місто, переправився загін Фляки та Нестулея, складений із запорожців і татар, і напав на найбільш віддалені від табору війська – чугуївців та ізюмців. Водночас обложені здійснили нову вилазку, намагаючись з'єднатися із запорожцями та татарами. Щоб не допустити цього, проти Фляки та Нестулея було кинуте резерви – охтирських козаків Осипова та драгун Новікова, котрі відбили нападників, “и отъ города отбивъ ихъ гнали и кололи ажъ за речку Самаръ до самого ихъ воровскаго коша”[67, с.53]. Вилазка обложених також провалилася – “вышедшую изъ города пѣхоту солдаты и драгуны изъ пушекъ вбили въ городъ ”[67, с.53]. Двох узятих в бою полонених Шидловський відпустив у місто з повторною пропозицією здатися. Обложені відхилили й цю пропозицію, бо сподівалися на підхід великих сил татар на чолі з калгою-султаном. Генерал-майор, побоюючись, що чутки про татар можуть виявитися правдивими, вирішив почати штурм фортеці вночі, за дві години до сходу сонця 12 квітня [67, с.53]. З одного боку місто атакувала регулярна піхота, з другого – Осипов з охтирськими та харківськими козаками, третю колону склали драгуни Новікова, чугуївці та ізюмці[67, с.53]. Після інтенсивного артобстрілу військам Шидловського вдалося підрубати палі острога, котрим було укріплене місто, й увірватися до Новосергіївська, захопивши гармату, прапор та чимало полонених[67,

с.53-54]. Частині запорожців пощастило вирватися з міста і, перепливши Самару, приєднатися до своїх товаришів на лівому березі. Решта запорожців та міщан встигла сховатися в земляній цитаделі з бастіонами, в котрій, одначе, не було свого колодязя (а виходи до річки були перекриті військами Шидловського)[67, с.54]. Ф. Шидловський втретє запропонував обложеним здатися, водночас обстрілюючи цитадель та підпаливши будинки в місті. Дим, відсутність води та загальна деморалізація змусили обложених здатися о п'ятій годині дня[67, с.54]. Переможцям дісталися: 1 гармата, 1305 мушкетів, 3 прапори, 1 литаври, було взято в полон більше 4 тисяч мешканців міста, з них 700 чоловіків (46 з яких були запорожцями). Втрати корпусу Шидловського склали 14 солдат і драгун та 8 козаків убитими; 39 солдат і драгун та 30 козаків було поранено[67, с.55]. Не маючи змоги залишити гарнізон у неспокійному місті в степу, генерал Шидловський наказав спалити Новосергіївськ, частково зруйнувавши укріплення (за що потім був змушений виправдовуватися перед Апраксіним)[67, с.55-57]. Також було спалене село Кочережки (згодом відбудоване, існує й сьогодні), а селяни виведені на Слобожанщину. Доля полонених новосергіївців була трагічною: в урядовому наказі від 13 травня гетьманові Скоропадському пропонувалося стратити кожного десятого з числа чоловіків за жеребом, а решту разом із жінками та дітьми відіслати до Москви для подальшого заслання, що й було виконано [136, с.369].

Слобідські ж козаки 13 квітня повернулися з походу, а 19-го були розпущені по домівках, отримавши за участь у поході та штурмі по 1 карбованцю, а старшини - по парі соболів та по відрізу камки (цінної тканини)[67, с.55].

Відзначимо, що під час походу та недовгої облоги Новосергіївська командир слобожан, колишній харківський полковник Ф.Шидловський виявив належні командирські якості, вміло користуючись розвідкою, енергійно й рішуче діяв під час облоги, створював і вчасно вводив у бій резерви. Позитивно варто оцінити також його намагання уникати зайвих жертв (про що свідчать кількаразові пропозиції до обложених здатися). Мужність під час відбиття вилазок та нічного штурму виявили також і рядові слобідські козаки та солдати регулярних військ, так само, як і обложені – новосергіївці та запорожці, котрі розпачливо боронилися проти краще

спорядженого та дисциплінованого супротивника. Але, оцінюючи цей похід слобідських полків, слід враховувати ще один дуже важливий чинник: знову, як і за трагічних часів Руїни, українські козаки були змушені воювати між собою, перебуваючи на службі або в союзі з іншими державами, інтереси котрих зовсім не збігалися з інтересами України і українців. І, враховуючи, що переважну більшість серед козаків слобідських полків (кому б вони не були підпорядковані) складала саме українці, їхні битви з українцями ж, котрими були запорожці та мешканці Новосергіївська, навряд чи спроможні додати слави котрійсь із сторін. Поза сумнівом, вищезгадані події належать до трагічних, хоча й дещо призабутих, сторінок історії України.

Слобідські полки, розорені в результаті шведського та татарських вторгнень, не брали участі в подальших бойових діях у ході Північної війни. Та не встигла вона закінчитися в 1721 р. Ніштадтським миром, як керівництво новоствореної імперії почало експансію на південно-східних кордонах, котра знайшла своє втілення в кількох походах російської армії (а в її складі - й українських підрозділів) в район південно-західного узбережжя Каспійського моря, де, скориставшись розбратом у Персії та персько-турецькою війною, Росія спробувала заволодіти Дагестаном, Азербайджаном та перськими провінціями Гилян та Мазендаран.

3.5. Участь слобідських козаків у Гилянському поході

1725 - 1730 рр.

Як відомо, Перський похід Петра I у 1722-23 рр. завершився придбанням Росією фактично всього західного узбережжя Каспійського моря (згідно з миром від 12 вересня 1723 р.). Проте місцеві князі Дагестану, Азербайджану та Гилян у не одразу визнали цей дипломатичний акт, і російський уряд почав придушувати їхній опір силою. Для цього в 20-х рр. XVIII ст. було здійснено кілька походів на Каспій, у трьох із яких (Дербентському 1722 р., Сулацькому 1724 р. і Сулацько-Гилянському 1725 р.) брали участь українські козацькі формування[30, с.227]. Слобідські полки взяли участь в останньому, Сулацько-Гилянському (або просто

Гилянському) поході, що розпочався як велика збройна акція на початку 1725 р.; аж до 1730 р. зі Слобідської України щороку висилалися нові загони козаків[3, с.118], які змінювали своїх товаришів, котрі несли здебільшого караульну службу, а також здійснювали короткі рейди в гори проти місцевих горців, що не бажали коритися російському урядові.

Стосовно бойових дій 1725-26 рр. за участю слобідських козаків ми маємо принаймні одне вельми інформативне джерело – “Щоденник” Я. Марковича, на той час - бунчукового старшини, що брав участь у поході[58, с.179-329]. Деяке світло на питання щодо участі слобожан у походах на Каспій у 1727-30 рр. можуть пролити архівні документи, зокрема, “Справа про підготовку Харківського полку до гилянського походу” (1727-1730 рр.)[115].

Здебільшого кампанії 1725-30 рр. протікали в умовах дуже своєрідного, складного і зовсім незнайомого слобожанам театру воєнних дій. Замість звичних степів і рівнинних місцевостей лісостепу слобідські козаки мали воювати за інтереси імперії в порослих лісом горах Дагестану або в заболочених низинах Каспійського узбережжя з його нездоровим кліматом і вороже настроєним населенням. Географічно театр воєнних дій для слобожан протягом згаданого проміжку часу в основному обмежувався Дербентом на півдні, р. Терек на півночі, узбережжям Каспійського моря на сході та річками Аварським Койсу та Сулаком на заході. Їхнім постійним місцем розквартирування стала фортеця Святого Хреста, розташована біля місця впадіння р.Аграхань в р.Сулак, неподалік від Аграханської затоки Каспійського моря. Цю фортецю Святого Хреста, засновану в 1722 р Петром I, не слід плутати з пізнішим Ставрополем, що теж спочатку носив назву “фортеця Св. Хреста”.

Саме до фортеці Св. Хреста на початку 1725 р. для підсилення корпусу генерала Матюшина було направлено корпус бригадира Єропкина, до якого увійшли 2000 козаків з Гетьманщини під проводом М. Ограновича та С. Лизогуба, а також 1000 слобідських козаків з різних полків під командуванням харківського полковника Григорія Квітки[30, с.227]. Чверть від цього числа склали харківські козаки (247 рядових і 7 старшин)[3, с.118]. Війська збиралися в похід навесні 1725 р.

поволі, без великого бажання, 104 козаки з Гетьманщини не вирушили в похід або втекли згодом [30, с.229-230]. На винних накладалися штрафи, рядових козаків і бунчукових карали киями [30, с.232].

В липні 1725 р. як гетьманські, так і слобідські полки зібралися в Царицині, куди прибув і їхній майбутній командир - полковник Нарвського полку Єропкін. До Царицини слобожани Г. Квітки йшли окремим табором, а після з'єднання з козаками з Лівобережної України утворився один великий табір, боки й тил котрого складали вози гетьманських полків, а передню лінію - слобожани (загін драгун на чолі з Єропкіним займав середину табору)[58, с.268-269].

Обтяжений чималим обозом, корпус Єропкіна рухався все ж доволі швидко (судячи з записів Марковича, середній денний перехід складав 23-25 верст)[58, с.279-280]. 10 вересня війська дійшли до Терека, а 12-го прибули до фортеці Святого Хреста, де, однак, всіх розміщувати не стали (не вистачало місця). Лівобережні та слобідські козаки стали табором в лісі біля р. Аграхань за сім верст від фортеці. З цього табору в 1725 р., як можна судити з щоденникових записів Я. Марковича, було здійснено принаймні три значні експедиції в гори проти загонів Тарковського шамхала та інших дагестанських князів. Перший похід тривав з 26 вересня по 13 жовтня. В ньому взяли участь великі сили: 2 піхотні полки, 2 драгунські, 2000 лівобережних козаків, 1000 слобідських, а також 5 тисяч донських, яїцьких, гребенських козаків та калмиків. Слобожани мали при собі дві гармати, регулярні війська – вісім[58, с.320]. Козаки прикривали фланги регулярного війська, часто вступаючи в бій із загонами дагестанських горців (котрих тогочасні документи звать однаково - "татарами", хоча насправді це були аварці, кумики, лезгіни тощо). Цей гідний супротивник, добре знаючи місцевість, здійснював раптові напади, влаштовував засідки, захоплював коней. Наприклад, бій 29 вересня, коли передовий загін донців потрапив у засідку, влаштовану мешканцями Кумторкола, призвів до втрат серед козаків і до їхнього поспішного відступу[58, с.320]. Відкритого бою дагестанці не приймали, вчасно відходячи; артобстріл теж не приносив бажаних результатів[58, с.329].

Тому російські регулярні війська та козаки, в тому числі й слобідські, зосереджувалися на спаленні гірських аулів, захопленні худоби, цінностей та зрідка - полонених. Самого шамхала взяти в полон не пощастило, але його столицю, містечко Тарки, було зруйновано, так само як і аули Кумторкала, Ерпелі, Кофиркумух, Дургелі та Шура (сучасний Буйнакськ) тощо (всього 20 аулів та близько 1000 кутанів - окремих дворів)[3, с.119]. Також було вбито 639 дагестанців; власні втрати склали 52 козаки та 5 солдат убитими, загинуло також більше ста коней. Виходячи зі згаданих вище географічних назв, можна зробити висновок, що діяв корпус Єропкина в районі північних схилів Гімринського хребта та хребта Чонкатау, на захід від сучасної Махачкали, неподалік Буйнакська (аул Шура або Темір-Хан-Шура).

15 листопада іррегулярні війська з фортеці Св. Хреста здійснили новий похід в гори (до 4 тисяч кінноти, в тому числі 1000 слобідських та гетьманських козаків)[58, с.305]. Під час цього походу вживали особливих заходів безпеки: ”а на всех становисках заказано имети огонь, трубки курить, и бить в барабаны”[58, с.305], а також заборонено відходити від табору і відпускати коней. Загін Єропкина доруйнував Тарки і захопив в результаті нічного бою чимале стадо худоби, повернувшись до фортеці Св. Хреста 19 листопада[58, с.306]. Роздратоване подібними акціями упокорення місцеве населення чинило постійні напади на табір іррегулярних військ поблизу російської фортеці, захоплюючи коней (4 грудня було відігнано 42 коня у слобожан, 12 грудня – 22 коня у Чернігівського полку)[58, с.310-311].

Того ж 12 грудня російський корпус, що нараховував 9400 чоловік, вирушив у нову каральну експедицію в гори. Командування на себе взяли генерали Кропотов і Шереметєв, козаками, як і раніше, командував полковник Єропкін. Ядро корпусу складала 4 тисячі драгун, а лівобережні, слобідські та донські козаки охороняли бойовий порядок з флангів - ”поуз драгун по бокам шли”[58, с.310-311]. 15 і 16 грудня відбулося кілька сутичок передових козацьких загонів з кумиками, було взято полонених і захоплено трохи худоби. 17 та 18 грудня відбувся бій поблизу аула Ерпелі (Ерпелі), у 10 км південно-західніше сучасного Буйнакська, що

завершився відступом кумиків і спаленням населених пунктів Карапай і Медичін[58, с.313-314]. 20 грудня майор Аргаров з двома тисячами драгун та козаків напав на дагестанців, що переховувалися в горах. У відчайдушному бою загинуло до 50 горців, в полон удалося взяти лише 4 чоловіків та близько 40 жінок та дітей, а також кілька тисяч голів худоби[59, с.20]. 23 грудня цей останній похід 1725 року завершився.

В березні наступного, 1726 року, відбулося ще кілька невеликих походів козаків і драгун у гори, а у червні 1726 р. до табору російського війська поблизу Дербента прибули кілька дагестанських князів, що принесли присягу на вірність Росії[59, с.57-58]. Але присягнули не всі, і важка служба слобожан у фортеці Св. Хреста тривала. За даними Марковича, лише у березні 1726 р. з 15 тисячного корпусу померло 500 чоловік від різних хвороб[59, с.28]. Гинуло у поході й багато коней, тому, коли 12 березня вдалося захопити у горців табун у 700 голів, із Санкт-Петербурга прийшов наказ розподілити цих коней між безкінними слобідськими та лівобережними козаками[59, с.67], аби підтримати їхню боєздатність на належному рівні. Розуміючи цінність легких іррегулярних військ у напівпартизанській війні, що продовжувала точитися в Дагестані, російський уряд імператора Петра II 21 січня 1728 р. наказав новій тисячі слобідських козаків виступити кінно на заміну тим, хто вже три роки перебував у Гилянському поході. Козаки мали бути “добрі”, ”доброкінні”, фураж і продовольство придбати самим і виступити в похід “по першій траві”[3, с.121]. Таким чином, Гилянський похід виявився таким самообтяжливим для слобожан, як і решта тривалих далеких походів, для участі в яких імперська Росія залучала слобідські полки. Неприятливий клімат і, як наслідок, висока смертність від хвороб, важкі роботи по укріпленню фортеці Св. Хреста, які виконували козаки[59, с.26], - все це викликало величезне небажання брати участь у поході. До того ж майже в кожному слобідському полку частина полчан перебувала в гарнізоні Бахмута, або в новоствореній поштової службі, або в степових сторожах, що наглядали за рухом татарських орд[3, с.121]. Не дивно, що виділити ще тисячу козаків полкам було важко. Тому на нараді полковників Григорія Квітки (харківського), Олексія Лесевицького (охтирського) і Лаврентія Шидловського

(ізіумського) було вирішено клопотатися про зменшення кількості козаків, що мали йти в новий похід[3, с.122]. З цією метою до Москви було вислано балаклійського сотника Степана Лисаневича з полковою суплікою, інструкцією та грішми на хабарі тамтешнім чиновникам. Вочевидь, місія Лисаневича мала певний успіх – замість 1000 кінних козаків з усіх полків у 1728 р. у похід до фортеці Св. Хреста відправили 500 піших (з них 85 – з Харківського полку)[3, с.122-123].

Судячи з архівних даних, у походи 1728 –30 рр. на Каспій відправляли вже як компанійців, так і підпомічників, кінних і піших[115, арк.31-33]; старшинам інколи виділяли підводи на дорогу[115, арк.11]. Другий Гилянський похід (1728 р.) мав бути навіть ще обтяжливішим для слобідських полків, ніж перший: так, Огульчанська сотня Харківського полку мала відправити в похід 1723 р. – 6 козаків, а у 1728 р. – 9; Валківська сотня в перший похід відрядила 16 чоловік, у другий мала відправити 25[115, арк.42-43, 61-63].

І подалі, у 1730 р., від слобідських полків вимагали вислати до фортеці Св. Хреста замість змучених, напівживих від хвороб козаків свіже поповнення (у 1730 р. чергові 85 харківських козаків під проводом сотника мали відбути в похід на заміну попередньому контингентові[3, с.123]). Враховуючи, що звичайний термін перебування у фортеці Св. Хреста становив 2 роки, можемо зробити висновок, що слобожани залишалися там принаймні до 1731 р. На їхню долю не випало якихось яскравих бойових дій, а лише важка, нудна служба, хвороби, земляні роботи, інколи - напади горців. Зрештою в 1735 р. фортецю Св. Хреста, що відзначалася доволі вигідним місцезнаходженням, але жахливим кліматом, було залишено, укріплення зруйновано, а гарнізон перейшов до Кізляра[3, с.119].

Гилянський похід, чи, радше, походи 1725-31 рр., в ході яких слобідські козаки в складі російської армії вперше побували аж на південно-західному узбережжя Каспійського моря, став новим довготривалим і болісним випробуванням для слобідського козацького війська. Козаки знову, вже не вперше у XVIII ст., використовувалися російським урядом для реалізації його завойовницької політики, несучи на собі її тягарі і не маючи жодної змоги скористатися її результатами.

3.6. Участь слобідських козаків у війні за польський спадок (1733-1735 рр.)

Після закінчення походів до фортеці Св. Хреста слобідські козаки недовго перебували вдома, адже вже в 1733 р. в Речі Посполитій почалася боротьба між двома претендентами на корону: Станіславом Лещинським, котрого підтримувала Франція, та Августом Саксонським, що користувався підтримкою Саксонії, Австрії та Росії. Місто Гданськ (Данциг), в якому зосередилося чимало шляхти, що підтримувала Станіслава, та декілька полків французької армії, було обложене російською армією в лютому 1734 р.

На початку війни прихильники Станіслава Лещинського мали чималі сили, що здебільшого склалися з шляхетського ополчення. Ці загони, що швидко пересувалися територією Польщі, завдавали чимало клопоту російським військам, котрі стали гарнізонами у всіх важливих містах королівства. Для ліквідації цих загонів до Польщі на допомогу корпусу Ласі та Мініха, що облягав Гданськ, було вислано ще кілька корпусів російських військ. Одним із них, до якого мали увійти слобідські козаки, командував генерал Ізмайлов[3, с.132 - 133]. Слобожан зібрали спочатку в Сумах, де 17 травня 1733 р. князь Шаховської, голова “Комісії по впорядкуванню Слобідських полків”, провів їх смотр[3, с.132-133]. Згодом полки виступили в напрямку Стародуба, куди прибули в серпні, а далі – на Смоленськ. Слобідські козаки йшли в похід разом із козаками з Лівобережної України. Питання про загальну чисельність слобідських козаків у цьому поході залишається відкритим; є лише певні архівні матеріали по Харківському полку. Згідно з ними, 16 сотень полку вислали не менше 350 козаків трьома групами[119, арк.9-25].

Перший загін харківських козаків, що вирушив навесні 1733 р., вели полковий обозний Іван Квітка та сотник першої Харківської сотні Яків Денисевич (досвідчений командир, що побував уже в Гилянському поході)[119, арк.9,11,25]. Друга частина відряджених у похід харків'ян вирушила до Польщі в грудні 1733 р.; налічував цей загін близько 100 козаків, а командував ним валківський сотник Черноглазов[119, арк.9]. Решта споряджених у похід козаків вирушили навесні 1734

р. орудою колишнього деркачівського сотника Олексія Квітки[119, арк.13]. Документи переконливо свідчать, що в польському поході взяли участь далеко не всі козаки, котрі мали виступити: на неявку козаків скаржився в своєму рапорті до полкової канцелярії сотник Черноглазов (12 грудня 1733 р.); там же є згадка про те, що козаки виставляють замість себе “малолетних или къ военному делу неспособных”[117, арк.53-57], що суворо заборонялося. Таке відверте небажання козаків іти у далекий, пов’язаний з великими витратами і ризиком похід у Польщу не повинно дивувати, адже в усі без винятку далекі походи російської армії у XVIII ст. як слобідські козаки, так і гетьманські або запорізькі, збиралися повільно, йшли неохоче, намагаючись ухилитися від важкої повинності при першій-ліпшій нагоді. Врешті-решт, їхнім головним завданням завжди був захист рідного краю від татар, а не задоволення імперських амбіцій Росії в походах до різних куточків Сходу чи Заходу, де козаки мали класти свої голови невідомо за що.

Окрім виявлення “негодних” козаків, в процесі підготовки команд до виступу перевірялася й наявність зброї та коней. Так, у Салтівській сотні шестеро з 18 козаків потребували коней, по одному не мали шабель та рушниць[117, арк.38-39].

Згодом війська таки виступили в похід, і 14 грудня 1733 р. слобожани, в тому числі й харків’яни “першої команди” на чолі з І. Квіткою, дісталися м. Слоніма в Білорусії. Спочатку, вочевидь, козаки в складі корпусу Ізмайлова мали йти до Великопольщі (маршрут Суми – Стародуб – Почеп - Слонім підтверджує слова І. Квітки про те, що війська марширували в напрямку на Варшаву)[5, с.2]. Але, простоявши два тижні в Слонімі, корпус отримав наказ іти на північ, через землі князя Радзівілла на Вільно. І. Квітка, командир харків’ян у цьому поході, записав, що 1 січня “пошли з Слоніма до грапства князя Родзивила до Бьлиць, съ Бьлиць до Родзьвонешекъ. Тутъ искали козаков фуражировъ отъ поляковъ побитыхъ человекъ около ста знайшли и прапорнихъ Черниговского полку Самуйловича и Чечеля. Того же числа и моей командъ 7 человекъ убито”[5,с.2]. У процитованому уривку йдеться, очевидно, про наступні події: загін фуражирів, можливо під командуванням підпрапорних Чернігівського полку Самойловича і Чечеля, що складався із лівобережних та слобідських козаків, потрапив у засідку і був винищений

прихильниками С. Лещинського. Наступного дня, відплачуючи полякам за напад, козаки “Радзьвонишки в прахъ спалили”[5, с.2], і продовжили марш на Вільно. 19 січня у п’яти верстах від Вільно відбулася запекла битва корпусу Ізмайлова зі шляхетським ополченням під командуванням регіментаря Панковського; увечері розбиті поляки відступили, переслідувані іррегулярними військами, зокрема, слобожанами, котрі увірвалися до Вільно[5, с.2].

Вдалим для козаків став і бій 28 квітня 1734 р. під Вільно, коли були розбиті об’єднані польські війська регіментарів Пензали та Станкевича[5, с.2]. Поляки, що перейшли р. Вілію, були змушені тікати, і чимало їх потопилося у її водах. Російським корпусом у Вільно командували генерали Бісмарк та Ізмайлов[5, с.2].

Відправка козаків до Польщі тривала й надалі; хоча Данциг капітулював перед росіянами 30 червня 1734 р., проте невеликі загони прихильників С. Лещинського продовжували партизанські дії проти росіян, саксонців та прихильників короля Августа III. Українські козаки воювали з легкими, швидкими, але слабо дисциплінованими польськими загонами, а враховуючи, що козаків часто єднали з регулярними військами (драгунами, піхотою), то не дивно, що такі комбіновані загони, котрі поєднували індивідуальну майстерність іррегулярних кіннотників із стійкістю та дисципліною регулярних військ, виходили переможцями в боях та сутичках з поляками. “Ни разу в этой войне 300 русских человек не сворачивали ни шагу с дороги, чтобы избежать встречи с 3000 поляков; они их били каждый раз”[56, с.81]. Окрім участі в боях, козаки слобідських полків виконували в польському поході 1733-1734 рр. і певні допоміжні функції – брали участь у фуражировках (про що вже йшлося вище), охороняли армійські склади з порохом, амуніцією та провіантом (ці козаки повернулися додому пізніше за решту, котрі вже перебували на Україні навесні 1735 р.)[119, арк.9-10, 14-15], виконували функції посланців тощо.

Похід до Польщі, безперечно, супроводжувався втратами серед особового складу слобідських полків. Так, наприклад, з рапортів сотенних канцелярій Харківського полку, складених на вимогу князя Шаховського навесні 1735 р.,

впливає, що, фактично, кожна сотня мала людські безповоротні втрати в 1733-34 рр. До нас дійшли відомості по 12 сотнях[119, арк.8-30] (чотири сотенні канцелярії документацію не вислали, а, можливо, вона просто не збереглася). З них видно, що бойові втрати згаданих сотень склали 12 чоловік, небойові (померлі від хвороб, потонулі при форсуванні річок тощо) – 27, а ще четверо козаків пропали безвісті[119, арк.8-30]. Додавши невідому нам ближче кількість загиблих і померлих у решті сотень, довідуємось, що загальні безповоротні втрати лише Харківського полку в поході 1733-34 рр. склали не менше 50 козаків, не рахуючи поранених, хворих тощо. Знову ми маємо змогу спостерігати те саме, що і в решті походів слобожан за межі їхнього регіону – значну перевагу небойових втрат, що свідчить про погане харчування, дуже низький рівень медичного обслуговування в тогочасній російській армії, наслідком чого була висока смертність солдат і козаків у Північній війні, Гилянському поході, польському поході тощо. Слобожани мали гинути для задоволення імперських амбіцій російських правителів, котрим було байдуже, скільки ще їхніх підданих буде принесено в жертву задля нових територіальних надбань та поширення впливу імперії.

3.7. Слобідські полки в бойових діях російсько-турецької війни 1735-1739 рр.

Якщо основний тягар походів 20-х – першої половини 30-х рр. XVIII ст. лягав головним чином на господарства слобідських козаків-компанійців та підпомічників, то вже російсько-турецька війна 1735-1739 рр. стала великим лихом для всіх соціальних верств населення Слобідської України. Українські землі перетворилися на тилловий район діючої армії; їхнє населення мало виконувати величезний обсяг різноманітних допоміжних функцій (заготовлення провіанту для діючої армії, побудова Української лінії, маркітантська повинність, виділення погоничів, волів, коней, возів для російських полків тощо). Паралельно з цим слобідські полки мали виставити в похід щороку 4-5 тисяч виборних козаків, а також регулярні роти (створені в 1729-1731 рр., по одній на полк)[102, с.67].

У першому великому поході на Крим, котрий відбувся навесні-влітку 1736 р., до однієї з діючих армій (Дніпровської, під командуванням фельдмаршала Мініха) мали увійти близько 30 тисяч іррегулярної кінноти, зокрема, 3700 слобідських козаків (не рахуючи 500 чоловік регулярних слобожан)[12, с.203]. Дніпровська армія, котра мала здійснити похід на Крим, збиралася на початку травня 1736 р. на р. Білозерка; через поспішний виступ у похід до неї не встигли приєднатися 12 піхотних та драгунських полків і близько 11 тисяч іррегулярних (зокрема, кількість слобожан, що приєдналися до армії Мініха, склала 2360 чоловік)[12, с.239].

Уся майже 60-тисячна армія Мініха вирушила в похід на Крим, будуючи по мірі свого просування земляні укріплення (ретраншементи), в яких залишалися невеликі гарнізони, що склалися як з регулярних, так і з козацьких підрозділів (з числа найгірше споряджених і “худокінних”). Так, наприклад, у ретраншементі на р. Білозерка, що мав прикривати провіантські склади, слугувати тимчасовим притулком для хворих, поранених і відсталих від армії, було залишено 200 драгун і піхотинців, а також 100 кінних та 100 піших лівобережних та слобідських козаків і 50 запорожців[12, с.240].

Основна маса слобожан взяла участь у травневих боях у Чорній Долині та під Перекопом. Характерно, що в бою в Чорній Долині 7 травня кілька сотень слобожан діяли разом із лівобережними козаками в складі двох із трьох передових загонів (полковника Тютчева та підполковника Кричетнікова)[12, с.245]. В ході бою, що тривав з десятої години ранку до сьомої вечора, 4-х тисячний авангард армії Мініха під загальним командуванням полковника Віттена та генерала Шпігеля, відбив кілька атак татарської кінноти, котра відступила після появи на полі бою корпусу генерала Леонтєва[12, с.246-247]. Неабияку стійкість, мужність і витримку виявили в цьому бою драгуни, запорозькі та слобідські козаки, а також Переяславський полк[12, с.247-248]. Після відступу татар до Перекопських укріплень армія Мініха без особливих перешкод, якщо не рахувати сильної спеки, дісталася Перекопу і 18 травня на військовій нараді було вирішено взяти татарські укріплення, котрі обороняв окрім татар перекопського бея й підрозділ яничар[56, с.102-103]. Із урахуванням значної чисельної переваги російської армії над перекопським

гарнізоном, що захищав довгу оборонну лінію, було розроблено план штурму, котрий передбачав удавану атаку на правий фланг ворожої лінії, аби привернути увагу захисників Перекопу. Участь у цій удаваній атаці мали взяти всі наявні гетьманські та слобідські козаки, а також частина донців та запорожців[12, с.252-253]. Козацька артилерія, що залишалася в таборі, мала відкрити вогонь по ворожих укріпленнях, котрий тривав би до початку справжньої атаки на лінію з іншого флангу. Демонстративна атака почалася за годину до сходу сонця 21 травня, і тривала, так само, як і обстріл валу російською та козацькою артилерією до 10.00, коли почалася справжня атака на укріплення[12, с.252]. Перекопську лінію було взято за півгодини з невеликими втратами (до 200 чол. вбитими та пораненими), причому успіху вельми сприяла вчасно й енергійно проведена демонстративна атака[12, с.254].

26 травня, залишивши в Перекопі гарнізон, армія Мініха виступила в похід у центральні райони Криму. Тоді ж до фортеці Кінбурн було відправлено 10 тисяч регулярних солдат і 3 тисячі гетьманських, запорізьких і слобідських козаків. 29 травня Кінбурн здався без бою, причому тут було звільнено 250 полонених українців та росіян; також козаки та драгуни захопили до 500 голів великої рогатої худоби та до 30 тисяч овець[12, с.250, 274-275]. Ці трофеї виявилися винятково цінними для основних сил Мініха, коли ті поверталися з Криму. В Криму армія Мініха взяла участь у кількох сутичках із татарами, що постійно турбували фланги та обоз росіян, нападаючи також на фуражирів (як це було в середині червня 1736 р., коли постраждали фуражири з числа гетьманських і, можливо, слобідських козаків)[56, с.111]. Наскільки можна судити, слобожани організаційно входили до складу військ, підпорядкованих генералу Шпігелю, причому так було протягом усього походу (під Перекопом, під Бахчисараєм, Козловим тощо)[12, с.245-247, 250, 259]. Іррегулярні війська виконували функції то авангарду, то ар'єрграду (із завданням прикривати табір і обози), то флангового прикриття.

В поході 1736 р. Мініху вдалося спалити Бахчисарай, Гезлев (сьогодні Євпаторія) та кілька менших населених пунктів[56, с.108-112]. Проте спека, недостача води та провіанту, хвороби (все це внаслідок послідовного застосування

татами тактики “спаленої землі” і невміння командувачів російської армії впоратися з цим) змусили Мініха повернутися до Перекопу в липні 1736 р.[56, с.117] Завдяки захопленню у татар отарам ситуація з продовольством покращилася, проте внаслідок безводдя і важкого походу почалась масова загибель коней, в тому числі в артилерії. Слобідські та інші козаки, котрі й самі страждали від цього (особливо в районі Кінбурна, де на пісках годі було шукати їжі для коней)[12, с.288], були ще й зобов’язані продавати коней у разі потреби для драгунських полків та артилерії[12, с.282]. У липні - серпні у слобожан закінчилися запаси провіанту, котрий брали традиційно з розрахунком на 3 місяці, і вони, як і гетьманські козаки, “ничего не имели и почти съ голоду помирали”[12, с.280]. Тоді комендант Перекопа Девіц наказав видавати козакам провіант із загальноармійських складів, що загалом –то було порушенням тогочасних норм, але допомогло прохарчувати козаків (котрі вже почали тікати ”в дома”, причому найбільше втекло запорожців, котрим набридло стояти поблизу Перекопа та Кінбурна)[12, с.279]. Зрештою, в середині липня більшість слобідських, гетьманських та запорізьких козаків були відпущені додому, а 28 липня було підірвано укріплення Перекопу, і армія Мініха вирушила на Україну[12, с.291]. Загальні бойові втрати військ Мініха в цьому поході склали 480 регулярних солдат і 1311 козаків (309 чол. втратили донці, запорожці та чугуївці, 311 – слобожани, решту - гетьманські козаки[69, с.110-111]). З цього приводу Мініх зневажливо писав у своєму донесенні від 6 липня 1736р.: “Хотя изъ оныхъ малороссийскихъ и слободскихъ казаковъ нѣкоторое число побито, въ полонъ взято и бѣзвѣстно пропало, однако-жъ большею частію, уповаю, оныхъ бѣжало въ дома ”[69, с.111]. Можливо, частина козаків зі складу гарнізонів ретраншементів у південних степах України дійсно могла втекти додому, але ось утекти з армії, що перебувала в Криму, на свій страх і ризик пробираючись на північ по ворожій території, слобожани навряд чи наслідувалися. Частіше їх брали в полон або вбивали татари “въ деревняхъ подль воды,” де змучені вояки намагалися втамувати спрагу[69, с.109]. Загальні втрати армії Мініха від хвороб, нестачі провіанту та води в 1736р. склали до 30 тис. чоловік[56, с.117].

Найгіршим для слобожан було те, що після походу 1736 р. вони не отримали жодного перепочинку: взимку того ж року полки мали виставити кількасот чоловік для прикриття Української лінії, а решта мала перебувати в повній бойовій готовності для оборони від татарських нападів[12, с.307-309].

Наступного, 1737, року згідно з розпорядженням Мініха, в похід на Очаків у складі Дніпровської армії мала вирушити 1000 регулярних козаків-слобожан (вони використовувалися в бою подібно до драгун, і через те, що дана робота присвячена історії іррегулярних слобідських козаків, розглядати історію регулярних слобідських підрозділів ми на будемо). Дві тисячі слобожан увійшли до складу Донської армії Ласі, котра мала здійснити відволікаючий маневр, увійшовши в Крим[12, с.352-358]. Слобідські козаки перебували в поході з квітня по вересень 1737 р., прикриваючи разом із донськими, гетьманськими козаками та калмиками фланги та тил армії Ласі. Їм не раз доводилося відбивати наскоки татар, котрі намагалися захопити коней та полонених. Особливо відзначилися слобідські козаки в бою 15 липня на р. Карасу поблизу Карасубазара (сьогодні - Белогорськ). Слобожани, що входили до складу авангардного корпусу генерала Дугласа, разом із рештою авангарду переправилися через р. Карасу і завзято атакували ворога, котрий вчинив запеклий опір. Окрім татар, тут був і допоміжний турецький загін яничар із гарматами, котрі обстрілювали наступаючих. Козаки тричі атакували ворожу артилерію, але були відбиті[12, с.432]. Тут, як записав І. Квітка, і його “два разы съ пушки, а два разы зъ мелкаго ружья мало не вбито”[5, с.3]. Дуглас, зрозумівши, що його загін зіткнувся з основними силами татар, зайняв оборону, стримуючи ворожий натиск до підходу Ласі. Ввечері татари, не витримавши атак Дугласа та Ласі, відступили, втративши лише полоненими до 1000 чол.[12, с.433]. Карасубазар і всі навколишні села було спалено. І в цьому поході російські та українські війська сильно страждали від спеки, голоду та хвороб, хоча Ласі, на відміну від Мініха, намагався не влаштовувати переходів у найбільшу спеку по безводній місцевості[12, с.288].

Згідно з планом кампанії 1738 р. слобідські полки, обтяжені додатковими повинностями, мали виставити в Дніпровську армію дві, а в Донську – три тисячі

козаків; крім того, в похід мали виступити 500 регулярних козаків, а тисяча піших слобожан мала охороняти кордон від татар[12, с.480-481]. Ще 200 козаків Ізюмського, Острогозького та Харківського полків мали сплавити вниз Дніпром річкові судна із припасами[12, с.481]. Ці козаки мали прибути з провіантом на два місяці, решта ж мала взяти з собою запас на п'ять місяців (Мініх хотів забезпечити безперебійне харчування армії, але це призвело до розростання обозів, що значно зменшувало маневреність армії взагалі та козацьких підрозділів зокрема). У складі Дніпровської армії, що здійснила безрезультатний похід на Дністер, козаки слобідських полків (здебільшого охтирці) взяли участь у кількох сутичках з турецько-татарською кіннотою, переслідуючи ворога[12, с.510-519]. Нічого не досягнувши, армія Мініха повернулася на Україну, маючи значні втрати. Цього ж року гарнізони Очакова та Кінбурна, в яких почалася епідемія, були поповнені за рахунок слобожан[3, с.152]. Донська армія Ласі вдруге здійснила похід у Крим, знову сплюндровавши відбудований татарами Перекоп. Досягти основної мети походу – оволодіти Кафою - Ласі не зміг через те, що Крим був дуже розорений під час попереднього походу, а припаси, що везла Азовська флотилія віце-адмірала Бредаля, загинули разом із більшою частиною флотилії під час шторму[12, с.428]. Тому, пробувши в Криму до серпня, армія Ласі повернулася на зимові квартири на Україні. Фактично на цьому участь іррегулярних слобідських полків у походах російської армії в російсько-турецькій війні 1735-1739рр. завершилися, бо протягом останньої кампанії цієї війни іррегулярні слобідські козаки, всі входячи до складу армії П.Ласі, перебували вдома. Причинами цього були загострення відносин зі Швецією, а також і той факт, що Донська армія виконала всі свої основні завдання, що реально могли бути на неї покладені: Азов було взято, більшу частину Криму двічі спустошено. Тепер війська Ласі охороняли кордони України від можливих нападів татар, а армія Мініха, розбивши турецько-татарське військо під Ставучанами 17 серпня 1739р., взяла фортецю Хотин і вступила до Молдавії[56, с.210-213].

Окрім участі у походах, протягом 1735-1739 рр. на слобідське козацтво покладалося й традиційне завдання оборони кордонів Слобідської України (району

на півдні Ізюмського та Харківського полків) від татарських нападів, котрі відбувалися як влітку, коли російська армія разом із більшістю слобожан-компанійців перебувало в походах, так і взимку, коли знесилені війська займали свої зимові квартири. Якщо на початку війни російські полки взимку розквартирувалися на південних кордонах Слобідської та Лівобережної України, то у 1738-1739 рр. оборону кордонів було передовірено козакам, ландміліції та невеликим загонам драгун для збереження сил і здоров'я основного ядра регулярної армії[2, с.142]. На практиці це означало, що влітку на форпости та в роз'їзди почали висилати підпомічників, а взимку мобілізувалися навіть міщани та селяни, котрі мали відбивати татарські наскоки[2, с.146-147]. Слобожани-компанійці, повертаючись із походу, не мали змоги перепочити, адже взимку вони мали готуватися до швидкого маршу на кордон у разі нападу татар, а частина компанійців висилалася на зимові форпости та в роз'їзди, беручи з собою якнайбільше провіанту та фуражу[2, с.143]. Нерідко слобожанам вдавалося вчасно дізнатися про прихід татарських чамбулів (цьому сприяли запровадження російським командуванням взимку 1738 р. далеких роз'їздів у степи на південь від Української лінії, а також залишення великих козацьких гарнізонів у містах Ізюм, Бахмут та Тор[12, с.465-468]). Тоді вони, разом із регулярними військами, встигали відбити татарський набіг (як це було в лютому 1738 р. поблизу слободи Співаківка Ізюмського полку[12, с.464]). Взагалі боротьба козацьких полків із зимовими нападами у 1735-1739 рр. була, на думку О.М.Апанович, доволі успішною (хоч і вельми обтяжливою для козаків, зокрема, слобідських) і мала велике значення для захисту України та послаблення татарських сил[2, с.144].

Проте несприятлива зовнішньополітична обстановка (вихід з війни союзника Росії – Австрії, активна підготовка Швеції до війни з Росією), епідемія чуми в Очакові та Кінбурні, що викошувала залишені там гарнізони, і загальна втома від довгих і не надто результативних бойових дій – все це призвело до підписання 29 вересня 1739 р. в Белграді не вигідного для Росії миру, згідно з яким вона отримувала Азов (без права його укріплювати), та право на побудову фортеці на Кубані. Росія не отримувала ні Таганрога, ні Очакова, ні права мати флот на

Чорному морі[131, с.131]. Фактично величезні кошти, зусилля і майже 100 тисяч жертв з боку Російської імперії виявилися марними, так само, як абсолютно не виправдали себе економічне розорення Лівобережної та Слобідської України, втрати серед їхніх козацьких формувань.

Оцінюючи роль, котру відіграли слобідські козацькі полки в російсько-турецькій війні 1735-1739рр., слід зауважити, що слобідські козацькі полки взяли посильну участь у важких, виснажливих і не надто талановито спланованих кампаніях російсько-турецької війни 1736-1739рр., виконуючи всі функції, притаманні іррегулярній кінноті. Характер бойового використання слобідських козаків у арміях Мініха та Ласі значно різнився. Мініх, ставлячись із великим недовір'ям до можливостей іррегулярної кінноти, зокрема слобожан, використовував їх здебільшого для гарнізонної служби, охорони драгунських коней або армійських обозів, виправдовуючись тим, що “нерегулярное войско, кроме донскихъ казаковъ, къ дѣйствию съ неприятелемъ безъ регулярныхъ не надежно”[70, с.406]. А ось П.Ласі, добре розуміючи переваги й недоліки регулярних та нерегулярних військ, створював протягом своїх двох походів у Крим змішані загони з іррегулярної кінноти (запорізької, донської, слобідської), що виконувала роль передового загону, регулярної піхоти (що становила кістяк загону) та драгун. Саме такі змішані загони, поєднуючи мобільність зі стійкістю, успішно діяли не лише протягом цієї війни, а й надалі, наприклад, у Семирічну війну.

На рівень боєздатності слобідських полків у 1735-1739рр. мали надзвичайно сильний вплив дві суперечливі тенденції, притаманні урядовій політиці щодо Лівобережної та Слобідської України. З одного боку, ці два регіони, що перетворилися на основний район забезпечення російської армії, мали постачати неймовірну кількість провіанту, фуражу, коней, волів, підвод, погоничів для армій Мініха та Ласі. Всі ці повинності лягали важким тягарем на плечі козацьких підпомічників, селян та міщан згаданих регіонів, що, безумовно, підривало боєздатність виборних козаків, котрі, до того ж, широко застосовувалися для виконання бойових завдань. З іншого боку, уряд, зацікавлений у мобілізації якомога більшої кількості дешевого козацького війська, постійно збільшував число козаків,

що мали вирушати в похід, причому козаків “самыхъ доброконныхъ, вооруженныхъ и настоящихъ казаковъ съ довольнымъ провиантомъ”[69, с.243-244]. Ці абсурдні вимоги досягли свого апогею наприкінці війни: в 1738 р. Мініх пропонував імператриці переписати абсолютно всіх придатних до походу волів на Лівобережжі та Слобожанщині, аби селяни та козаки готували їх до майбутньої кампанії[70, с.484], і водночас виставити в поле всіх слобідських компанійців і бійців регулярних рот. Подібні неймовірні вимоги протягом усієї війни не могли не призвести до зниження кількості козаків, що могли виступити в похід, погіршувалася також їхня боєздатність. Заможні козаки та старшина масово намагалися відкупитися від участі в поході, господарства тих, хто таки брав участь у кампаніях цієї війни, котру за негативним впливом на слобідські полки можна порівняти хіба що з Північною війною, були приречені на розорення.

3.8 Участь слобідських козаків у війні за австрійський спадок (1740 – 1748 рр.) та у Семирічній війні (кампанія 1757 р.)

Значно менший слід в історії нашого краю залишила участь слобідського козацького контингенту в поході до Ліфляндії, а звідти – до Німеччини, котрий відбувся в 1747-1748 рр. в ході війни за австрійський спадок (1740-1748 рр.). З одного боку війну вели Австрія, Нідерланди, Великобританія, Саксонія та Росія, з іншого – Пруссія, Франція, Баварія та Іспанія. Уряд Російської імперії, підтримавши кандидатуру австрійської принцеси Марії-Терезії, вступив у війну на боці Австрії та її союзників у 1747 р.

Слобідські козаки, що мали увійти до складу російського експедиційного корпусу князя Репніна, відправилися в похід двома великими “командираціями”. Наприкінці 1746р. вирушили 500 козаків, котрими командував сумський полковник Д.І.Кондратьєв; взимку 1747-1748 рр. до Ліфляндії, де формувався корпус, було наказано відправити ще 1000 слобідських козаків, 20 сотників та 20 підпрапорних на чолі з охтирським полковником І.О.Лесевицьким[3, с.178]. Кожен полк мав виставити по одному полковому старшині. Одній гарматі, від Охтирського полку в

зведений загін було направлено полкового лікаря, від Ізюмського – полкового священика та прапор[3, с.178]. До козаків ставилися звичайні вимоги: аби вони були доброкінними, добре озброєними та мали з собою запас провіанту на три місяці. Корпусу Репніна, а в його складі – і слобідським козакам (зокрема, 255 харків'янам) не довелося взяти участь у бойових діях, бо у квітні 1748 р. в Аахені почав роботу конгрес, на якому розглядалося питання про мир. Мирну угоду на умовах визнання Марії-Терезії імператрицею було підписано 18 жовтня того ж року, і невдовзі російські війська повернулися додому. Слобідські козаки, як завжди в далеких походах, понесли деякі небойові втрати: так, з числа козаків Харківського полку 52 чоловіки розбіглися, один помер; також загинуло чимало коней[3, с.178].

Ще одним яскравим прикладом активного дипломатичного та військового втручання Росії в європейські справи є її участь у Семирічній війні (1756-1763).

Семирічна війна –це великий, всеєвропейського масштабу конфлікт інтересів двох груп держав: з одного боку–Австрійської імперії, Франції, Росії, Іспанії, Швеції та кількох дрібних німецьких князівств, а з іншого – молодого Пруського королівства, підтримуваного Англією та Португалією. Головною причиною війни стала агресивна політика прусського короля Фрідріха II Великого, що в першу чергу зачіпала інтереси імперії Габсбургів – ініціатора антипруської коаліції. Ще однією передумовою широкомасштабного воєнного конфлікту стало загострення суперництва двох великих морських держав XVIII століття – Англії та Франції щодо володіння колоніями. Вперше в новій історії Європи бойові дії велися одночасно на трьох театрах – в Центральній Європі, в Індії та в Північній Америці.

Для мобілізованих у похід до Пруссії мешканців українських земель у складі Російської імперії Семирічна війна стала черговою “чужою війною”, в якій українські козаки мали воювати за чужі і незрозумілі їм інтереси далеко від домівок, що, безперечно, негативно впливало на стан їхнього господарства – основи козацького самозабезпечення. Зрозуміло, що прусський похід 1756-1757 рр. не викликав ніякого піднесення серед козаків слобідських полків, які цілком обґрунтовано сприймали Семирічну війну як велике народне лихо, виступаючи в

похід із великим небажанням, чи навіть намагаючись за першої – ліпшої нагоди не виступати взагалі.

Війна почалася на початку 1756 року, коли Фрідріх Великий захопив Саксонію, проте російська армія, в складі якої були п'ять слобідських козацьких полків, змогла виступити в похід лише восени 1756р.

Говорячи про загальний рівень боєздатності російської та пруської армій цього періоду, слід зазначити кілька важливих моментів. Якщо російська піхота і особливо артилерія нічим не поступалися пруській піхоті та артилерії[95, с.103-104], то російська регулярна кіннота, представлена в основному драгунськими, а також кінногренадерськими, кірасирськими та гусарськими полками, за виучкою особового складу та іншими показниками значно поступалася пруській кавалерії[63, с.294]. Кавалерія Фрідріха Великого являла собою чудовий інструмент для великої польової битви: ”увесь дух бойової підготовки було спрямовано не на формування одиночного бійця, а на створення згуртованої тактичної одиниці”[27, с.247]. Сильною стороною пруської кавалерії була її надзвичайна згуртованість і дисципліна, вміння виконувати будь-які тактичні завдання на полі бою. Але ця бойова кавалерія була малоприсадоною для такої важливої розвідувальної служби і навіть для переслідування. В принципі, невміння вести бій у розсипному строю, невисока індивідуальна майстерність окремого кіннотника – все це притаманне будь-якій регулярній кінноті того часу. Цей недолік міг компенсуватися лише наявністю достатньо численної іррегулярної кінноти, і саме Росія таку кінноту мала.

Саме тому Військова колегія Російської імперії протягом усього 1756р. приділяла значну увагу підготовці якомога більшої кількості іррегулярних кіннотників до походу в Пруссію. Спочатку планувалося спорядити “из донских казаков четырехтысячную команду, при брегадире Краснощекове, четыре тысячи слобочких казаков при брегадире Капнисте, четыре тысячи волжских калмыков при их старшине, две тысячи мещеряков и башкирцов и тысячу казанских татар при их старшине и все о дву конь, как обыкновенно легкие нерегулярные войска служат”[99, с.45], розквартирувавши їх між Черніговим та Смоленськом. Та 18 квітня уряд приймає рішення ще збільшити корпус іррегулярної кінноти у діючій

армії, мотивуючи це тим, що “понеже при намеряемой с королем прусским войне легкие войска наипаче всего удобны армию его беспокоивать и в слабость приводить, следовательно, что больше легких войск употребится, толь более вреда и разорения неприятелю причинено будет; того ради нарядить еще волжских калмык четыре тысячи, слобочких казаков тысячу, донских казаков тысячу, один кампанейской полк в тысяче же человек состоящий, и ежели можно человек до пятисот охотников из черкес”[99, с.50]. Загалом мали виступити в похід близько 25-26 тисяч іррегулярної кінноти, в тому числі п’ять тисяч слобідських козаків. Російське командування обґрунтовано сподівалося, що ворог “не в состоянии будет устоять противу армии, числом его войск превосходящей и столь мноюю лехкою конницею снабденной, от которых беспрестанных нападений он своею тяжелою кавалериею пространные и с стороны Польши везде открытые границы закрывать в состоянии не будет”[99, с.96].

Згідно зі списками, поданими до Військової колегії начальником Української дивізії князем Кантемиром, у похід мали виступити 5686 слобожан, з них 5000 козаків, решта ж – полкова і сотенна старшина та полкові служителі. До останньої категорії російські документи того часу зараховували литаврщиків, трубачів, пушкарів, канцеляристів тощо[63, Приложения, с.178]. Насправді ж, як видно зі списків Кантемира, виступили в похід 5116 чоловік “усіх чинів”, серед них два полковники (сумський і охтирський), десять полкових старшин, 192 полкових служителів, 81 сотенний старшина та 4831 рядовий козак[63, Приложения, с.178]. Далі Кантемир зазначає, що недостача козаків у Острогозькому полку (775 замість 900) має невдовзі поповнитися за рахунок загону зі 125 козаків під командуванням двох сотників, що вже перебуває в дорозі[63, Приложения, с.178]. Виходячи з наведених вище цифрових даних, видатний російський військовий історик Д.Масловський зробив висновок, що найменшою структурною одиницею слобідських полків на цей час була півсотенна команда під проводом сотника [63, Приложения, с.178-179]. Дійсно, якщо поділити кількість козаків, що виступили в похід, на кількість сотників та сотенної старшини, то ми отримуємо результат, який нібито підтверджує гіпотезу Д.Масловського. Проте не слід ігнорувати той

загальновідомий факт, що сотня в козацькому війську протягом усього періоду існування Української козацької держави і слобідських полків зовсім не обов'язково мала нараховувати близько 100 козаків. Джерельні дані свідчать, що, наприклад, друга Харківська сотня, що виступила в похід 1757 р., нараховувала 62 чол.; перша Харківська сотня мала 30 чол., Тишківська сотня – 40 чол.[125, арк.17, 45-46, 54-55] Порівняно невеликою чисельністю особового складу сотень пояснюється значна кількість сотень і сотників, що виступили в похід 1757 р.

Від козаків вимагалось, щоб вони виступили кожен з двома кіньми, бойовим та в'ючним. Озброєння слобожан у пруському поході складалося “по одному исправному ружью; у некоторых – по одному пистолету и одной сабле; списы стальные, в лядунках по осьмнадцать патронов, пуль же по калибру – пятьдесят, пороху – по одному фунту, кремней – по десяти на четырех человек, при всяком сту человек казаков – по одному ящику, и в них на каждого человека в запасе пороху по три фунта, пуль по 80-ти, картечи по двадцати восьми”[63, Приложения, с.181]. Наявність картечі зумовлена тим, що полки виступили в похід з артилерією, що складалася з десяти гармат (по дві на полк). Артилерію мали обслуговувати пушкарі – кожен полк мав їх по 30 чоловік, отже, по 15 пушкарів на гармату. Артилерію перевозили 50 коней (по п'ять коней на гармату); крім того, до обозу слобідських полків входили десять великих ящиків для зберігання пороху[63, Приложения, с.180].

Споряджені таким чином слобідські полки 18 жовтня 1756 року знаходилися в Чернігові[99, с.80]. 16 січня 1757 року вийшов наказ генерал-фельдмаршала С. Апраксіна, головнокомандувача діючої російської армії, згідно з яким війська, що рухалися з центральних районів Росії трьома колонами, мали стати на зимові квартири в Польщі та Литві. “А всей донской команде, також из пяти тысяч слобочких казаков, выбрав две тысячи о дву конь, следовать в Чечерск и Минск. Кампанейскому ж полку остаться при достальных слобочких полках, которые по траве также к назначенным им местам в Ржечицы и Слуцк маршировать имеют”[99, с.94]. З наведених слів Апраксіна видно, що далеко не всі слобідські козаки змогли виступити в похід “о дву конь”, як це від них вимагалось. Важко не погодитися з

Д.Масловським: ”Вообще на боевую годность Слободских полков ... влияли усиленные наряды еще со времен Миниха”[63, с.49].

На початку червня 1757р. до російської головної квартири в Ковно прибули 3000 слобідських козаків на чолі з бригадиром В.П.Капністом, решта прибула в липні того ж року. На самому початку походу 1757р. російське військове командування вирішило якнайповніше скористатися з великої кількості наявної регулярної та іррегулярної кінноти. Було вирішено використати досвід Північної війни – спрямувати по тилах невеликої (20-24 тис. чоловік), але добре навченої пруської армії фельдмаршала Левальда, що прикривала Східну Пруссію, “летючий корпус”(корволант). Цей корволант, що складався з драгун, кінних гренадер, волзьких калмиків та 1000 слобідських козаків, нараховував загалом до 6000 чол. з 8 кінними гарматами. Завданням корволанту було “скоропостижным нападением неприятеля во всегдашнем безпокойстве и опасении содержать, на отводные караулы нападать, его мосты, проходы и дороги разорять и отсекають магазины, запасы и конвои схватывать, его фуражировки обезпокоивать, а также в непрерывный страх приводить и разделяться принуждать”[63, с.226]. Згідно з цим сміливим планом корволант мав загрожувати ворожим силам по лінії Даркемен – Фрідланд; якщо ж Левальд почав би відступати зі Східної Пруссії, то російській кінноті слід нищити мости, затримуючи ворога до підходу основних сил Апраксіна. Подібний план дій, важлива роль у здійсненні котрого відводилася іррегулярній кінноті, зокрема, слобідським козакам, мав чимало шансів на успіх. Проте кілька чинників звели врешті-решт спроби його втілення нанівець.

Перш за все, на заваді став низький рівень бойової підготовки російської регулярної кінноти на початку війни, відсутність у неї досвіду ведення рейдової війни. Це не дозволило створювати змішані загони з регулярних та іррегулярних частин. А те, що подібні з’єднання є найкращим варіантом, засвідчив досвід Північної війни та наступних років Семирічної війни. Крім того, російське командування не змогло правильно розрахувати час прибуття підкріплень (донських, слобідських козаків, калмиків тощо), і в результаті головні сили Апраксіна виступили раніше за корволант, який мав би вже діяти в тилу ворога[63,

с.231]. Та чи не найбільшою помилкою стало призначення на посаду командувача корволанту колишнього польського генерала Сібільського. Цей генерал, у розпорядженні якого опинилася частина слобідських козаків, протягом походу 1757р. зарекомендував себе як абсолютно безініціативний, несміливий командир, до того ж недостатньо знайомий зі специфікою військ, що потрапили під його командування[63, с.224]. Чого варті лише скарги Сібільського на предмет того, що він має більший досвід командування регулярною піхотою, ніж іррегулярною кіннотою?!! Зрозуміло, що з таким командиром корволант навряд чи міг не те що затримати відступаючу зі Східної Пруссії армію Левальда, а й взагалі хоч якось допомогти своїм головним силам. Не дивно, що вище російське командування було змушене тимчасово відмовитися від наміру здійснити набіг силами корпусу Сібільського на Фрідланд та столицю Східної Пруссії Кенігсберг, і корволант отримав наказ іти на з'єднання з основними силами. 2 серпня Сібільський приєднався до армії Апраксіна під Інстербургом.

Вже 7 серпня російське командування спробувало активніше використати іррегулярну кінноту для рейдових операцій – було сформовано три великих загони, що мали “непокоїти ворога”, вести розвідку та прикривати основні сили армії Апраксіна. До складу перших двох загонів, полковника Кастюріна та донського отамана Краснощокова, входили по 5,5 тис. іррегулярних вершників; третій, допоміжний, загін бригадира Стоянова складався з чотирьох гусарських та Чугуївського козацького полків[63, с.251]. Кінний загін Кастюріна, до якого входили 2000 слобідських козаків разом із їхнім бригадиром В.Капністом, мав вільний простір для дій на ворожих комунікаціях, що з'єднували армію Левальда та Кенігсберг. 8 серпня Кастюрін зосередив свій загін поблизу містечка Норкітена, невдовзі зайнявши м.Алленбург, де не зустрів жодного опору. Але рухатися далі для знищення ворожих магазинів та здійснення тиску на Кенігсберг цей гідний продовжувач справи Сібільського категорично відмовився, навіть не провівши рекогносцировки лівого берега річки Алле[63, с.255].

Натомість загін Краснощокова діяв рішучіше, хоч і за важчих умов – лісові шляхи поблизу сіл Каленен і Таплакен були зайняті озброєними місцевими

жителями та ворожими гусарами. Козаки Краснощокова (серед яких було до 1000 слобожан) спробували обійти ворога з флангу, але, зустрівши основні сили Левальда, відступили, спаливши село Ілішкен[63, с.254-255]. Після 10 серпня усі розвідувальні загони приєдналися до основних російських сил, що повільно рухалися в напрямку Кенігсберга.

По суті, на цьому закінчилася участь великих мас іррегулярної кінноти (в тому числі слобідських козаків) у рейдових операціях 1757р. Навряд чи варто наголошувати, що якогось вагомого результату цими діями Апраксін не досяг. Причинами цього були: абсолютна непридатність до подібних операцій деяких безпосередніх командирів іррегулярних військ (як-то Сибільський, Кастюрін тощо); надзвичайно боязке і непослідовне використання іррегулярних військ російським командуванням на початку Семилітньої війни. Останнє явище пояснюють небажанням Апраксіна спричинити партизанську війну в Східній Пруссії у відповідь на розорення краю козаками, калмиками, башкирами та іншими сміливими, але слабо дисциплінованими вояками. Створити ж мішані загони з регулярної та іррегулярної кінноти не вдалося, як ми вже згадували, через слабкість російських регулярних кавалерійських частин[63, с.294]. Та все ж подібне пояснення не може повністю виправдати дії Апраксіна та його генералів. Дійсно, дехто з донських козаків, а особливо калмики та інші кочовики інколи перетворювалися на некеровані орди, що грабували та пюндрували ворожі поселення без санкції командування[14, с.123] (зауважимо, однак, що військова здобич була мало не основним джерелом забезпечення подібних військових частин). Але ж і значно дисциплінованіші слобідські полки[63, с.48], чугуївці, компанійці та гусари (які у тогочасній російській армії займали проміжне становище між регулярною та нерегулярною кіннотою) мало використовувалися командуванням не лише для рейдів, “пошуків” і малої війни, а й навіть для розвідки. Зразком подібного небажання (чи невміння) Апраксіна використовувати для розвідки великі маси різнорідної кінноти, що були в його розпорядженні, є Гросс-Єгерсдорфська битва, єдина велика польова битва кампанії 1757р.

12 серпня в російському таборі відбулася військова нарада, на якій було прийнято рішення продовжувати рух на Алленбург – Кенігсберг. 13 – 15 серпня росіяни збудували шість мостів через р. Прегель поблизу Симонена і почали переправу[63, с.264]. Згідно з наказом чергового по армії, генерал-майора П.Паніна, похідний порядок російської армії на 18-19 серпня складався з авангарду (під командуванням Сибільського), трьох дивізій та ар'єргарду. До складу авангарду ввійшли п'ять піхотних полків, три кінногренадерські, по тисячі слобідських, донських козаків, компанійців та волзьких калмиків – усі “виборні”, на найкращих конях, без обозів, козаки – під безпосереднім керівництвом донського отамана Серебрякова. Решта слобожан (близько 4 тисяч) на чолі з Капністом рухалися в ар'єргарді разом зі своїми обозами, прикриваючи основні російські обози, зокрема, вози з провіантом[99, с.184]. 90-тисячна російська армія (щоправда, готових до бою було 50-55 тисяч) однією великою колоною, до якої входили й обози, переправилася на лівий берег р.Прегель і розбила табір у лісистій та заболоченій місцевості поблизу сіл Гросс-Єгерсдорф, Удербален та Зіттерфельде.

Вранці 19 серпня російська армія виступила зі свого табору. Незрозуміла необачність Апраксіна, що, очевидно, користувався вельми застарілими розвідданими про місцеперебування пруської армії, призвела до того, що фельдмаршал Левальд атакував росіян на марші. Та завдяки стійкості російської піхоти, вдалим діям артилерії та вчасному підходу резервних частин Румянцева пруссаки були відбиті в центрі та на правому фланзі російського бойового порядку[95, с.114]. Нас же найбільше цікавлять події на лівому фланзі російських військ, який складався з корпусу Сибільського, очевидно, підкріпленого рештою слобожан і деякими донськими полками. Крім точно невідомої кількості іррегулярної кінноти, на лівому фланзі росіян, сильно висунутому вперед аж до селища Зіттерфельде, знаходилися 15 батальйонів піхоти та 40 гармат[63, с.289]. По суті, ці війська нависали над правим флангом пруської армії, котра наступала. Проте скористатися цим Сибільський не ризикнув, побоюючись атаки з боку кавалерійської колони принца Гольштейна (в складі 20 гусарських та драгунських ескадронів), що з'явилася неподалік, за невеликим болотом[63, с.290]. Навіть

прибуття на лівий фланг кількох російських кавалерійських полків не надихнуло Сібільського на активніші дії, і його війська, за спогадом очевидця, просто спостерігали з інтересом за ходом бою в центрі[14, с.158]. За таких обставин ініціативу на себе взяли іррегулярні частини, а саме – донські козаки Серебрякова та слобідські – бригадира Капніста. Дії, до яких вдалися козаки, були досить своєрідними. Їхню специфіку не змогли зрозуміти ні очевидець, піхотний офіцер А.Т.Болотов[14, с.162-163], ні відомі дослідники слобідських полків М.Гербель[20, с.103-104] та Є.Альбовський[3, с.183]. Усі вони сприйняли удавану атаку козаками пруської кавалерії з подальшим відступом як невдалу спробу “нестройной толпы слобожан” атакувати і розбити чудову пруську кавалерію[20, с.104]. Але якщо прийняти цю точку зору, стає незрозумілим, чому ж в результаті бою кіннота Гольштейна, поескадронно переслідуючи козаків, дала себе заманити під зосереджений вогонь російської піхоти та артилерії?! Картечні залпи спричинили великі втрати серед прусаків, вишикуваних у щільний бойовий порядок, і пруська колона розвалилася, кавалеристи кинулися геть від російського фронту[14, с.163]. Проте передовий ескадрон ворога, за інерцією продовжуючи рух уперед, проскочив у проміжки, які створила російська піхота, пропускаючи за свій фронт козаків. Очевидно, саме тут слобідські козаки зазнали своєї найвідчутнішої втрати – загинув їхній мужній командир, бригадир В.П.Капніст[14, с.174]. Проте піхота росіян зімкнула ряди, і передовий ескадрон драгун Гольштейна опинився у пастці. Він був повністю знищений козаками[63, с.291]. Кавалерія принца Гольштейна зазнала відчутних втрат; втрати козаків, в тому числі слобідських, були значно меншими: наприклад, Харківський полк втратив п'ять козаків убитими (в тому числі отамана Золочівської сотні Михайла Кривоченка); загинув і один харківський пушкар – очевидно, козацька артилерія брала участь у відбитті згаданої пруської кавалерійської атаки[3, с.184].

Після проведення ряду безуспішних атак на флангах та в центрі пруська армія відступила, зазнавши значних втрат. Переслідувати Левальда Апраксін не наважився. Натомість наприкінці серпня, згідно з рішенням військової наради, російська армія почала відступ зі Східної Пруссії. Пояснення цього несподіваного

кроку висувалися різні: від політичних інтриг канцлера Бестужева[3, с.185] до банальної нерішучості вищого російського командування, переоцінки ним сил і можливостей ворога[63, с.310-311]. Вкотре не впоралася зі своїми обов'язками інтендантська служба – російська армія страждала від нестачі провіанту та фуражу[63, с.305]. Це перш за все вдарило по кінноті, а особливо – по іррегулярних частинах. Відомо, що іррегулярні війська мали виступати “о дву конь”, що забезпечувало їхню мобільність, але лише за умови, що їх будуть активно використовувати, а не тримати в радіусі кількох кілометрів від табору. У протилежному випадку козаки (а також калмики, башкіри тощо), перебуваючи на самозабезпеченні фуражем та провіантом, швидко виснажували цей район. Тому через те, що відсилати іррегулярну кінноту далеко Апраксін не ризикував, наявність великої кількості коней у тих же слобідських козаків з переваги перетворилася на тягар. Погані врожаї 1757 року і спричинені цим високі ціни на фураж у Польщі додатково погіршували ситуацію. Коні почали гинути десятками – лише Харківський полк, за деякими даними, втратив 684 коня[3, с.186]; усі ж полки разом втратили не менше половини кінського складу[63, с.49]. Від поганого харчування та хвороб гинули й самі козаки. Ці так звані “небойові втрати” були набагато більшими за бойові; як видно з рапортів сотників до Харківської полкової канцелярії, восени 1757 року померлі були практично в кожній сотні: троє в першій Харківській сотні[125, арк.45-46], шестеро – в другій Харківській, четверо – в Деркачівській, стільки ж – в Золочівській, шестеро – в Тишківській[125, арк.19-20, 48-49, 53-55] тощо. Загалом у Харківському полку померло та пропало без вісти 39 козаків[3, с.186]. Якщо цифри втрат пропорційні чисельному складу решти полків, то загальні втрати слобожан у поході 1757 року становлять 250-300 чоловік. Щоправда, ”Екстракт об изнеможении слободских полков“ наводить цифру в одну тисячу козаків “разными случаи убыло”[33, с.4], але така цифра *безповоротних* втрат слобожан здається нам дещо завищеною, так само як і фраза “а лошадей почти всех коих было до 12 тысяч лишились”[33, с.4] навряд чи відповідає дійсності. Але в будь-якому разі втрати слобідських полків у поході 1757 року були значними. До людських та кінських втрат слід долучити втрату великої кількості озброєння,

амуніції тощо. Полковий осавул Земборський, що командував у поході Харківським полком, так пояснював командирові Української дивізії князю Кантемиру причини зубожіння своїх козаків: “от 21 сентября по 16 октября вовсе не получали фуража, а как в то время была сильная стужа, шли частые дожди и выпадал снег, отчего лошадей невозможно было выпускать на подножный корм, а цены в Польше на сено и солому были чрезвычайно высоки, то казаки для продовольствия лошадей должны были сбывать всё своё имущество”[22,с.184-185], адже виданих в Ризі на фураж і провіант 5440 карбованців виявилось недостатньо.

Після повернення армії Апраксіна зі Східної Пруссії згідно з рескриптами від 2 та 7 жовтня слобідські полки були відпущені додому, як і більшість донських козаків. Взимку 1757-1758 рр. окремі команди через Смоленськ поверталися до рідних домівок. Найбільші загони перебували під проводом російського полковника Розенталя, ротмістра Квітки та полкового осавула Земборського. Саме загін Земборського привіз додому полковий прапор та всі чотири сотенні прапори, що були в поході (“три без древков и копий, четвертое с копьём, посередине побитое”), а також гармату та артилерійський фургон[3. С.187].

Певна кількість козаків залишилася зимувати в Польщі, охороняючи російські склади с провіантом, озброєнням та амуніцією (“в Польше при магазинах оставлены”[125, арк.7]); згодом вони також повернулися додому. Враховуюче матеріальне становище слобідських полків, яке склалося внаслідок їхньої участі в кампанії 1757 року, російський уряд, що мав намір навесні 1758 року знову вислати їх у похід, відмінив це рішення – слобожани залишилися вдома і вже не приймали участі у подальших бойових діях Семирічної війни[3, с.188].

Загалом Семирічна війна стала останнім суворим випробуванням для слобідських козацьких полків, які знову мали воювати далеко від своїх домівок, захищаючи зовсім чужі їм інтереси. Але і за таких умов слобідські полки разом з іншими підрозділами іррегулярної кінноти відважно і вміло воювали проти зразкової пруської кавалерії, переважно на тактичному рівні. Проте нерішучість, а часом і некомпетентність вищого командування російської армії під час кампанії

1757 року, на жаль, не дозволили якнайповніше використати іррегулярну кінноту, зокрема, слобідських козаків, на стратегічному рівні.

Для Слобідської України Семирічна війна, що сильно підірвала основи організації слобідського козацтва як іррегулярного кінного війська, стала до певної міри каталізатором у тих перетвореннях, які завершилися у 1765р. остаточною ліквідацією козацького устрою Слобожанщини.

. . .

Досліджуючи практику бойового використання слобідських козацьких полків у війнах другої половини XVII – першої половини XVIII ст., що їх вела Російська держава, до складу збройних сил якої організаційно входили слобідські козацькі полки, автор дійшов наступних висновків.

Козацькі полки Слобідської України було створено місцевим населенням у відповідь на постійний тиск з боку кочового світу, і саме стримування агресії степовиків стало їхнім основним завданням, котре виконувалося полками протягом близько 100 років їхньої історії.

Поява на степовому прикордонні Російської держави слобідського козацтва внесла у громіздку російську систему оборони кордонів елемент рухливості, мобільності, з'явилась можливість завдавати удари у відповідь, здійснюючи доволі далекі рейди в степ.

Загони слобідських козаків під проводом досвідчених і рішучих командирів (Григорія, Костянтина та Федора Донців, І.Сірка, Г.Могилки, Я.Чернігівця, Г.Кондратьєва, Ф. Шидловського тощо) разом із російськими ратними людьми під орудою воєвод нерідко завдавали сильних ударів по татарських ордах, атакуючи їх на переправах, поблизу міських укріплень, або, якщо про прихід орди ставало відомо завчасно, на підході до Ізюмської лінії та міст Південної Слобожанщини.

За умов боротьби з швидкими, мобільними татарськими загонами великого значення набувала сторожова та розвідувальна служба, котру на Слобожанщині, на відміну від району Белгородської лінії, несли здебільшого не спеціальні “сторожі”

та “станичники” з числа російських ратних людей (хоча й вони були тут присутні), а слобідські козаки полкової та городової служби. Вдале розміщення форпостів, безупинне і вміле ведення розвідки давали можливість вчасно дістати життєво важливу інформацію про плани та чисельність ворога, що наближався, і, зосередивши війська, дати гідну відсіч.

З появою слобідських полків передній край боротьби зі степовою загрозою було перенесено з району Белгородської в район Ізюмської укріпленої лінії і міст Тор і Маяцьк. На території північніше Ізюмської лінії почало нормалізовуватися осіле життя, хоча небезпека татарських вторгнень існувала аж до середини XVIII ст.

Наявність на степовому прикордонні Російської держави чималого і дешевого козацького війська, що мало неабиякий бойовий досвід і перебувало під керівництвом російського белгородського воєводи, не могла не заохотити російський уряд до використання цього війська у великих наступальних акціях проти Османської імперії та Кримського ханства, до яких вдалася Росія у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (Кримські походи 1687, 1689 рр., Азово-Дніпровські походи 1695, 1696 рр.) У цих походах, діючи за умов, несприятливих для всього російсько-українського війська, слобідські козаки проявили себе не гірше за решту війська, розділивши і його перемоги, і невдачі. Варто також відзначити, що під час згаданих походів Слобідська Україна (разом із прилеглими районами Росії та Лівобережної України) вперше стала основною тиловою базою для забезпечення військ, що вирушали в похід на південь.

В перших роках XVIII ст., разом із переорієнтацією основного вектора російської зовнішньої політики з південно-східного напрямку на північно-західний, почався процес модернізації та вестернізації Російської держави, зокрема, її збройних сил. За зразок було взято західну модель регулярної армії, котра, через відсутність у західній Європі передумов до створення іррегулярної кінноти, вела до нерозуміння цінності таких військ і до вкорінення зверхнього ставлення до них.

Головною особливістю бойового шляху слобідських полків у першій половині XVIII ст. стало те, що тепер вони, окрім виконання своєї безпосередньої функції –

боротьби з татарськими нападами – активно залучалися російським урядом і до участі в далеких завойовницьких походах.

Часті війни першої половини XVIII ст. і надто короткі періоди миру, зростання витрат слобожан на підготовку до далеких походів, потреба утримувати розквартировані на Україні російські війська – все це призводило до руйнації козацьких господарств, втрати козаками, неспроможними нести службу, їхнього статусу, різкого погіршення боєздатності решти, намагання старшини та заможних козаків відкупитися від участі в походах. Згадані негативні моменти було використано російським урядом у 1765 р. як привід для ліквідації українського козацького устрою Слобідської України.

В и с н о в к и

Проаналізувавши основні аспекти історії слобідського козацького війська та історії воєн, у яких воно брало участь у XVII – XVIII ст., дисертант прийшов до наступних висновків:

1. Поява і досить тривале існування на степовому прикордонні Російської держави слобідських козацьких полків, населених переважно переселенцями з різних регіонів України, стали відповіддю на виклик з боку Степу, відповіддю, котра забезпечила подальше освоєння Дикого поля, перетворення його на район осілого землеробства.

2. Слобідський полково - сотенний лад, маючи в перші роки існування багато спільних рис із запорозьким чи донським козацьким устроєм (нерегулярне, але загалом виплачуване жалування для козаків, мисливство, рибальство, “добичництво” як основні джерела матеріального забезпечення), дуже скоро набув форм, за суттю та зовнішнім виглядом подібних до військово-адміністративного ладу Української козацької держави (територіальний устрій полків, землеробство, скотарство, промисли та торгівля, не обкладена митами та податками, як основні джерела самозабезпечення війська). Основна причина цього – вибухоподібне зростання населення Слобожанщини, поява десятків міст та сіл, внаслідок чого умови розвитку військової справи в даному регіоні наблизилися до тих умов, що існували на Лівобережній Україні, а не на відносно рідконаселених (у XVII ст.) донських чи запорозьких землях.

3. Подібна козацька система самозабезпечення містила в собі зародок майнового, а згодом – і соціального розшарування в козацькому середовищі, що вело до зниження бойових якостей збіднілого козацтва. Цей чинник, а також зловживання місцевої російської адміністрації, порушення нею козацьких прав і вільностей, надзвичайно активне залучення слобідського козацтва до участі в майже всіх війнах Російської держави кінця XVII – першої половини XVIII ст. – все це призводило до поступового зубожіння широких верств козацтва, до зниження його боєздатності. Спроби російського уряду запобігти поширенню в козацькому

середовищі згаданих деструктивних процесів за допомогою адміністративних заходів, спроб зробити устрій слобідських козацьких полків наближеним до регулярного (реформи Шаховського середини 30-х рр. XVIII ст., створення регулярних рот і полків паралельно з козацькими) не давали бажаного ефекту, викликаючи лише велике незадоволення в слобідському козацькому та старшинському середовищі. Певний ефект мав розподіл козаків на виборних (бойову силу) та підпомічників (що мали дбати про забезпечення виборних усім необхідним для ведення бойових дій), закріплений указом Петра I 1700 р. В тому ж напрямку еволюціонувало й лівобережне козацьке військо.

4. Важливою специфічною рисою військово – адміністративного ладу слобідських козацьких полків була їхня значна залежність від російських органів державного та військового керівництва, причому з плином часу ця залежність зростала. Така ситуація уможлиблювала як проведення різного роду експериментів із слобідським козацьким устроєм, так і широке залучення козацтва до участі у численних імперських війнах. Основна слабкість слобідського козацького устрою полягала у відсутності серйозної політичної надбудови над військово-адміністративним апаратом п'яти слобідських полків.

5. Особливістю слобідського козацького війська було і те, що його основну бойову силу з самого початку складала іррегулярна кіннота, знайома з особливостями татарської тактики, здатна наздогнати й розбити ворожі загони в степу, на підході до укріплень, або й на зворотному шляху. Піхоту складали “черкаси городової служби” (в XVII ст.) та збіднілі безкінні виборні (у XVIII ст.), вона не мала особливої бойової цінності у польовому бою, але не без успіху використовувалася в якості гарнізонів міст, фортець, острожків, редутів тощо.

6. У лісостеповій зоні Слобідської України, з її великими відкритими степовими ділянками чималого значення набували укріплені міста та лінії. Дерев'яно - земляні лінії, що будувалися за наказом російського уряду з урахуванням російського та почасти європейського досвіду, коштуючи дорого (і при побудові, і в утриманні їх у належному стані), звичайно, не могли гарантувати стовідсоткової безпеки населення захищеної ними території (особливо в разі відсутності достатньої кількості військ

для прикриття). Проте вони, так само, як і міські фортифікації усіх видів (остроги, тарасні стіни, земляні фортеці з бастіонами) значною мірою сприяли обмеженню масштабів руйнувань під час набігів кочовиків, котрі зазвичай шукали швидкої та легкої нагоди взяти здобич без особливої боротьби та втрат.

7. Слобідська міська та похідна артилерія, що складалася з гармат різного походження, калібрів та якості, протягом свого існування виконувала важливу функцію, відбиваючи наскоки кочовиків та стримуючи їх від масштабніших дій. Похідна артилерія, обслуговувана козацькими артилеристами, брала участь і в далеких походах, підтримуючи своїм вогнем дії козацької кінноти (Гилянський похід 1725-1726 рр., російсько-турецька війна 1735-1739 рр., Семирічна війна 1756-1763 рр.)

8. Озброєння слобідського козака XVII – XVIII ст. мало чим відрізнялося від загальноукраїнського комплексу озброєння кінного козака. Ключовими моментами тут є домінуюча роль довгоствольної вогнепальної зброї, причому для XVIII ст. характерна широка розповсюдженість нарізної зброї (гвинтівок). Через особливості козацької системи самозабезпечення кількість видів та якість зброї в слобідському козацькому середовищі значно різнилися. Так само різною була козацька холодна та вогнепальна зброя за своїм походженням (особливо це характерно для XVII ст.), хоча її основну частину складала продукція російських заводів (рушниці та пістолі) та українського, зокрема, й слобідського виробництва (шаблі, списи тощо).

9. Річковий вітрильно - гребний флот відігравав важливу роль у житті Острогозького полку, де склалися традиції будівництва великих річкових військово-транспортних суден (байдаків, будар, дощаників, стругів). Козацькі річкові судна широко використовувалися для перевезення військ і вантажів Доном, Сіверським Дінцем, Дніпром як у XVII ст. (постачання віддалених гарнізонів у степу), так і під час воєн та походів першої половини XVIII ст.

10. Важливим аспектом історії воєн, в яких брало участь слобідське козацтво, є його постійна, пов'язана з чималими втратами та витратами, боротьба проти кочовиків (кримських, азовських, ногайських татар, калмиків). Передумови успішного відбиття набігів степовиків закладалися: чіткими діями розвідки

(“сторож” та ”станичників”, а також невеликих розвідгруп, що висилалися в степи з метою виявлення слідів ворожої присутності та для взяття ”язиків”), швидкою мобілізацією козаків на відсіч ворогові, вправними діями козацьких командирів та російської воєводської адміністрації, що мали вчасно зосередити війська і завдати ворогові удар або на підході до слобідських міст та сіл, або тоді, коли ворожі загони, обтяжені здобиччю, поверталися додому. Саме кривава, важка боротьба, котру вели слобідські козаки разом із російськими ратними людьми (стрільцями, солдатами, рейтарами, драгунами, дворянською кіннотою) проти татар дозволили спочатку забезпечити від ворожих вторгнень північ регіону, а згодом – розширити територію слобідських полків у південному та східному напрямках.

11. Слобідське козацтво, загартоване в боях із кочовиками, активно використовувалося російським урядом у численних війнах із сусідніми державами (починаючи з останньої третини XVII ст.) Війни Росії з Туреччиною та Кримом, в ході яких Слобідська Україна слугувала однією з основних баз російських військ, незважаючи на свою обтяжливість, хоча б мали для населення регіону певне позитивне значення – вони послаблювали військові сили мусульманського Півдня. Проте з початком процесу політичної та військової модернізації Російської імперії на початку XVIII ст. змінилася не лише роль та місце слобідських козацьких полків у військовій структурі імперії (регулярна армія витіснила іррегулярні війська на периферію уваги держави), але й розширився спектр їхнього бойового застосування (причиною чого було величезне напруження сил імперії внаслідок частих воєн першої половини XVIII ст.) Тепер слобідські полки, окрім виконання своєї безпосередньої функції, - боротьби з татарами – активно залучалися російським урядом і до участі в далеких завойовницьких походах, де козаки мали платити своїм життям, здоров'ям і достатком за розширення кордонів та сфери впливу новоствореної імперії. Згубними для Слобідської України і козаків виявилися Північна війна (особливо 1708-1709 рр., коли даний регіон став на певний час основним театром воєнних дій війни, зазнавши чималих руйнувань і втрат), Гилянські походи (1725-1731 рр.), Війна за польський спадок (1733-1734 рр.), російсько-турецька війна 1735-1739 рр., Ліфляндський похід 1748 р., Семирічна

війна (1756-1763 рр.) В ході цих воєн і походів слобідські козаки, не маючи, зрозуміло, великого бажання воювати за чужі інтереси, виявили все ж чимало зразків мужності, відваги та вміння, воюючи чи то проти регулярних шведських, турецьких, пруських військ, чи проти загонів татар, горців чи шляхти. Однак успіх бойових дій із залученням іррегулярної кінноти (“малої війни”, пошуків, розвідки тощо) залежав від того, чи грамотно використовувалася ця кіннота, зокрема слобожани, вищим російським командуванням, що спостерігалось далеко не завжди.

12. Часті війни першої половини XVIII ст. і надто короткі періоди миру, зростання витрат слобожан на підготовку до далеких походів, потреба утримувати розквартировані на Україні російські війська – все це призводило до руйнації козацьких господарств, втрати козаками, неспроможними нести службу, їхнього статусу, різкого погіршення боєздатності решти, намагання старшини та заможних козаків відкупитися від участі в походах. Згадані негативні моменти було використано російським урядом у 1765 р. як привід для ліквідації українського козацького устрою Слобідської України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акты Московского государства. Т. II. –СПб.: Б.в, 1894. –773 с.
2. Акты Московского государства. Т. III. –СПб.: Б.в, 1901. –674 с.
3. Альбовский Е.А. История Харьковского Слободского казачьего полка. –Харьков: Б.и, 1895. –218 с.
4. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. –К., Наукова думка, 1969. –223 с.
5. Багaley Д.И. Извлечения преосв. Филарета Харьковского из фамильных записок Квиток. –Харьков: Б.и, б. г. –6 с.
6. Багaley Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. Т. I. –Харьков: Основа, 1993. –568 с.
7. Багaley Д.И. Історія Слобідської України. –Х.: Дельта, 1993. –256 с.
8. Багaley Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI-XVIII ст. Т. I. –Х.арьков: Б.и, 1886. –358 с.
9. Багaley Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI – XVIII ст. Т. II. –Харьков: Б.и, 1890. –222 с.
10. Багaley Д.И. Материалы для истории г. Харькова в XVII веке. –Харьков: Б.и, 1905. -112 с.
11. Багaley Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М.: Б.и, 1887. –614 с.
12. Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией в 1736-1739 гг. –СПб.: Б.и, 1906. –556 с.
13. Бегунова А. Путь через века. –М.: Молодая гвардия, 1988. -303 с.
14. Болотов А.Т. Жизнь и приключения Андрея Болотова, описанные им самим для своих потомков. –М.: Современник, 1986. –767 с.
15. Боплан Г.Л., де. Опис України. –Львів: Каменяр, 1990. –114 с.
16. Величко С. Літопис. Т. II. –К.: Дніпро, 1991. –642 с.
17. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Т. I. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. –585 с.

18. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Т. II. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 560 с.
19. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Т. III. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 647 с.
20. Гербель Н.И. Изюмский слободской казачий полк. –СПб.: Б.и, 1852. –164 с.
21. Гнип П.І. Розвиток металургії на Україні в XVII і XVIII ст.// Нариси з історії техніки. –К., 1956. –С. 75-94.
22. Головинский П.И. Слободские казачьи полки. –СПб.: Б.и, 1864. –246 с.
23. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. VIII. Ч.2. –К.: Наукова думка, 1995. – 224 с.
24. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. –К.: Основи, 1996. –222 с.
25. Данилевич В. Из истории управления Слободской Украиной в XVII столетии. – Х.: Б.и, 1906. –9 с.
26. Данилевич В. Время образования Слободских черкасских полков // Сборник статей, посвященный В.О.Ключевскому. –М.: Б.и, 1909.
27. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. Т. IV. –М.: Госвоениздат СССР, 1938. –421 с.
28. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографическою комиссиею. Т. IX. –СПб.: Б.и, 1875. –353 с.
29. Дорошенко Д. Нарис з історії України. Т. II. –К.: Глобус, 1992. –349 с.
30. Дубровський В. Про Гилянський похід 1725 р. // Ювілейний збірник на пошану М.С.Грушевського. –К., 1928. –С. 227-233.
31. Дядиченко В.А. Участь українських козацьких полків в азовсько - дніпровських походах 1695-1696 рр. // Наукові записки інституту історії України. -№4. -1952. – С. 158-186.
32. Дядиченко В.А. Украинское казацкое войско в конце XVII – начале XVIII в.// Полтава. Сборник статей.-М.: Изд-во АН СССР, 1959. –С. 246-268.
33. Экстракт об изнеможении слободских полков. – Харьков: Б.в, 1898. –39 с.

34. Энглунд П. Полтава. Рассказ о гибели одной армии. Пер.с швед. –М.: Новое литературное обозрение, 1995. –287 с.
35. Желябужский И.А. Записки Желябужского с 1682 по 2 июля 1709 г. –СПб.: Б.и, 1840. –314 с.
36. Журнал или Поденная записка государя императора Петра Великого с 1689 года даже до заключения Нейштатского мира. Ч.1. –СПб.: Б.и, 1770. –430 с.
37. Загоровский В.П. Белгородская черта. –Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1969. –304 с.
38. Загоровский В.П. Изюмская черта. –Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1980. –238 с.
39. Заруба В.М. Студії з історії України. –К.: Освіта, 1995. –192 с.
40. Иванов В.В. Прапори слобідських полків.Окремий відтиск. Б.м., б.р. – 3 с.
41. Іванюк Я.Г. Міста-фортеці Охтирка і Суми у XVII-XVIII ст.// Український історичний журнал. –1980. –№9. -С. 101-105.
42. Изборник. Повести древней Руси. –М.: Художественная литература, 1987.
43. Казин В.Х. Казачьи войска. Справочная книжка императорской Главной Квартиры. Б.м., б.и, 1992. –457 с.
44. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. О слободских полках // Твори. Т.7. – К.: Наукова думка, 1970. –С. 30-51.
45. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Народные воспоминания, как и для чего поставлены пушки у здания Дворянского собрания в Харькове // Твори. Т.7. –К.: Наукова думка, 1970. –С.104-108.
46. Книга Большому Чертежу. –М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. –229 с.
47. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. –К.: Вид-во АН УРСР, 1963. –387 с.
48. Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Т.II. Ч.II. –М.: Изд-во АН СССР, 1959.-242 с.
49. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. Т.І. – Львів: Вид-во І.Тиктора, 1936. –288 с.

50. Крупницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. // Праці Українського Наукового Інституту .Т.47. –Варшава, 1939. -С.3-12.
51. Крупницький Б. Шведи і населення України в 1708-1709 рр. // Праці Українського наукового Інституту. Т.47. –Варшава, 1939. –С. 13-23.
52. Ласковський Ф. Матеріали для історії інженерного мистецтва в Росії. Ч.1. – Спб.: Б.и, 1858. –315 с.
53. Ласковський Ф. Матеріали для історії інженерного мистецтва в Росії. Ч.2. – Спб.: Б.и, 1861.–642 с.
54. Ласковський Ф. Матеріали для історії інженерного мистецтва в Росії. Ч.3. – Спб.: Б.и, 1865. –1016 с.
55. Лиддел-Гарт Б. Енциклопедія воєнного мистецтва. –М.: АСТ, 1999. -653 с.
56. Манштейн К.- Г. Записки о Росії. –Ростов-на-Дону: Фенікс, 1998. –440 с.
57. Маркевич В.Е. Ручне вогнестрельне озброєння. –Спб.:Полигон, 1995. –580 с.
58. Маркович Я. Дневник генерального підскарб'я Якова Марковича. Ч.1. –К.: Б.и, 1893. –329 с.
59. Маркович Я. Дневник генерального підскарб'я Якова Марковича. Ч.2. –К.: Б.и, 1893. –342 с.
60. Маркович Я. Дневник генерального підскарб'я Якова Марковича. Ч.3. –К.: Б.и, 1897. –418 с.
61. Марсове поле. Книга II. –К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ Молодь, 1989. –384 с.
62. Маслійчук В.Л. Козацька старшина Харківського слобідського полку (1654-1706). –Харків: Б.в, 1999. –122 с.
63. Масловський Д.Ф. Російська армія в Семирічній війні. Т.І. –М.: Б.и, 1886. –332с., 288 с.
64. Масловський Д.Ф. Російська армія в Семирічній війні. Т.ІІ. –М.: Б.и, 1888. –434, 328 с.
65. Матеріали воєнно-ученого архіву Головного штабу. Т.І. –Спб.: Б.и, 1871. –846, 14, 28 с.
66. Матеріали для історії Воронежської і сусідніх губерній. Т.І. –Воронеж: Б.и, 1887. –420 с.

67. Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине в 1696-1727 гг. –СПб.: Б.и, 1896. –266 с.
68. Милорадович М.А. Материал для истории Слободского казачьего полка. – Харьков: Б.и, 1858.
69. Миних Б.-К. Всеподданейшие донесения графа Миниха. Ч.І. –СПб.: Б.и, 1897. – 330 с.
70. Миних Б.-К. Всеподданейшие донесения графа Миниха. Ч.ІІ. –СПб.: Б.и, 1899. – 517 с.
71. Миних Б.-К. Всеподданейшие донесения графа Миниха. Ч.ІІІ. –СПб.: Б.и, 1903. – 408 с.
72. Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. –302 с.
73. Мышлаевский А.З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 году. –СПб.: Б.и, 1897. - 62 с.
74. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. –М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 447 с.
75. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. -Нью-Йорк; Париж; Торонто: Б.в, 1960. – 408 с.
76. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. Книга 1. – М.: Б.и, 1869. – 430 с.; 212 с.
77. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. Книга 4. – М.: Б.и, 1884 . – 534 с.; 534 с.
78. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. Книга 6. – М.: Б.и, 1889. – 276 с.; 212 с.
79. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. Книга 9.- М.: Б.и, 1894. – 361 с.; 161 с.
80. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. Книга 10. – М.: Б.и, 1896. –526 с.; 38 с.
81. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. Книга 12. – М.: Б.и, 1901. –551 с.; 76 с.

82. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. Книга 13. – М.: Б.и, 1903. – 546 с.; 82 с.
83. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. Книга 14. – М.: Б.и, 1905. – 336 с.; 84 с.
84. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. –К.: Наукова думка, 1991. –223 с.
85. Павленко Н., Артамонов В. 27 июня 1709. –М.: Молодая гвардия, 1989. –270 с.
86. Панібудьласка А., Канцелярук Б. Історія української зброї. –К., 1993. –128 с.
87. Петров Н.И. К истории колонизации Слободской Украины // Киевская старина.Т.21. – К., 1888. – С. 23-51, 314-340.
88. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. VII. Выпуск II. –М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1946. –С. 641-933.
89. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т.VIII. Выпуск I. –М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. –406 с.
90. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т.IX. Выпуск I. –М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. –526 с.
91. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т.IX. Выпуск II. –М.;Л.: Изд-во АН СССР, 1952. –С. 527-754.
92. Посошков И.Т. Книга о скудости и богатстве. –М.: АН СССР, 1951. –408 с.
93. Потрашков С.В. Харьковские полки. Три века истории. –Харьков: Око, 1998.–150 с.
94. Пронштейн А.П., Мининков Н.А. Кондратий Афанасьевич Булавин. –М.: Просвещение, 1988. –133 с.
95. Прочко И.С. История развития артиллерии. –СПб.: Полигон, 1994. –495 с.
96. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі.-К.: Либідь, 1994. –768 с.
97. Саратов І.Ю. Іван Сірко. –Харків: Акта, 1998. –111 с.
98. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. –Львів: Слово, 1993. –302 с.
99. Семилетняя война. Материалы о действиях русской армии и флота в 1756-1762гг.-М.: Воениздат, 1948. –915 с.

100. Сидоренко В.О. Зброя XVI-XVII ст. на Україні - пам'ятка історії та мистецтва.- К.: Б.в, 1970. –19 с.
101. Скотар І.Ф. Валківська старовина. –Харків: Оригінал, 1993. –80 с.
102. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. -Харків: Харківське книжково-газетне вид-во, 1954. –279 с.
103. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. –Харьков: Харьковское книжно-газетное изд-во, 1964. –460 с.
104. Срезневский И.И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию. –Харьков: Б.и, 1883. –24 с.
105. Стецюк К.І. Вплив повстання Степана Разіна на Україну. –К.: Вид-во АН УРСР, 1947. –117 с.
106. Стецюк К.І. З історії спільної боротьби російського і українського народів проти феодально-кріпосницького гніту в другій половині XVII ст.// Наукові записки інституту історії України. –К., 1952. –С. 187-205.
107. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. –Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. – 320 с.
108. Тараторин В.В. Конница на войне. –Минск: Харвест, 1999. –431 с.
109. Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. М.: Соцэкгиз, 1958. –480 с.
110. Теличенко И.В. К истории финансов в Малороссии и Слободской Украине // Киевская старина. Т.21. –К., 1888. –С. 10-15.
111. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії.Т.І. –К.: Основи, 1995. –614 с.
112. Томашівський С. Із записок каролінців про 1708/09 рр.// Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка.Т.92. –Львів, 1909. –С. 66-92.
113. Урланис Б.Ц. История военных потерь. –СПб.; М.: Полигон, 1998. –558 с.
114. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение II и III. –М., 1858. –605 с.

115. Центральний державний історичний архів України (далі - ЦДІАУ). Ф. 1725. Опис I. Спр.15.
116. ЦДІАУ. Ф.1725. Опис I. Спр.17.
117. ЦДІАУ. Ф.1725. Опис I. Спр.27.
118. ЦДІАУ. Ф.1725. Опис I. Спр.28.
119. ЦДІАУ. Ф.1725. Опис I. Спр.37.
120. ЦДІАУ. Ф.1725. Опис I. Спр.38.
121. ЦДІАУ. Ф.1725. Опис I. Спр.53.
122. ЦДІАУ. Ф.1725. Опис I. Спр.83.
123. ЦДІАУ. Ф.1725. Опис I. Спр. 218.
124. ЦДІАУ. Ф.1725. Опис I. Спр.226.
125. ЦДІАУ. Ф.1725. Опис I. Спр.442.
126. ЦДІАУ. Ф.1725. Опис I. Спр.571.
127. ЦДІАУ. Ф.1817. Опис I. Спр.32.
128. ЦДІАУ. Ф. 1817. Опис I. Спр.58.
129. Чернов А. Вооруженные силы Русского государства в XV- XVII веках. –М.: Воениздат, 1954. –224 с.
130. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців. – К.: Український письменник, 1994. –311 с.
131. Широкоград А.Б. Русско-турецкие войны 1676-1918 гг. –Минск: Харвест; Москва: АСТ, 2000. –751 с.
132. Шутой В.Є. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708-1709 рр. –К.: Політвидав УРСР, 1951. –238 с.
133. Шутой В.Е.Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700-1709). –М.: Соцэкгиз, 1958. - 448с.
134. Юркевич В. Харківський перепис 1660 р.// Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Книга XX. –К., 1928. –С. 129-173.
135. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького.-К.: Б.в, 1932. –191 с.

136. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т.ІІІ. –К.: Наукова думка, 1993. – 557 с.
137. Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії. –Львів: Просвіта, 1996.–360 с.
138. Яковлев В.В. История крепостей. –СПб.: Полигон, 1995. –312 с.